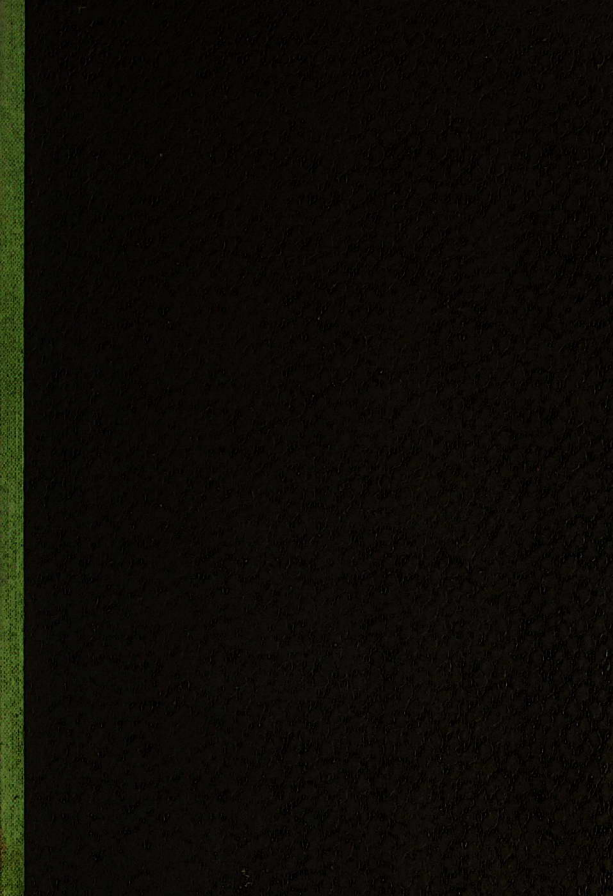

84

9032

F-34

Р-34 Руппман, Л.

Рубинштейн:

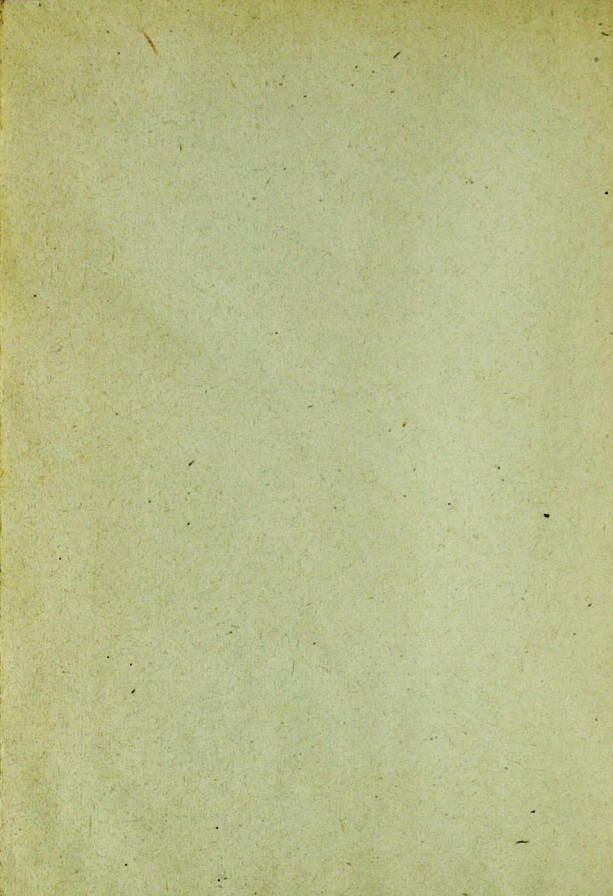
19/11/56

21/11

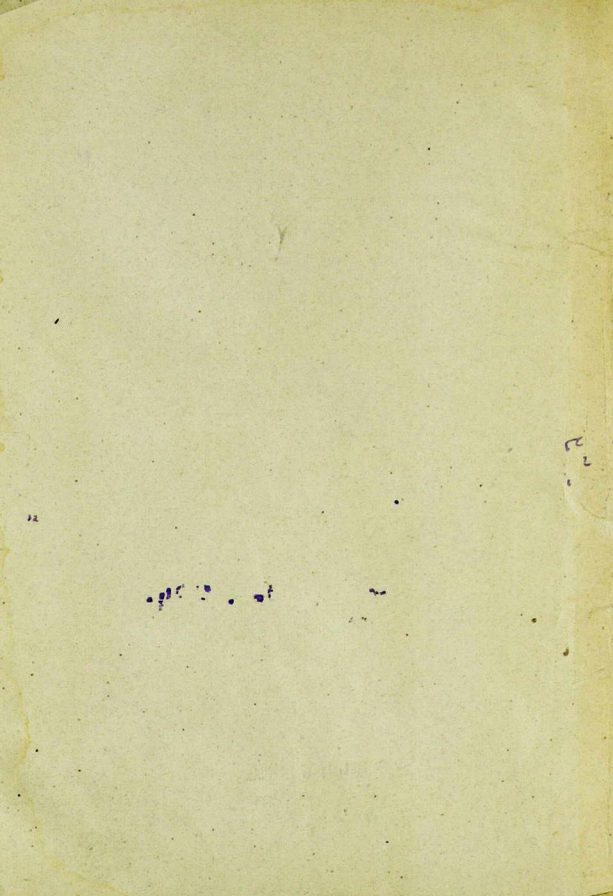
10.204.

26

ԱՆՐԻ ԲԱՐԲՅՈՒՍՍ

84

Բ-34

ՍՏՈՒԳԱՅԻՐ Է 1961 ԲԵ

Դ Ա Յ Ի Ճ Ն Ե Ր

ՍՊԻՏԱԿ ՏԵՐՐՈՐԸ
ԲԱԼԿԱՆՆԵՐՈՒՄ

~~279~~
~~9002~~

Ա 21456

ՌՈՒՍԵՐԵՆԻՑ ԹԱՐԳՄ. Հ. ՍԱՌԻԿՅԱՆ

«ԶԱԿԿՆԻԳԱ»

Թ Ի Ֆ Լ Ի Ս — 1928

ԱՐԻ ԲԱՐԲՅՍ

Ք Ա Ր Ո Ւ

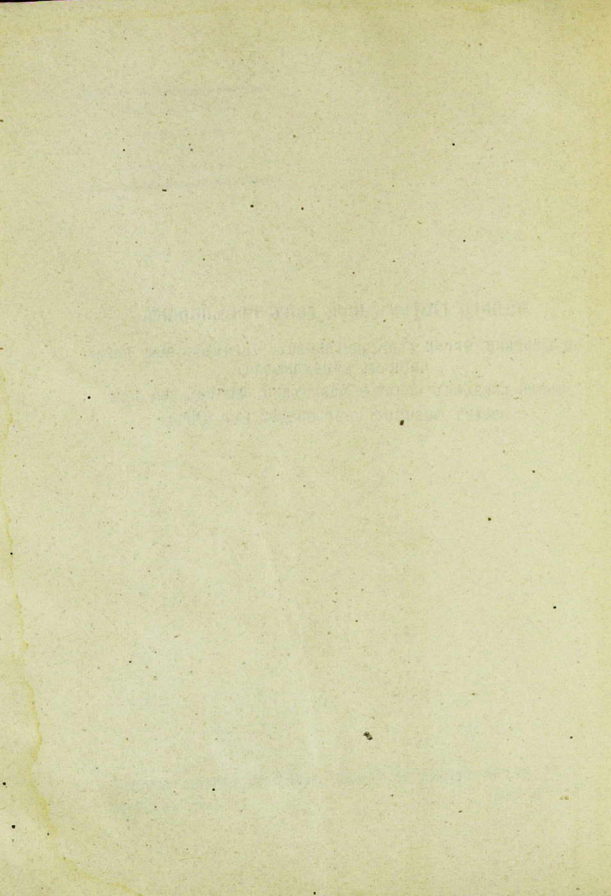
«ՅԱԿՈՒԴԱ»

ՏՊԱՐԱՆ ՊՈԼԻԳՐԱՖԻՊՐՈՑԻ, ԱԿԱԿԻ ԾԵՐԵԹԵԼԻ ՓՈԼՈՑ, № 3.
ԳԼԱՎԼԻՏ 1671. ՏԻՐԱԺ 2000.

ՊԱՌԻՒԼԵ ԼԱՄԻԻՆ ՅԵՎ ԼԵՈՆ ԲԵՐՆՈՇԵՑԻՆ

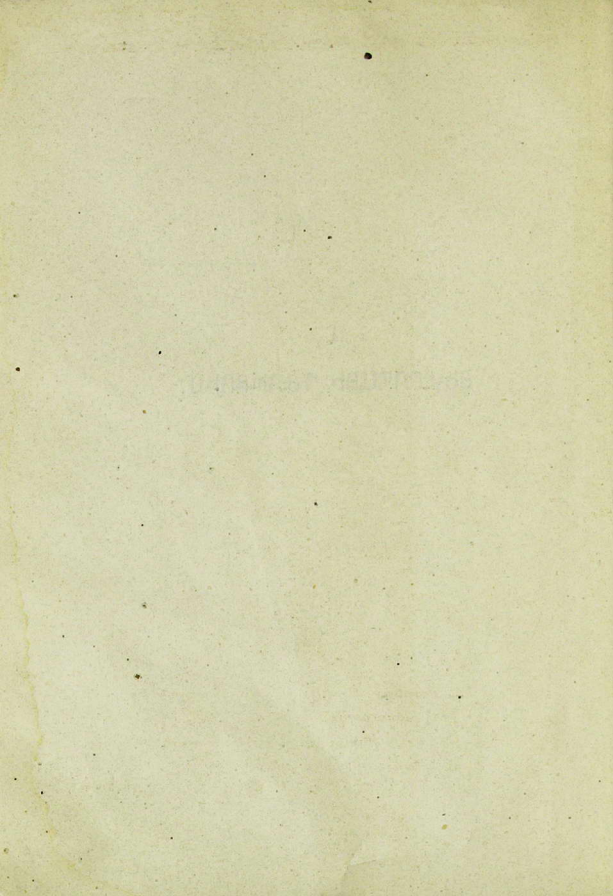
ԵՄ ՆՎԻՐՈՒՄ ԳԻՐՔՍ ՇՆՈՐՀԱԿԱԼՈՒԹՅԱՆ, ՀԱՐԳԱՆՔԻ ՅԵՎ ԲԱՐԵ-
ԿԱՄԱԿԱՆ ԶԳԱՑՄՈՒՆՔՈՎ:

ԳԻՐՔՍ ՆՈՒՑՆՔԱՆ ՆՐԱՆՑ Ե ՊԱՏԿԱՆՈՒՄ, ՎՈՐՔԱՆ ՅԵՎ ԻՆՁ:
ԱՅՍՏԵՂ ՊԱՏՄԱԾԸ ՄԵՆՔ ՄԻԱՍԻՆ ԵՆՔ ԱՊՐԵԼ:

I.

ՅԵՎՐՈՊԱՅԻ ԴԺՈՒՔՈՒՄ

Լ. ՄԵՐ «ՄԻՍՍԻԱՆ»

Ծանր պատասխանատվության զգացումով եմ ղի-
շում զանազան տեղերից արտահայտած ցանկություն-
ներին և գրի անցնում իմ կատարած քննության ար-
դյունքը Բալկանյան յերկրներում տիրող սպիտակ տեր-
րորի մասին: Յեա և իմ ընկերներն այնտեղից սպա-
ռիչ փաստական տվյալներ ենք բերել: Մեր յերևան
բերած փաստերը մեզնից յեռանդուն կոչ են պահան-
ջում հանրային խղճին: Նա չի կարող տեսնել Հին
Աշխարհի մի խոշոր մասը համակած անասնձ բարբա-
րոսությունը և անտարբեր մնալ:

Յեա իրավունք ունեմ նախորոք հայտարարելու, վոր
մեր առաջադրած նպատակն սկզբից մինչև վերջ մի-
անգամայն բարեխիղճ ու անաչառ կերպով ենք կատա-
րել. մենք վճի կանխակալ մտքեր, վճի կուսակցական
նախապաշարմունքներ ենք ունեցել, վորոնք կարողա-
նային ազդել քննության որոշակտիվ և անաչառ ընույ-
թի վրա:

Ի հարկե, յերբեք, և վճի մի պայմանով յեա չեմ
հրաժարվի իմ քաղաքական համոզմունքներից: Յեա
հեղափոխական եմ և ինտերնացիոնալիստ: Քսաներորդ
դարի առաջին քառորդի պատմական դեպքերի դիտո-
ղությունն ու նրանց հետ շփվելն իմ համոզմունքներն

ավելի խորացրին ու ամրացրին ինձնում: Բայց այդ չի ելականը, և վոչ ել տեղն ե խոսել այն խոր պատճառների մասին, վորոնք տիրող պետական կազմի հանդեպ ինձ հանդուգն սպառնալիքներ դարձրին: Անհատական համոզմունքը չպիտի խանգարե, վոր յես փաստերը հաստատեմ: Կրկնում եմ՝ Յեվրոպայի հարավ-արևելքում կատարած իմ ամբողջ ճանապարհորդության ընթացքում յես կամովին հրաժարվել եմ իմ հեղափոխական մտքերը յերևան բերելուց: Յես այնտեղ կուսակցության անդամ չեմ յեղել, այլ լոկ կողմնակի դիտող, վոր նպատակ ե ունեցել որչեպտիվ կերպով տեղն ու տեղն ուսումնասիրել կոնկրետ փաստերը, վոր այնուհետև պատմե իր դիտածն ու յեզրակացությունները:

* * *

Կարճ կերպով հիշեցնեմ, թե ինչ պայմաններում ձեռնարկեցինք մեր «քննությանը»:

Արևմտյան ու Կենտրոնական Յեվրոպայի հասարակաց կարծիքի մի զգալի մասը խորապես վրդովված եր կատարված բռնությունների և անգթությունների լուրերից:

Մարդիկ սարսափած հայտարարում եյին մասսայական ձերբակալությունների, վոստիկանական տանջանքի, անհայտացումների ու սպանությունների մասին, վորոնց պատասխանատվությունն ընկնում եր Ռուսիանիայի, Հարավ-Սլավիայի և Բուլղարիայի կառավարությունների վրա: Այս միջնադարյան անգթություն-

ների պատմութիւնը, գուցե հիշեն ընթերցողները, յերկու բողոք առաջ բերեց՝ ստորագրված Ֆրանսիայի, Անգլիայի, Գերմանիայի և Ավստրիայի հասարակական գործիչների մի սովոր մասի կողմից: Բայց վորովհետև հերքումներ լույս տեսան, մենք վճռեցինք տեղն ու տեղն ստուգել, թե այդ ծանր մեղադրանքը վճռեան ե հիմնավորված: Դրա համար մենք, այսինքն՝ Բրյուսսելի փաստաբան Պաուլա Լամին, լուսաշխի Ինտերնացիոնալի գեներալ քարտուղար պրոֆեսոր Լեոն Վերնոշեն և յես, մեր բարոյական պարտքը համարեցինք այցելել Ռումինիա և հարեան յերկրները: Պետք ե ասեմ, վոր յուրատեսակ քննիչներ լինելով, մենք մեր գալուստակը մեկեն բացեցինք և չնայելով, վոր մեր պահանջները բավական հանդուգն էին, այնուամենայնիվ ոտարերկրացիների միջամտութիւնը ներքին գործերին թուլատրելի համարվեց:

Բայց և այնպես «գատելու իրավունքի» հարցը Ռումինիայում սկզբունքային մեծ վեճեր առաջ բերեց: Այդ վեճերի ժամանակ յերեան յեկան յերկու իրար խիստ հակառակ հոսանքներ: Բանվորները, վորոնց հետ յես շարունակ շփվում էի, ինտելիգենցիայի մի մասը և ձախ լրագրողները մեր գործին առանց կանխակալ նախապաշարմունքի և կատարյալ համակրանքով էին վերաբերվում:

Իսկ մամուլի մյուս մասը, ազգայնական և պահպանողական փոքրամասնութիւնը ժխտում եր և՛ ըստ ինձ հասած լրագրական առաջընթացները՝ այժմ ել ժխտում ե ոտարերկրացիների «ազգային գործերին» խառնվելու իրավունքը:

Այսպես որինակ՝ պ. Գոգան մոտերքումս գրում եր «Indreptarea»-ում. «Մեզ ձանձրացրին քննիչների այդ խմբակները, վորոնք 7 տարի շարունակ հանուն ինչ վոր հասարակականության գալիս ու դբադվում են Ռումինիայի կենսական խնդիրներով...

Այս վերաստուգիչների առաջ բերած այն գիտակցությունը, թե դու խնամակալության տակ ես, մեզ համար առնվազն անհաճոյե... Սեփական արժանիքի տարրական զգացումը մեզ չի թույլ տալիս ընդունել, վոր մեզ վրա վորպես ստոր յերկրի վրա նայեն, վորի վրա կարող են թափվել ամեն տեսակ դիլետանտներ... մեր յերկրում մենք անձեռնմխելի յենք»... վերջացնում ե նա:

Իմ առաջն ե ազգայնական և ռեակցիոն թերթերում հրատարակած «Բուխարեստի ինտելիգենցիայի բողոքը». նրանում վորոշ շրջանների զայրույթն ե արտահայտված բոլոր քննությունների, հատկապես իմ քննության դեմ: Այս պատկվիլն ստորագրողները գտնում են, վոր մեր «ներխուժումը» դեմ ե մի «անկախ պետության արժանիքին»:

Անհաշտ փոքրամասության այս տեսակետին համամիտ եր նաև ռումինական կառավարությունը. ըստ յերեվոյթին՝ նախարարների ինձ ցույց տված վայելուչ ընդունելությունը քաղաքագիտական կորեկտությամբ պիտի բացատրել: Սակայն իմ համառությունը պարզ կերպով գրգռում եր նրանց — ինչպես հաղորդում ե «Պաշտոնական Լրագիրը», արտաքին գործոց նախարար պ. Դուկան, վորպես պատասխան պարլամենտում իմ գալու առթիվ նրան արած հարցապնդումին — ասել ե,

Թե հաշվի յե առնում պ. Բարբյուսի «գրական անունը և նրա ցանկությունը՝ ճշմարտությունը պարզելու»։ «Բայց, — վերջացրել ե նա ծափերի տակ, — յես կամենում եմ, վոր այսորվանից ամենքն իմանան, թե կառավարությունը վոչ մի դեպքում թշնամական քնություններ չի թույլ տա՝ ինչ կողմից ել նրանք ներգնշված լինեն»։ Շարունակենք. «Ռումինական լրագրողների ընկերությունն» իր շարքերից վտարել ե ռումինական «Մարդկային իրավունքների լիգայի» քարտուղար պ. Կոստա-Ֆորուին՝ ինչ ցույց տված պաշտպանության համար։ «Ռումինական գրողների ընկերությունը» մի բանաձև ե ընդունել, ուր ասված ե. «Պ. Բարբյուսի այցն անտեղի յե, իսկ ոտարների միջամտությունը Ռումինիայի ներքին քաղաքական գործերին՝ վտանգավոր։ Ընկերությունը ցավ ե հայտնում, վոր Բարբյուսի վարմունքի պատճառով նրա գալը չի կարող ընդունել վորպես կուլտուրական յերևույթ»։

Վրաս տեղում եյին ուրիշ հանդիմանություններ, քննադատական նկատողություններ և մեղադրանքներ ևս։ Դրանց դեռ կդառնամ։ Յես նախ կամենում եմ առանձնացնել և մի անգամ ևս լուսարանել հիմնական խնդիրը, վորովհետև դրա մասին յես շատ եմ գրել, նույնիսկ ռումինական մամուլում, և, կարելի յե ասել, շատ եմ խոսել — ինտերվյույի ձևով։

Յես կտրականապես առարկում եմ այն կարծիքի դեմ, թե ոտարերկրացուն չպիտի թույլ տալ ուսումնասիրել վորևե պետության արդարադատությունը, վոստիկանական կաղմակերպությունը, նույնիսկ զինվորական գործերն ու քաղաքականությունը։ Սա սին

ու յերեխայական հայացք ե, և մեր որերում չի կարելի նման կազուխտիկայով լուրջ կերպով զբաղվել:

Ընդունում ենք, վոր ոտաւրների կատարած հետազոտումը կարող ե վտանգավոր ու վիրավորական լինել, յեթե վտանգ ե սպառնում ազգային պաշտպանութեան խնդիրներին և պետական գաղտնիքներին:

Սակայն մեզ հետաքրքրողն ի՞նչն եր. — զինվորական ոկուլացիայի հետ կապված դեպքերը, դատարանի և վոստիկանութեան արարքն ու վարքագիծը, բանտարկյալներին ցույց տված վերաբերմունքը, ծեծն ու սպանութեանները: Այս բոլորը հասարակական բնույթի խնդիրներ են, ընդհանուր հետաքրքրութեան առարկա: Գրողն ու պատմագիրը վոչ միայն կարող են, այլ և պիտի զբաղվեն այդ խնդիրներով: Հենց դրա համար ել աշխարհի մեծ թերթերը նման խնդիրները լայն կերպով հրատարակելու պարտականութեանն ու իրավունքը իրենց ծրագրի մեջ են առել, և իրագործում են: Ոտարագրի թղթակիցները, գոնե թերթիապետ, ազատ են լայն ինֆորմացիա տալու իրենց խմբագրութեաններին:

Միթե հանուն պ. Գոգայի և ուրիշների ինչ վոր խղճուկ ազգամուլական թերթիաների պիտի նորից վերանայինք՝ մամուլի և թղթակցութեանների միջազգային ազատութեան խնդիրը:

Յեթե մարդ իրավունք ունի դեպքերն ամբողջովին կամ մասնակի կերպով ուսումնասիրել ու գնահատական տալ, կարելի՞ յե միթե խիլ նրանից այդ իրավունքը հենց միայն նրա համար, վոր նա ցանկացել ե այդ դեպքերն ուսումնասիրել տեղն ու տեղը, վորպեսզի կարողանա

նրանց մասին ավելի ճիշտ ու բարեխիղճ դատողություններ անել:

Միթե հեռվից հեռու և տեղում կատարած դատողության մեջ հիմնական տարբերությունն այն չէ, թե՛ յերկրորդն ավելի կշիռ ու արժեք ունի, քան առաջինը: Յես կողեյի, վոր պ. Գոգան և նմանները պատասխանելին այս հարցին:

Բայց յես շատ լավ եմ հասկանում, վոր նրանք, վորոնք կաշվից դուրս են գալիս՝ հարցը կազուխտիկ կերպով լայնացնելով հասցնել մինչև ազգային գերիշխանության, ինձ ավելի շատ մեղադրում են նրանում, վոր չեմ ցանկանում ուղմինական կառավարությանը հաճելի գնահատական տալ: Ամենից շատ սա յե նրանց վիրավորել և յեթե յես ասեյի. — «Ռումինիայում ամեն ինչ գեպի լաֆն և գնում», — նրանք յերեք նորին մեծությանը և ազգային ինքնասիրությունը վիրավորելու մասին աղմուկ բարձրացնելու ցանկություն չեյին ունենա: Պարզ խոսենք. — միւ հակառակորդները մեր քննելու իրավունքը չեն, վոր ժխտում են, այլ միայն՝ քննադատելու: Բայց մեկը մյուսի հետ կապված և անմիջապես:

Յերբ պարզվեց, թե յես մտադիր չեմ չափազանց ակնհայտնի ապորինությունները թաքցնել և հանցավորներին ծածկել, սկսեցին ամբաստանել ինձ, թե յեկել եմ Բալկանները՝ նախորոք ամեն ինչ սևացնելու վորոշումով: Յերբեմն նույնիսկ ինձ վորպես «Մոսկվայի ագենտ» եյին ներկայացնում: Ազգայնամոլ թերթերն այդ ուղղությամբ մի քանի ծաղրանկարներ ել տվին, իսկ հակասեմիտական ուսանողները թերթիկներ եյին տարածում, վորտեղ ասված էր, թե յես մի փնտրակար

հրեա յեմ, յիկել եմ Ռումինիան սևացնելու համաշխարհային հասարակական կարծիքի առաջ:

Յես հրեա չեմ և չեմ ել կարծում, թե այստեղ ծագումը վորևե նշանակություն կարող ե ունենալ: Կյանքումս յերբեք Մոսկվայից չեմ ստացել վնչ հրամաններ, վնչ ել հանձնարարություններ:

Սակայն այս պատկվիրն անպատասխան թողնելով, կասեմ միայն, վոր ամենուրեք կատարած իմ անձնական դիտողություններից և ժողոված վկաների ցուցմունքներից պարզ կերպով յերևան են յիկել ճիշտ և ռեալ փաստեր: Իմ յեղրակացություններն անմիջականորեն բղխում են փաստերից և նույնքան հիմնավոր են, վորքան՝ այդ փաստերը: Յեթե ցանկանում են ինձ քննադատել կամ հետս վիճել, թող հերքեն իմ քննության փաստական մասը, փոխանակ դիմելու այն հնացած թեորիային, վոր արգելում ե մեկին՝ իր հայրենիքի սահմանից դենը նայել: Ասենք՝ այդ փաստերի անսասանելի լինելն ինքնին բավական ե, վորպեսզի ծիծաղելի դառնան կանխակալ թշնամության մասին յիղած ասեկոսները:

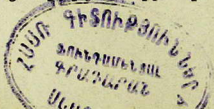
Ավելի հեռու յեմ դնում և հայտարարում, որ բալկանյան յերկրներում գոյություն ունեցող իմ նկարագրած սպիտակ տերրորի պատկերը յերբեք չի կարող «արատավորել» այդ յերկրները:

Յես յերբեք առիթ չեմ բաց թողել՝ իմ հիացմունքը, հարգանքն ու բարեկամությունն արտահայտելու ուղմին, բուլղար և մյուս ժողովուրդներին, վորոնց մեջ յեղել եմ: Այս բոլոր յերկրներում իմ ամբողջ հոգով յեղել եմ բանվորների, գյուղացիների և ուսանող յերի-

տասարդության և ընդհանրապես ազնիվ քաղաքացի-
ների հետ. նրանց հետ շարունակ շփվել և խոր հիշո-
ղություններ հմ պահել: Թողնելով Ռումինիան, յես
«Facia» թերթում Ռումինիային վողջուլն հմ ուղղել:
Յեվ իմ այդ դիմումի վոչ մի բառը յերբեք չեմ փոխի:

Կրկնում հմ՝ այդ ազնիվ ժողովուրդները բնավ մաս-
նակից չեն ան Վոճրագործություններին, վորոնց
մեղքն ընկնում ե դրանց ստրկացնող կառավարություն-
ների վրա: Ռումինիայի և բալկանյան մյուս յերկրնե-
րի կառավարությունները միայն դիպլոմատների աչ-
քում են իրենց ժողովրդի ներկայացուցիչ հանդիսա-
նում: Յեթե հիմա յեւ պ. Բրատիանուն և պ. Ցանկովը
Ռումինիայի և Բուլղարիայի դիկտատորներ են համար-
վում, ծիծաղ ե առաջացնում հենց միայն այն միտքը,
թե նրանք այդ յերկրներն են մարմնացնում: Պարլա-
մենտական խաղերի միջոցով իշխանություն գրաված
այս մարդիկ, ինչպես նաև նրանց պաշտոնյաները,
հանդգնում են հայտարարել. — «Ազգը — այդ յես հմ.
բննադատելով իմ կամ ոգնականներին արարքը, դուք
վիրավորում եք իմ յերկիրը»:

Թող դրանք հանգստանան. մայրաքաղաքում բույն
դրած պարազիտ իշխանությունների արարքների հա-
մար ժողովուրդը պատասխանատու չե: Առանձնապես
սա բալկանյան կառավարություններին ե վերաբերում,
վորոնք իշխանության են անցել սրիկայությամբ, պե-
տական հեղաշրջումների ու ահաբեկումների միջոցով:
Բայց սա ընդհանուր ե այն բոլոր կառավարություն-
ների համար, վորոնք չեն կարող ասել, թե իրենք ժո-
ղովրդի ցանկությունների արտահայտիչներն են: Սա

ճիշտ և նաև ֆրանսիական կառավարության նկատմամբ, վորի մոլորությունները ու սխալների համար վոչ վոք իրավունք չունի մեղադրելու Ֆրանսիային: Սակայն բավական չի միայն խոստովանել, թե քաղաքացին իր կառավարության արարքների համար պատասխանատու չէ. լայն պիտի հասկանալ սեփական քաղաքացիական իրավունքները և ասել, — աշխարհի բոլոր հարստահարվածները ներքուստ համերաշխ են. նրանց վիճակը հիմնովին բարելավել կարելի չե միայն այդ համերաշխությունը կազմակերպելով, հրապարակայնության և միության միջոցով:

Յենթարկվել քաղցրալեզու պաշտոնական առաքյալներին, թե՛ «թող ձեր բողոքն արտասահման չհասնի», նշանակում է հրաժարվել մարդկության մեծագույն շահերից: Բուխարեստում մենք հարաբերության մեջ մտանք ֆրանսիական դեսպանատան հետ, ուր դեսպանի բացակայության պատճառով մեզ ընդունեց գործերի հավատարմատար պ. Ժապլին, այնուհետև ուսմինական արտաքին գործոց նախարար պ. Դուկաի և ներքին գործոց պետական քարտուղարի ոգնական, բայց փաստորեն ներքին գործոց նախարար պ. Տատարեսկուի հետ: Մի քանի անգամ զրույց ունեցանք III զորաբանակի հրամանատար գեներալ Ռուդեանուի հետ: Արդեն առիթ եմ ունեցել ասելու, վոր բարձր պաշտոնեյությունը դեպի մեզ սիրալիք եր: Նրանք խոստանում էին ըստ ամենայնի աջակցել մեզ և նույնիսկ հնարավորություն տալ մոտենալու պաշտոնական գործերին ու փաստաթղթերին, վոր շատ կդյուրացներ մեր անհիթքը: Բայց իշխանավորների վերաբերմունքը

դեպի մեզ շուտով փոխվեց: Այս փոփոխութեան սկիզբը կապված է այն խանդավառ հրապարակական ցույցի հետ Բուխարեստի փողոցներում, վոր իմ գալստյան առթիվ կազմվեց կիրակի որը: Սա սիրտ տվավ սե-հար-յուրյակայիններին:

Մենք լուրջ հիմք ունենք յենթադրելու, վոր նույնիսկ կառավարութիւնը բարյացակամ եր վերաբերվում դրանց: Բացի դրանից, սիգուրանցան (պահնորդական բաժինը) անմասն չեւ հակասեմիտ ուսանողների սարքած աննշան ցույցերին, նույնիսկ այն սուտ լուրեր տարածելուն, թե մեր անկոչ այցն անհաճոյի ամբողջ Ռումինիային: Սա հակասում էր ճշմարտութեանը: Մեզ ուղարկած կամ հասցեագրված նամակներն ու հեռագրերը բռնվում էին: Մենք տեսնում էինք, թե ինչ յեռանդով մեզ համար թշնամական միջոցառում եւ ստեղծվում Բուլղարիա ուղարկված կեղծ ինֆորմացիայի միջոցով. Ռումինիայից այդտեղ պիտի գնայինք:

Մենք ուղեորվեցինք Բեսարաբիա և ներկա յեղանք թաթարոնարյան ապստամբների զինվորական դատին. խոսակցութիւն ունեցանք պաշտպանների, վկաների ու դատավորների հետ: Դրանից հետո մենք հանդիպել ու զրույց ենք ունեցել բազմաթիվ քաղաքական գործիչների և լրագրողների հետ—«Lupta» լրագրի գլխավոր խմբագիր Կոստանդին Միլլիեյի, «Facia», «Adeverul», «Dimineantza» և այլ թերթերի խմբագրութիւնների հետ, ամինաակտիվ ճնախկին ուումինական ֆրոնտովիկների միութեան, ուումինական «Մարդու իրավունքների լիգայի» քարտուղար պ. Կոս-

տա-Ֆորուլի հետ: Մինք լինում եյինք ինտելիգենցիայի, գրականագետների, փաստաբանների, գիտնականների շրջանում: Հանդիպում եյինք լազմաթիվ կուլտուրական ու խելացի մարդկանց և առիթներ եյինք ստանում բարձր գնահատելու այս հասարակության մտավոր և գեղարվեստական բարձր կուլտուրան: Ֆրանսիական գաղափարների հմայքը Ռումինիայում գերազանցորեն նկատելի յի: Չնայած արևելյան եքսպրեսսով անցած հազարավոր կիլոմետրներին, միջավայրի փոփոխությունը բնավ նկատելի չե: Բուխարեստ և Կոստանդնուպոլիս — սրանք այն յեվրոպական կենտրոններն են, ուր ֆրանսերենն ամենից շատ էս լսում:

Մինք հավասարապես տեսնվում եյինք զանազան ուղղությունների ու կուսակցությունների ներկայացուցիչների հետ: Կանվանեմ գյուղացիական կուսակցության առաջնորդներին—բժ. Լուպուլ, պ. Ստերե և Վերգելիոս Մաջեարու:

Լինում եյինք նաև բանվորների շրջանում: Չնայելով ինձ ուղղած դիմումներին, յես հրապարակային յելույթներից հրաժարվեցի: Տարածել եյին, իբր թե յես Բուխարեստում յելույթ հմ ունեցել. դա ճիշտ չէր: Յես և ընկերներս, վորոնցից մեկը շատ հեռու յեր քաղաքականությունից, մի անգամ այցելեցինք ունիտար պրոֆմիությունների աշխատավորներին: Այդպես եմ վարվել նաև Բուխարեստում, ուր այցելեցի ծառայողների, բանվորների և ուսանողների միություններին:

Այս դեռ բոլորը չե: Ճանապարհորդությանս այս թռուցիկ տեսության մեջ յես կփորձեմ նշել իմ մեծ և վորոշ մեթոդով տարած քննության հիմնական ուղ-

դուժյունները և կարգավորելու ամենորոյա տպավորությունները: Ամեն բան իր տեղում կարելի յե լավ տեսնիլ, հետքը չկորցնել և թափանցել գաղտնիքների խորքը: Կասկածելի փաստերի գուշակությունների ու տպացույցների անտիճանական կուտակումը ճիշտ պատկերն է տալիս: Չը նայիլով մեր տեսակետների և համոզմունքների տարրերությանը, յերեքս և միատեսակ տպավորություն ենք ստացել, և յես պնդում եմ: Վոր յուրաքանչյուր բարեխիղճ վկա՝ հետեւելով իր խղճի ու գիտակցության ձայնին, չի կարող այլ յեզրակացության գալ:

Չեմ կարծում, թե այստեղ կարիք լինի հիշելու, թե ինչ լրացուցիչ տեղեկություններ ենք ստացել և համ հետ ենք տեսնվել մյուս բալկանյան յերկրներում — Բուլղարիայում, Հարավ-Սլավիայում և Տաճկաստանում, այլ և Վենգրիայում ու Ավստրիայում, ուր յեղել ենք, վորպեսզի մեր տպավորություններն ստուգենք ու լրացնենք: Ամենուրեք մենք համեմատաբար քիչ ժամանակ ենք գործ դրել — առավելագույն հանդիպումների և բանակցությունների համար — ինչպես պաշտոնական շրջանների, այնպես եւ ինտելիգենցիայի և բանվորների հետ:

Սոփիայում մեզ աշողվեց նյութեր գտնել և տեղեկություններ ստանալ ֆրանսիական ներկայացուցչից, արտաքին գործոց նախարարության գլխավոր քարտուղարից. «Մակեդոնական գաղթականներին ոգնող կոմիտեյի» ղեկավարներից և «Մակեդոնական հեղափոխական կազմակերպությունների» ներկայացուցիչներից: Այս բոլոր յիրկրներում, բացի փաստաբաններից,

դատավորներից և քննիչներից, մինք հարցուփորձի յենք յինթարկել հենց տուժողներին, նրանց մերձավորներին, գաղթականներին և բռնատարկությունից ու մահվան սպառնալիքից փախածներին (գլխավորապես Տաճկաստան և Հարավ-Սլավիա)։ Մենք կապ հաստատեցինք բոլոր մեծ թերթերի հետ։ Նրանց խմբագիրները գալիս էին մեզ մոտ։ Նույնն էր Բելգրադում և Բուդապեշտում։ Իմ ճամբորդության վերջին որը — Վիեննայում, յես խախտեցի իմ՝ յերբեք յելույթ չունենալու խոստումը։ Սկզբում յես դուրս չէի գալիս՝ չուզենալով առիթ տալ մեղադրելու, վոր իբր թե՝ թեկուզ անուղղակի կերպով, բայց և այնպես մասնակցում եմ քաղաքական պրոպագանդային։

Սակայն իմ յերկու ղեկուցումն էլ — ինտելիգենցիայի համար ժողովրդական տանը և ՄՈՊՐ-ի կազմած ժողովում, խոսել եմ միջազգային համերաշխության մասին և բանվորներին մյուս յերկրների բանվորների վողջունն եմ հալորդել։

Բայց մեր ճամբորդության մասին ղեկուցումն սկսելուց առաջ, մենք — Պաուլա Լամին, Լեոն Վերնոշեն և յես — ուզում ենք արժանին հատուցել Անրի Տորրեսի, Մարսել Վիլյարի, Ալբերտ Ֆուլնյեյի, Դանիել Ռենուլի և Պլինյեյի մեծ ծառայություններին։ Հափըշտակված նույն դրդապատճառներով, վորով և մենք, նրանք մոտերքումս այցելեցին բալկանյան յերկրները։ Նրանց տաղանդը, աղգեցությունն ու արիությունը բալկանյան ղեպքերի մասին արևմուտքի ժողովուրդների աչքերը բաց արին։

II. ՍՊԱՆՈՒՅՑՈՒՆՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ ԲԱՐՁՐ ՊԻՏԻ ԱՂԱՂԱԿԵԼ

Փաստական նյութի հետ մանրադնին կերպով ծանոթանալուց հետո մենք յերեքս ել մի յեզրակացության յեկանք — այն ամենում, վոր ասվել է Բալկանյան պետությունների տերրորական արարքների մասին, չափազանցության նշույլ չկա: Յեթև մեկը հարցնի. — «Ճիշտ ե արդյոք», պիտի պատասխանել. — «Ճիշտ վոր՝ ավելի վատ է»:

Հաճախ տեսնում ես, թե ինչպես միջին քաղքենին կեղծավորաբար ձգտում է *a priori* մեղմացնել այժմեյության խիստ վողքերգական գծերը:

«Ե՛հ, ռվ կհավատա, վոր մեր որերում...» սովորաբար այսպես են թոթովում միջակ ու սահմանափակ մարդիկ: Նպատակ չունենալով քաղաքական այս կարծատեսության պատճառները բացատրել, զբաղվենք ճշտած փաստերով, անհերքելի թվանշաններով և ապա մեր հերթին գոչենք. «Բալկաններում հրեշավոր վոճիրներ են տեղի ունենում. վոչ մի սոփեստությամբ չի կարելի արդարացնել այս կազմակերպված ահուկի սպանդանոցը»:

Յես կուզեյի բոլոր մանրամասություններից մի ընդհանուր պատկեր տալ՝ նրա ճշտությունը բազմաթիվ ասպցույցներով վավերացնելով. բայց իմ հաշվիտվու-

Թյունը խիստ մեծածավալ ու ձանձրալի կդառնա՝
չնայելով նրանում յեղած տվյալների սասանեցուցիչ
ընույթին: Այս պատճառով փոխանակ ճնշիչ ու ձան-
ձրալի կերպով թվելու անհերքելի վստահությամբ, վորոնք
բալկանյան արյունոտ ենցիկլոպեդիան են կազմում,
յես կպատմեմ միայն ամենից հականները:

ԲԱԼԿԱՆՅԱՆ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴՆԵՐԸ

Հակառակ տարածված լեզենդայի, բալկանյան ժո-
ղովուրդներն աշխատասեր, արի ու խաղաղասեր են:
Տաճկական կայսրության նախկին դավառները շրջելիս՝
մենք շարունակ շփվել ենք բանվորների ու գյուղացի-
ների հետ, վորոնք լավագույն տպավորությունն են թո-
ղել մեզ վրա: Աշխարհի ամենալավ մարդիկը բեսարա-
բացիք, բուլղարներն ու տաճիկներն են: Բուխարեստի,
Բելգրադի, Ջագրեբի, Սոֆիայի և Բուդապեշտի ինտել-
լիգենցիայի շրջանում մենք հանդիպել ենք այնպիսի
աչքի ընկնող մարդկանց, վորոնք իրենց կուլտուրական
մակարդակով վոչ միայն ցած չեն արևմուտքի ինտե-
լիգենտից, այլ և հաճախ նրանից էլ բարձր են:

Այս բոլոր յերկրների տնտեսական վիճակը միատե-
սակ անկայուն է. — համարյա բոլոր գյուղերը կարիքի
մեջ են, գյուղական տնտեսությունն ընկած:

Ռումինիայի պես գյուղատնտեսական յերկրում
1924 — 25 տնտեսական տարում ցտնքսերի մակարդակը
8 միլիոն հեկտար էր, այսինքն 2 միլիոն հեկտարով
պակաս նախորդ տարվանից և համարյա կեսը՝ նախա-
պատերազմյան ցտնքսերի մակարդակի:

Դյուղական տնտեսությունը զուրկ է շրջանառություն միջոցներից: Ազգային և մյուս բանկերը խիստ պակասեցրել են գյուղացիություն փոխառություն: Այդ փոխ տրվող գումարի տոկոսները 30-ի, նույնիսկ 40-ի յնն հասնում: Գրագիտությունը Ռումինիայում շատ ստոր աստիճանի վրա յի: Գլխովին անգրագետները 70, մի քանի դավառներում նույնիսկ 90 տոկոս են կազմում, կանանց մեջ 98-ի յեկ է հասնում: Ռումինական գյուղական ուսուցիչն ստանում է ամսական 190 ֆրանկ. հին Ռումինիայում ուսուցիչն ստանում է մոտ մեկ դոլար կենսաթոշակ, իսկ Բեսարաբիայում՝ մոտ կես դոլար:

Ռումինիայի տնտեսական ճգնաժամը մի շարք պատճառներ ունի. դրանցից առաջինը հանքերի և թշնամի պետությունների նախկին հպատակների ձեռնարկությունների ազգայնացումը և պետական հիմնարկությունների ինքնամատակարարման անցնելն է: Բոլոր այս հաստատությունները, վորոնք մի ժամանակ առասպելական յեկամուտ եյին տալիս, փաստորեն գտնվում են ղեկավար ոլիգարխիայի ձեռքում:

Սրան պիտի ավելացնել նաև՝ մի շարք միջոցներ, վորոնք նախկին բոյարական ֆեոդալիզմը դարձրել են կապիտալիստական ֆեոդալիզմ, մի շարք համաձայնագրեր ազգային բանկի հետ, ընդհանուր հարկերի բարձրացումը, կապիտալը հարկից ազատելը և պատերազմական, սպեկուլյացիայի դեմ գոյություն ունեցող որենքի վերացումն, բնակարանային վարձի չը կարգավորված լինելը: Պատկերն ավելի խտացնում են՝ ընդհանուր քաղաքական կուրսը, վոչ-ռումին ցեղերի դեմ հալածանքը,

և բանվորների, գյուղացիների ու մանր բուրժուազիայի դաժան ճնշումը:

Բուլղարիան նույնպես յերկրագործական յերկիր և նրա ազգաբնակչության $\frac{3}{5}$ -ը գյուղացիներ են: Այնտեղ կիրառվողը գլխավորապես ավանդական յերկրագործական գործիքներն են. 49 հեկտար հողին մի յերկաթե գութան և ընկնում: Յերկրի ամբողջ մակարդակի մեկ յերրորդը հատկացրած և ծխախոտի կուլտուրային: Գյուղացիության համար ծխախոտի մշակությունը մյուս կուլտուրաներից բնավ ավելի ձեռնատու չէ. բայց յեթե նա այդպիսի չսփերի յե հասել, այդ միայն նրա համար, վոր պակաս գործիքներ ու ծախսեր և պահանջում, և՛ բացի դրանից, գյուղացիության վզին և փաթաթել ձեռնարկատերի հզոր միությունը: Ծխախոտը յերկրագործին լավ ոգուտ ևր տալիս Ստամբուլիսկու ժամանակ, վորն ամեն միջոց գործ ևր դնում յերկրից դուրս վտարելու սպեկուլյանտներին ու միջնորդներին և խրախուսել կոռպերացիան:

Բայց յերբ Զինվորական Լիգան հզոր ծխախոտագործական ֆիրմաների դրամական աջակցությամբ իշխանությունը կորղեց գյուղացիական կուսակցության ձեռքից, կապիտալիստները նորից դրության տերերը դարձան: Փորձի համար՝ ահա մի քանի թվեր Լեռնային Զումայիայի շրջանից.— 1923 թվին գյուղացին իր ծխախոտը վաճառելով տեղական կոռպերատիվի միջոցով, մի կիլոյի համար ստանում ևր 110 — 130 լեվ, առևտրականներն ևլ վճարում եյին 45 — 70 լեվ: Ներկայումս առևտրականը, շուկայի միակ տերը, ծխախոտի

կիւրն գնում և 25 լեւով, իսկ ծխախոտագործական բանվորների աշխատավարձն իջել և 15 — 30% - ով:

Բուլղարական արդյունագործությունը պատերազմի սկզբից վաղբերգական վիճակ և ապրում: Խոշոր ծխախոտագործական ֆիրմաները հսկայական վաստակ են ստանում (1923 թ. 2 միլիարդ լեւ, վոր 10 միլիոն լեւ հարկի տակ եր դրվել):

Սպեկուլյացիան և վաշխառությունը զարգացել են մեծ չափով: Սրա հետ միաժամանակ միջին արդյունագործությունը և առևտրական ձեռնարկությունները մի թշվառ դոյություն են քաշ տալիս, յերկաթուղիների ապրանքատարությունը յերկու անգամ կրճատվել և. ածուխի քանակը նույնպես: Սրա հետևանքով առաջ են գալիս մասսայական սնանկություններ, խուճապ և յերկյուղ՝ ապազայի հանդեպ:

Մթերավաճառներն առևտուր չունեն. կուշտ չուտելն ընդհանուր յերևույթ և դարձել: Մասնավոր պարտքը վաշխառուներին հասնում և 15 միլիարդ լեւի, վորի տոկոսները 7 միլիարդի յեն հավասար: 38,169 բուլղար պատերազմական հաշմանդամ եր ստանում են ամսական մոտ 0,8 դոլլար կենսաթոշակ. իսկ՝ այսպես կոչված «խաղաղության հաշմանդամները», այսինքն ժողովրդական խռովությունները ճնշելու ժամանակ վիրավորված զինվորներն ու սպաները՝ 4 անգամ ավելի:

Ամիս ամսի վրա ներմուծումն աճում, իսկ արտածումն ընկնում և: Նախահաշիվը ֆնասով և փակվում, իսկ յեկամուտների կեսը գնում և ծածկելու փոխառությունների տոկոսները և դորքի ու վոստիկանության պահպանության ծախսերը:

Այս փոքրիկ յիշկրում գործազուրկ վորակյալ բան-վորներն թիվը 100,000 ե. 7—8000 անգործ ծառայող-ներ կան, 500,000 ել ապրուստի ամեն տեսակ միջոց-ներից զուրկ աշխատավորներ: Կառավարող շրջանների փուլթը չի այդ:*)

Հարավ-Սլավիան, ուր բազմաթիվ գործարաններ են փակվել և 200,000 գործազուրկներ կան, վոչ մի կերպ չի կարողանում գյուղատնտեսական ճգնաժամից ազատվել:

Վերջին տարում գյուղատնտեսական մթերքների գներն ընկել են.—հացը 400 դինարից դարձել և 260 և յեգիպտացորենը՝ 200-ից 110: Մի գույգ յեղը մի տարի առաջ արժեք 12,000 դինար, իսկ այժմ՝ 5000: Լավ հողի արպանը (հողի չափ, ծ. թ.) 1924 թ. արժեք 25,000 դինար, իսկ այժմ 10,000-ից ավելի չարժե: Գների անկումն առաջ և գալիս, բացի տնտեսական պատճառներից, նաև խոշոր առևտրականների սպեկուլյացիայի շնորհիվ: Սա յերևում և հենց միայն նրա-նից, վոր չնայելով հացահատիկների գների ընկնե-

*) Ահա 1926 թվի մի քանի տվյալներ ծխախոտագործների շրջա-նում նկատված գործազրկության: Կյուստենդիլում 1500 բանվորից 1200 գործազուրկ էին: Դուպնեցում 3000-ից՝ 2800-ը, Ֆիլիպպո-պոլում 8000-ից՝ 7000-ը, Ստանիմակում 3000-ից՝ 2500-ը և այլն. իսկ աշխատավարձն իջեցրած և 50⁰/₁₀₀-ով: Սըան ավելացնենք, վոր որենք և մշակվում՝ խոզն արտահանել Անգլիա՝ քաղցած բուլղար ժողովրդի համար միանգամայն կորստաբեր պայմաններով: Նման գործառքի միտք ունի ռումինական կառավարութունը, վոր հովա-նավորում և բանկիրներին՝ ի վնաս գյուղական ազգաբնակչության, վորը՝ մի քանի գավառներում 2—3 որը մի անգամ և ուտում («Adeverul», 1926 թիվ, մայիս):

լուն, Բելգրադում հացն արժե $4\frac{1}{2}$ դինար (2 ֆրանկից ավելի):

Ընթացիկ տարում Հարավ-Սլավիայի նախահաշվից, տնտեսելու նպատակով, հանված են ժողովրդական տնտեսության նախարարության պահպանության ծախսերը, այն ինչ՝ ողանալեր ու զրահակիրներ գնելու համար դինվորական նախարարին տրամադրած գումարներն ավելացված են, այլ և ավելացրել են վրանդիլյան վարձկանների ոռճիկները:

Բուխարեստում և Բելգրադում նկատված արդյունադործական վերելքը գլխավորապես ոտար դրամատերերն են պահում և արհեստականորեն ստեղծած ապահովվիճակի տպավորություն և ստացվում: «Հաղթած» յերկրների այս մայրաքաղաքներում աչքի յե ընկնում սպեկուլյանտների նոր պալատների և բանվորական ռայոնների խղճուկ ու հին ընակարանների միջև յեղած կոնտրաստը, հակապատկերը *):

*) Վենգրիայի ընդհանուր զրությունը ևս նույն պատկերն և ներկայացնում: Այն յերկրում, ուր ազգաբնակչւթյան 700/0-ը գյուղացիներ են, տնտեսական կյանքը կատարելապես կանգ և առել, բարակի աշխատավարձը արդյունաբերական բանվորի աշխատավարձի հաղիվ մեկ յերրորդն և կազմում. 23,000 մետալիստներ անգործ են. ուժից վեր հարկերի պատճառով մթերքի սպառումը նախապատերազմյանից 2 անգամ պակասել ևս: Այսպես և վոյ միայն դավառներում, ուր ընակչւթյան թիվը ընկել, հասել և 8 միլիոնի, այլ և Բուդապեշտում: Սրա հետևանքով աճել են յերեսմաների մահացությունը և թոքախտը: Վենգրիան տուրքերիւլլոյից մեռնողների թվով Յեվրոպայում առաջնության մրցանակ ունի: Վերջին տարում այդտեղ մեռնողների թիվը ավելացել և 500/0-ով, իսկ Բուդապեշտում՝ 600/0 -ով:

Բուխարեստի հարուստ արվարձանում, նոր պալատներով զարդարված լայն ու ստվերախիտ փողոցում, «Հաղթության» հաղթական կամարն ե: Հեռվից նա գեղեցիկ ու փառահեղ է, սակայն մոտիկից յերևում է, վոր կառուցված է գիպսից, ճեղքվածքներ է տվել, թեքվել—ինչպես ցուցահանդեսից մնացած դեկորացիա: Այս հուշարձանն այս յերկրի իսկական դրության խորհըրդանշանն է—արտաքին փայլի և ներքին փտումի միացումն:

ՊԱՐԱՋԻՏ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Բոլոր բալկանյան յերկրների ընդհանուր վողրերգությունն այն է վոր պարազիտ կառավարությունների իշխանության տակ են: Այս կառավարությունները ժողովուրդների կամքը՝չեն արտահայտում, այլ արհեստական միջոցներով են իշխանություն պահպանում, վոստիկանական և զինվորական ու դատական տերրորի միջոցով, արդարացնելով այն առածը թե՛ «ով փայտը վիրցրեց, նա յեւ կապրալ է»:

Ավելի ճիշտ կլիներ ասել, թե բալկանյան կառավարությունները միայն իրենք իրենց են ներկայացնում: Փաստորեն քաղաքական կուսակցությունները սրանց համար ապահովել են միայն մի քանի աղգայնական շրջանակների և արտոնյալ բուրժուազիայի պաշտպանությունը *):

*) Դժբախտաբար չպիտի կարողանամ առանձին զուլա նվիրել այն կաշառներին, վորոնք գոյություն ունեն բալկանյան յերկրների պարազիտ կառավարությունների բոլոր աստիճաններում: Բավական

Ռուսներին համար թագավորը Գերմանիայի Հոհենցոլերնը առանձին համակրանք չի վայելում: Նա ողակավորված և կամարիկիայով և գտնվում է կառավարութայն ազդեցութայն աակ: Միապետութայն այլասերումը Ռուսիանիային հասցրեց այնպետին, վոր թագավորը շրջապատող խմբակի ձեռքին կույր գործիք դարձավ:

Միապետի այսպիսի դրությունն ընդհանուր է բոլոր յերկրներին համար և արձագանք է գտնում գերման յունկերներին հետևյալ ցինիկ յերգում. «Թող թագավորը բացարձակ միապետ լինի, միայն թե մեր ցանկությունները կատարի»:

Ասենք Գերմանիայի այնքան եւ ուրիշների ցանկությունների հասարակ կատարողը չէ. նա կառավարող խմբակի շատ ազդեցիկ գործակիցն է: Ազատամիտ կուսակցությունը քաղաքական կոմբինացիաների շնորհիվ իշխանութայն գլուխ անցավ և իր ձեռքումն է պահում կամակատար պարլամենտը: Դիկտատուրան կառավարութայնը հնարավորություն տվավ պարլամենտական մեծամասնություն շահել: Ամենահիմնավորված ու անհերքելի բողոքներն անգամ վերջանում են նրանով, վոր ձայների ճնշող մեծամասնությամբ վստահութայն քվե յետրվում կառավարութայնը:

Բավական է միայն մի փոքր ծանոթանալ Ռուսիանիայի ներքին դրության հետ և իսկույն կպարզվի, վոր ազատամիտ կուսակցությունը չի մարմնացնում իր

և ասել, վոր Հարավ - Սլավիայում վերջերս հրատարակած կաշառների ղեպքերն անարգանքի սյունին գամեցին նախարարներին և նրանցից մեկի վորդան:

մեջ Վոչ յերկրի ձգտումները, Վոչ ել նրա կենդանի ուժերը: «Ծալանխատների» կամ գյուղացիական կուսակցությունը հսկայական ազդեցություն ունի Ռումինիայում:

Բացի այս կուսակցությունից, գոյություն ունեն նաև գեներալ Ավերեսկուլի «Ժողովրդական» և տրանսիլվանյան «ազգային» կուսակցությունները:

Ազատամիտ կուսակցությունն իր ուղած ժամանակ խաղ ե սարքում ոպպոզիցիայի հետ: Այս խաղը Վոչ միևսական փոփոխություն չի բերում, և հասարակաց կարծիքը բավարարվում ե մի քանի անձնավորությունների փոփոխությամբ: Ռումինական բոլոր դեկավար կուսակցությունները միևնույն ձողումներն ունեն, և նրանցից Վոչ մեկը սերտ կապ չունի ազգաբնակչության հետ: Վերջին հաշվով առանց բացառության բոլոր ուումինական կուսակցությունները շատ կամ քիչ չափով ուումինական ոլիգարխիայի կամակառարները և վարչաձևի հենակետն են. այն վարչաձևի, վորն ըստ Ուտտո Բաուերի «ամենաֆեոդալական վարչաձևն ե Յեվրոպայում»: Գյուղացիական կուսակցությունը բացառություն չի կադմում: Նա կարող ե կառավարության գլուխ անցնել միայն իր ծրագիրը տիրող դասակարգերի պահանջներին հարմարեցնելով:

Նույն ընդհանուր նկատառումները վիրաբերում են նաև բուլղարական պարլամենտում տեղի ունեցող պայքարին, այն տարբերությամբ միայն, վոր բուլղարական կառավարությանը դեռ աջողվում ե հակա-ոպոզիցիոն բոկ պահպանել:

Բայց Բուլղարիայում, ինչպես նաև Ռումինիայում, Հարավ-Սլավայում և Հունաստանում, տիրող դասակար-

գերն իրենց տրամադրության տակ՝ պարլամենտական միջոցներից բացի՝ ուրիշ միջոցներ ևս ունեն։ Այդ միջոցները կիրառվում են ընտրական մեքենայությունների համար։ Կասկած չկա, վոր յեթե բաղկանյալ կառավարություններն ընտրությունների վրա ճշշում գործ չդնեն, մեծ փոփոխություններ տեղի կունենան։ Իսկ ներկա պայմաններում նրանք վախենալու բան չունեն։

Բաղկանյալ ընտրությունները կատարվում են ժամկտորմների ու ֆաշիստների անմիջական ճշման տակ։ Առանց քաշվելու միջամտում են նաև իշխանությունները։

Ռումինական իրականությունից մի քանի փաստեր բերենք։ Վոլոնտիրովկայում (Բեսարաբիա) ընտրությունների ժամանակ պրեֆեկտն ընտրողներին վախեցնելու համար հայտարարեց, թե կառավարության դեմ քվեարկողները պիտի Ռումինիայից հեռանան։

Շարոյում ժանդարմներն ու պոզդիցիայի ներկայացուցիչներին արգելում էին մտնել ընտրական շենքը։ Այս ձևով իշխանությունները թույլ չտվին գյուղացիներին՝ վորեն կերպ մասնակցել ընտրություններին։ Շարոյի 8000 բնակիչներից միայն 811 հոգի ընկան ընտրական ցուցակները։ Պապուշոյի 6000 բնակիչներից միայն 66-ը ցուցակ ընկան, իսկ ուրիշ տեղերում 5000-10,000 հոգուց 30-100 հոգի հազիվ։

Թաթարբունարի 14,000 բնակիչներից ցուցակ ընկան միայն 1,112 հոգի։ Իշխանություններն այս թիվն ել շատ համարեցին, և հուլիսի 26 ին այս ցուցակներն անհայտացան, սրանց փոխարինեցին նորերը, միայն՝ 400 ընտրողներով։ Թաթարբունարցիներին պաշտոնյաներն սպառնում էին բեկանել ընտրությունները, յեթե կա-

առվարության թեկնածուները Հանդիման, Ընտրություններին հետևանքներն ապահովելու համար՝ Թաթարությունի հին քաղաքային ծառայողները հեռացվեցին և նրանց 24 ժամում փոխարինեցին ավելի վստահելիները: Պրեֆեկտն սնձամբ աչքի յեր անցրել ցուցակները և շատ անուններ Զնջել:

Գյուղացիական կուսակցության անդամ Ստերեն, վոր Բեսարաբիայի ամենաժողովրդական մարդկանցից մեկն է և ոպպոզիցիայի անդամ, պատմում էր վերջին ընտրական կամպանիայի ժամանակ իր կրած տանջանքի և այն բռնությունների մասին, վորոնց յենթարկվել են ինքը և բավական մեծ պաշտոն ունեցող մարդիկ, ինչպես որինակ՝ Պալիպպան: Ոպպոզիցիայի անդամներին նախընտրական ժողով գումարենին արգելված է յեղիլ:

Հայտնի ուումին, պատմության պրեֆեսոր և պատգամավոր Իորգի հայտարարություններում մի ամբողջ մեղադրական ակտ կարելի չէ գտնել ուումին կառավարության գործադրած այն ցինիկ միջոցների մասին, վորոնք գործադրվում էյին՝ ընտրողներին ուղած ուղղությունը տալու համար:

Իորգի այս վկայությունն առանձնապես արժեքավոր է, վորովհետև ուրիշ դեպքում նա իրեն «ուումինական պատվի» բավական անաջող պաշտպան է ներկայացրել: Բոլոր բալկանյան յերկրներում ազատ ձայնավության թեորիայում գոյություն ունեցող այս խառտումները կենցաղային յերևույթի բնույթ են կրում և միայն Բալկաններով չեն սահմանափակվում:

Վենգերական սահմանադրության մեջ, վորի կազմելուն մասնակցել է նաև Ֆրանսիան, ընդհանուր ընտ-

րական իրավունք զոյություն չունի: Տարրական կըրթության վկայական չներկայացնող քաղաքացիները հանվում են ընտրական ցուցակներից: Ճիշտ է, Վենգրիայում անգրագիտները շատ են, բայց մյուս կողմից ել իշխանությունների ճարպիկ խաղերի շնորհիվ գրագետ քաղաքացիներից շատերն են քվեադուրկ դառնում: Բացի գրանից, ընտրություններն այնտեղ բաց են, և ընտրողն իր թիրթիկը տալիս և առանց կնքելու:

Միանգամայն հասկանալի չե, Վոր այսպիսի պայմաններում իշխանությունների կամ տերերի աղդեցությունն ըստ ամենայնի պիտի յերևան գա և պարզ ե, թե ինչո՞ւ կառավարական կուսակցությունն այնտեղ 170 ձայնի մեծամասնություն ունի:

Բուլղարիայում Յանկովի և զինվորական նախարար Վոլկովի (սրանք անբաժան են) կառավարությունն ավելի չի արմատացած, քան Բրատիանույի կառավարությունն Ռումինիայում: Յանկովից առաջ իշխանության գլուխ անցած Ստամբուլիսկու նախարարությունն ավելի մեծ թափ ունեւր:

Ալեքսանդր Ստամբուլիսկին, գյուղացիական առաջնորդ, Վորին Սլավեյկո-Վասիլևի զինվորական բանգիտները 1923 թ. կտոր-կտոր անհլով սպանեցին, բավական փայլուն և որիգինալ դեմք եր: Նրա կառավարությունն ինքն իրեն «գյուղացիական» եր անվանում: Բայց նա, իր հերթին, անձնիշխան եր և կարելի չե ասել՝ բռնությունների և ճշունքների շրջանը Բուլղարիայում Ստամբուլիսկուց ե սկսվում, նրա «նաբնջագույն գվարդիայից», Վոստրկանապետ Պուզկինից և նրա ամբողջ անպատասխանատու միջավայրից: Բայց

չի կարելի չասել, վոր նա ժողովրդական սուր հոտա-
ռություն ուներ:

Ստամբուլիյակու կարինետը մի շարք բարենորո-
գումներ մտցրեց, վորոնցից հիշատակելի յեն պարտա-
դիր աշխատանքը, ժողովրդական լուսավորությունը
զարգացնելու միջոցները, հողային բարենորոգումները,
գյուղատնտեսական բանկը: Նա նահապետական վար-
չաձևի նման մի բան մշակեց և մասամբ ևլ իրագործեց:
Նրա մտքերը զուրկ չեյին համարձակությունից, բայց
վերոջ չափով նեղ ու սահմանափակ եյին (որինակ՝ նա
իշխանությունից հեռացրեց բոլոր ինտելիգենտներին):
Ցանկոփն ոգտվեց Ստամբուլիյակու՝ բանվորների նկատ-
մամբ ունեցած սիրալնից ու բռնություններից (վեր-
ջինս չկարողացավ բանվորներին ու գյուղացիներին
միացնել) և սպայության, բուրժուազիայի, կապիտա-
լիստների ու ինտելիգենցիայի դեպի նա տածած ան-
համակիր վերաբերմունքից, ու կես ժամվա ընթացքում
(1923 թ. հուլիսի 9-ի առ 3 — 3¹/₂ ժամին) տապալեց
հին կառավարությունն ու նորը կազմեց:

Հասարակաց կարծիքը պահանջում եր, վոր Ցան-
կովը յերկիրը պորլամենտի ոգնությամբ կառավարի:
Կաշառների, սպառնալիքի և բռնությունների միջոցով
Ցանկովը կարողացավ բոլոր կուսակցությունների
բոկ կադմիլ, բացի գյուղացիական և կոմունիստա-
կան կուսակցություններից:

Պարլամենտական մեծամասնություն ստեղծելով,
Ցանկոփն սկսեց կիրառիլ մի դիվային ծրագիր — բոլոր
անհնազանդ կուսակցությունների կողմնակիցների ֆի-
զիքսական վոչնչացումն, այսինքն ամբողջ ոպպոզիցիայի՝

այս բառի լայն մտքով: Փաստերը, թվերը և ժամանակագրությունը հաստատում են, վոր այդ բանը նրան աջովեց: Անհրաժեշտ է ընդգծել այն ստրկական պատրաստականությունը, վոր այդ ժամանակ հանդես բերին կեղծավորաբար իրենց ուղղուղիցիոն, մանավանդ սոցիալիստական, անվանող կուսակցությունները: Սոցիալիստական «առաջնորդ» Պատուխովի լրագիր «Նյուսան» փառաբանում էր հունիսի 9-ը, վորպես «տաճկական բռնապետությունից ել վատթար բռնապետությունից ազատվելու ուղի»: 15 որ հետո պետական հեղաշրջումից, վոր կառավարական կուսակցությունը իտալական ֆաշիստներին հետևելով՝ «հեղափոխություն» անունով մկրտեց, միացյալ սոցիալիստական կուսակցությունների կենտրոնական կոմիտեն շնորհավորում էր սպայությունը՝ հեղաշրջման գործում նրա խաղացած վճռական դերի համար: Սա մեծագույն ստորություն էր, սակայն սոցիալիստները կարող էին արդարանալ ասելով, թե դրանով վերջ տրվեց դեպի սոցիալիստներն ունեցած թշնամական ռեժիմին, և թե իրենք բնավ չեյին սպասի, վոր Յանկովի վոճրագործությունները հարյուրպատիկ կգերազանցեն Ստամբուլիսկու վոճրագործություններին: Սա հանցանքը մեղմացնող հանգամանք կլինելու: Սակայն սոցիալիստները հետագայում ել չծառացան Յանկով-Վուկովի սպիտակ բռնապետության դեմ, իսկ սրանց պաշտոնական որդան «Նարոդ»-ը 1923 թ. սեպտեմբերի 15-ին գրում էր. «Ծիշտ է, սոցիալիստները մասնակցել են ագրարական շարժումը և սեպտեմբերյան ապստամբու-

թյունը ճնշելու գործին. սրանից բղխող պատասխանատվությունից մենք չենք խուսափում»:

Սոցիալիստ Կաղասսովը մի վորոշ ժամանակ Ցանկովի կարինիտի անդամ եր և միայն դրա համար վերջիս հեռացվեց կուսակցությունից:

Անկասկած Բորիս Թագավորի և Ցանկով - Վոլկովի կառավարության մեջ վորոշ անհամաձայնություն ու լարված վիճակ գոյություն ունի: Բայց, ինչպես յերիվում ե, Թագավորը կյանքում կիրառել չի կարողանում այն հայացքները, վոր վերագրում են նրան: Նրան բավարարում ե և այն, վոր քաղաքական նկատառումներով տված մահավճիռները չի հաստատում, սակայն հենց ինքն ել ասում ե, թե դա լոկ խաբուսիկ վափկանկատություն ե, վորովհետե կառավարությունը բնավ չի քաշվի մարդասպաններ ուղարկել այն մարդկանց մոտ, վորոնց ինքը կուզեր ներումն շնորհել:

Իսկ հոգևորականությանը: Նորերս բուլղարական սինոդը մի ընդարձակ հովվական թուղթ ուղարկեց բուլղարական քրիստոնյաներին. — «Հանուն քրիստոնեական ղթասրտության կոչ ենք անում բուլղար ժողովրդին -- ոգնել իշխանություններին՝ կարգը վերականգնելու»: Յերբ լավ գիտես, թե ինչ ե թաքնված այդ «կարգը վերականգնելու» բառերի տակ, այդ դեպքում յեկեղեցու դերը հրեշավոր ե դառնում:

Մեր ասածների մեծ մասը վերաբերում ե նաև Պաշիչի կառավարությանը՝ Հարավ-Սլավիայում: Ուղղորդիցիայի դեմ պայքարի գործում նա յեւ ե բռնության ու ճնշումների ոգնությանը դիմում: Ժամանակագրական կարգով՝ արավ-Սլավիան առաջինն եր, վոր ուղղո-

դիցիրոն կուսակցություններն անլեզալ հայտարարեց և պետական ֆաշիզմը հիմնեց:

Բելգրադի կենտրոնական «Գլավնյաչա» ընտրել է չարավ-Սլավիաի Բաստիլիան, դեռ տաճիկների որոք գոյություն ունեւր: Որքենովիչների և Ֆեոդալական ռեժիմի ժամանակ նրանում տառապող բանտարկւածների հառաչանքն եր ողը թնդացնում: 1903 թ. մայիսի 29-ից կարա Գեորգիւնների տոհմը գրավում է Կոնակը, իշխանության ղեկը գտնւում է արմատականների ձեռքում, վորոնց հալածում եյին Միլան և Ալեքսանդր թագավորները, իսկ բանտը շարունակում է իր նախկին դերը խաղալ արգարության և ազատության կողմնակիցների նկատմամբ: Հարավ-Սլավիան ժողովուրդների Ֆեդերացիա չե, այլ միայն նախկին Սերբիան՝ պատերազմից հետո տիրած հողերի հաշվին լայնացած: Նրա կառավարությունը հարատե պատերազմական դրության մեջ է բանվորների, գյուղացիների և ազգային փոքրամասնությունների հետ:

Պաշիչի կաբինետն ամրացավ, յերբ նրա մեջ մտաւ խրոատական կուսակցության առաջնորդ Ռադիչը: Սա հաշտւեց Պաշիչի հետ և այսպիսով իր վրա առավ բանվոր դասին հալածելու և Ալբանիայի ու Սալոնիկի նկատմամբ ունեցած իմպերիալիստական վտանձգությունների պատասխանատւությունը:

Ռադիչն առանց ամաչելու ամբողջ կուսակցության, նույնիսկ ամբողջ ժողովրդի բախտը կապեց իր կարիքերայի հետ: Ինչպես հաղորդում է «L'Agence des Balkans» թերթը, Ռադիչը հայտարարել է. «Նրանք, վորոնք կցանկանային կարենետ կազմել՝ առանց իմ

մասնակցութեան, պիտի գիտենան, Վոր այդ դեպքում խրոատները չեյին մտնիլ Հարավ-Սլավիայի կազմի մեջ»:

Այսպիսի կառավարութեան ձեռնարկած բարենորոգումները փքուն, և միայն ձեռքում իշխանութիւնն պահելու նպատակով կիրառված բաներ են: Բուլղարիայի և Ռումինիայի հողային ռեֆորմները, վորոնց համար այդ կառավարութիւններն այնքան հարայ-հրոց հանեցին, միայն և միայն խաբեբայութիւններ են:

Բեռարաբիայի և Տրանսիլվանիայի խոշոր կալվածները բաժանելուց գլուղացիք վռչինչ չշահեցին: Հողամասերը աճուրդով ծախվեցին կամ դրանցով առատ վարձատրվեցին ժանդարմները, վոստիկաններն ու պաշտոնյաները: Ստամբուլիսկու այնքան լայն բարենորոգումները հետագայում ծանկովի կաբլինետի ուղղումներով բոլորովին աղավաղվեցին:

ԱՆԱՐԴԱՐ ՈՐԵՆՔ

Բալկանյան բոլոր յերկրներում, ինչպես նաև Վենգրիայում, գոյութիւն ունի պետութեան ապահովութեան որինք: Թե՛ Ռումինիայում, թե՛ Բուլղարիայում, թե՛ Հարավ-Սլավիայում և թե՛ Վենիթիայում, այդ որինքը միևնույն ձևն ունի:

Այդ որինքները կառավարութիւններին հնարավորութիւն են տալիս հետապնդել ու կոտորել այն քաղաքացիներին, վորոնք համամիտ չեն տիրող կուսակցութեան հետ:

Յեթե մինը «կործանիչ» մտքեր և արտահայտել կամ վորոշ գույնի լրագրներ և կարդում, կապ և պահպանում արտաւ հմանյան կազմակերպութիւնների հետ,

դատախազության տեսակետից վորևե քննադատական նկատողություններ ե անում, դրանով այնպիսի հանցանք ե գործում, վորի համար ամենախիստ պատիժը պիտի կրի: Մարսել Վիլյարն իրավացի կերպով նկատում ե, թե բուլղարական որենքի 20-րդ հոդվածը պարլամենտի կառավարական մեծամասնությունը լիակատար իշխանություն ե վերապահում փոքրամասնության նկատմամբ: մի բան, վոր բոլորովին դեմ ե ժամանակակից իրավունքին ու հավասարությանը: Այդ որենքները բացարձակ ծաղր ու վոտնձգություն են՝ մարդկային իրավունքի նկատմամբ: Դա կամայականություն ե՝ իրավունքի բնագավառում, դա որինականացրած ապուրինություն ե:

Այս հատուկ որենքներով մարդկանց դատապարտում են հենց միայն նրա համար, վոր գտնվել են վորևե մահափորձի վայրում, մահվան դատապարտում նրա համար, վոր թաքցրել ե վոստիկանությունից հետապնդվածի՝ յերբեմն նույնիսկ առանց իմանալու, թե նա հետապնդվում ե, կամ յեթե վերջինիս հանցանքը դեռ հաստատված ե (չ ե *):

Ամեն մի իրավաբան կամ առողջամիտ մարդ զար-

*) Նշենք նաև՝ թեկուզ ապացուցելու համար այդ տարրորինակ սկզբունքների վարակիչ լինելը, վոր վերջերս Նոտոնիայում մի խումբ գյուղացիներ 3 ե 4 տարվա տաժանակիր աշխատանքների դատապարտվեցին. նրանց մեղադրեցին ղեկտեմբերյան ապստամբների նկատմամբ ունեցած «բարյացակամ վերաբերմունք» ունենալու համար: Դյուղացի Ռեյզանը 3 տ. տաժանակիր աշխատանքի դատապարտվեց, վորովհետե Վերան տեսել եյին ոտաբերկրացու հետ զրուցելիս»:

մանքով կկարգա այս հռչակավոր որոնքները, վորոնց դորությամբ կարելի յե մահւան դատապարտել լտանդավոր ճանաչլած պրոպագանդայի համար, կամ վորոնք ծնողներին պարտավորեցնում են վոստիկանության ձեռքը մատնել իրենց զավակներին:

Բոլոր բալկանյան ուսակցիոն պետութիւնները վերջին հաշվով պատերազմական դրության մեջ են իրենց ժողովորդների հետ: Դատերի, դատավճիռների, մենակ կամ մասսայական սպանութիւնների միջոցով նրանք ազատագրական գաղափարների ֆիզիքական վոչնչացումն են իրագործում:

Ռումինական հարավ-սլավյան և հունական կառավարութիւններն այդ անում են՝ ոգտվելով ոկուպացիայից և նոր յերկրամասեր իրենց հպատակեցնելուց: Բուլղարիան հայտնի թե անուղղակի կերպով ժողովրդական հուզումներն ե պատրվակ բռնում. բայց բոլոր բալկանյան կառավարութիւններն ել մաթեմաթիքական ճշտությամբ են իրագործում վոչնչացնելու ծրագիրը:

III. ՎՈՉՆԶԱՑՄԱՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Ժողովրդական մասսաներին ստրկացնելու, հարստահարելու համար բոլոր բալկանյան պետութիւններն եւ միատեսակ մեթոդներ եւ միատեսակ կազմակերպութիւններ են կիրառում: Այդ նպատակին հասցնող ամենահատուկ ենքը եւ ամենահուժկու հաստատութիւնը հանդիսանում են զորքն ու զինվորական միութիւնները: Դժվար եւ յերեւակայել մի այլ յերկիր, ուր զինվորական նշանազգեստը եւ ուսադիրներն ավելի ազդեցիկ եւ սպայութիւնն ավելի անպատասխանատու լինեն, քան Բալկաններում:

Բալկանյան մայրաքաղաքների ամենացավալի առանձնահատկութիւնը զինվորականութեան չափազանց մեծ տեսակարար կշիռն է: Սրա արտացոլումը բաղմաթիվ զինվորական հուշարձաններն ու կառուցվածքներն են:

Բուխարեստի զինվորական ժողովարանը իր շքեղ ճարտար արվեստով նսեմացնում է քաղաքի մյուս բոլոր շէնքերը, նույնիսկ պալատներն ու նոր բանկերը:

Բելգրադի զինվորական դպրոցը շէնք չէ, այլ մի ամբողջ թաղամաս: Հարավ - Սլավիայի տարեկան բյուջեն հասնում է 12 միլիարդ դինարի, իսկ միայն զինվորական պետքերին հատկացված է 2,700 միլիոն՝ չհաշված այն մեկ միլիարդը, վոր դործադրվում է Ֆրանսիայի

ձեռքով կատարվող սպառազինման վրա: Բուլղարիայում 5,700 միլիոն պետական յեկամուտից 2,300 միլիոնը ծախսվում է զորքի և վոստիկանության վրա:

Հունաստանում 8.471 միլիոն դրախմի պետական ծախսի 2.272 միլիոնը զինվորական նախարարությանն է տրվում:

ԶԻՆՎՈՐԱԿԱՆ ՄԻՈՒՅՑՈՒՆՆԵՐԸ ՅԵՎ ՎՈՍՏԻԿԱՆՈՒՅՑՈՒՆԸ

Պաշտոնական միլիտարիզմին — զորքին զուգընթաց գոյություն ունեն՝ կիսապաշտոնական միլիտարիզմ և նախկին սպաների լիգաներ: Նրանք բոլոր բալկանյան յերկրներում կան:

Սերբական «Սև ձեռք» - ին փոխարինած «Սպիտակ ձեռք»-ը իր մատն ունի մոտիկ անցյալի բոլոր քաղաքական դեպքերում: Բուլղարիայում գոյություն ունի 14 հոգուց կազմված Զինվորական Կոնվենտ — Զինվորական Լիգայի Գերագույն Կոմիտե, վոր կրճատ ձևով «Եսկադրոն» է կոչվում: Բացի դրանից «Զեկա» ևս գոյություն ունի — բաղկացած միության 5 սպա անդամներից: Սրան զուգընթաց գոյություն ունի նաև «Կուբրատ» գաղտնի միությունը:

Ամենուրեք ահռելի ուշժ է նաև վոստիկանությունը:

Ռումինական սիգուրանցան (պահնորդական բաժինը) իր տրամադրության տակ միլիոնավոր դրամական միջոցներ ու լրագրներ ունի. ամեն տեղ նա աչք ու ականջ, անձնվեր մարդիկ ու վարձկան ագենտներ ունի: Պահնորդական բաժինը մի պետություն է՝ պետության մեջ: Բալկանյան ժանդարմների թիվն անսահման մեծ է՝ աշդարնակության համեմատությամբ: Ռումինիայում

45,000 ժանդարմ կա, իսկ Հարավ-Մլավիայում 60,000: Նրանք փոքրիկ խմբակներով տեղավորված են գյուղերում և համոզված իրենց անպատասխանատու լինելում՝ կաշառներ են վերցնում, բռնություններ, գողություններ և այլ հանցանքներ գործում: Խոշոր կալվածները բաժանելու յուրատեսակ «սլուկտարական» որենքը ժանդարմներին հողով առատ վարձատրելու հնարավորություն և տալիս:

ՄԱԿԵԴՈՆԱԿԱՆ ԿՈՄԻՏԵՑ

Հակառակորդներին հետապնդելու և վոչնչացնելու ամենասարսափելի միջոցներից մինը բուլղարական կառավարության ձեռքում յեղած հռչակավոր Մակեդոնական Կոմիտետն է, վոր առանձնապես պիտի ընդգծել: Նրա իսկական անունն է «Հեղափոխական Մարմին Ներքին Մակեդոնիայի (Հ.Մ.Ն.Մ.): Փորձենք համառոտակի տալ այս մարմնի ընուլթն ու դիրքը: Ինչպես հայտնի յե՛ խաղաղ դաշնագրերի շնորհիվ Մակեդոնիան բաժանվեց 3 մասի. նրա հողերի 0,4 մասն անցավ Հունաստանին, կեսը՝ Հարավ-Մլավիային և միայն 0,1՝ Բուլղարիային:

Հ. Մ. Ն. Մ. իրեն նպատակ և դրել՝ իրագործել Մակեդոնիայի քաղաքական ավտոնոմիան:

Հ. Մ. Ն. Մ. ամեն առիթի հանդիսավոր կերպով հայտարարում է, և նրա ներկայացուցիչներից մինն էլ Սոֆիայում ինձ եր ասում տաքացած, թե այդ մարմինը ամենայնպես դուրս կերպով պիտի պաշտպանի իր անկախությունը և թե «Կոմիտետական Կոմիտետը» վնչ մի կառավարություն ու վնչ մի կուսակցություն թույլ չի տա, վոր իրեն գործիք դարձնի այնպիսի նպատակների:

հասնելու, վորոնք խորթ են Մակեդոնիայի ազատութեան շարժման դադափարին:

Կարելի չե հաժառաղ այս հանդիսավոր հայտարարութեանը: Հեղափոխական մարմինը հիմնվել է Մակեդոնիայում 1893 թվին Գոցե Դեմիշևի, Պերա-Տոշևի, Դամիան Գրաևի, դ-ր Նրիստո-Թաթարչևի, Պետրո Պոպ-Արսովի և Գիորգե Պետրովի ձեռքով: Բացի Պետրո Պոպ-Արսովից, վոր հեռացավ քաղաքականութեանից և դ-ր Նրիստո-Թաթարչևից, վոր վախենալով, թե կարող է սպանվել Վոլկովի մակեդոնական ազնւոնների կողմից, յեքեք տարի առաջ փախավ արտասահման, մնացած բոլոր առաջնորդներն էլ սպանվեցին: (Պետրովին սպանեցին Ալեքսանդրովը ու Պրոտոգերովը 1921 թվի հունիսին Սոֆիայում): Մակեդոնական շարժման ղեկավարներ Սանդանսկին, Դիմո Հաջի Դիմովը, Կանթարժիկը, Բուխովը, Չաուլիկը և Պանիցան նույնպես սպանվեցին բուլղարական կառավարութեան վարձկանների ձեռքով:

Նույնիսկ Ալեքսանդրովը, վոր ամբողջ 17 տարի բուլղարական թագավորի ու կառավարութեան հլու ծառան եր յեղել, սպանվեց 1924 թվի ոգոստոսի 30-ին Ցանկովի կառավարութեան ձեռքով, Պրոտոգերովը գնեւրալի աջակցութեամբ:

Ճիշտ վոր՝ Հ. Մ. Ն. Մ. մինչև 1905 թիվը մասսայական հեղափոխական մարմին եր: 1903 թվի ապստամբութեանը ճնշելուց հետո, յերբ 20,000 զինված մակեդոնացիներ 3 ամիս շարունակ մարտնչում էին 300,000 տաճիկ զինվորների դեմ, այս կաղմակերպութեանը 2 թեւ բաժանվեց. — աջ փոքրամասնականներն (ավտոնոմիստներ) ընդունեցին բուլղարական կառավար-

րության ծրագիրը. այն և՛ Մակեդոնիայի միացումը Բուլղարիային. ձախ մեծամասնականները (ֆեդերալիստները) շարունակեցին իրենց պայքարը հանուն մակեդոնական ժողովրդի անկախության և նրա մասնակցության՝ բալկանյան ֆեդերացիայում:

Ներկայումս Հ. Մ. Ն. Մ. անունը կրող կազմակերպությունը մի «ավտոնոմ» մարմին և. նրա գործունեության ասպարեզը Մակեդոնիայի այն մասն է, վոր գտնվում և Բուլղարիայի իշխանության տակ: Այս մարմինն իր պահպանողական բնույթը կորցրել է. Նրա առաջնորդները շատ մոտ են կանգնած Յանկովի*) կառավարությանը: Նրանք իրենց գործունեությունը համաձայնեցրել են Զինվորական Լիգայի ու վրանգելյանների գործունեությանը և 1923 թվի սեպտեմբերին բուլղար բանվորների և գյուղացիների կոտորածներում ակտիվ մասնակցություն ցույց տվին:

1924 թվին սեպտեմբերի 12—30 նրանք 160 մակեդոնացի հեղափոխական են սպանել, վորոնց թվում բանվորների և գյուղացիների պատգամավոր և Հ. Մ. Ն. Մ. - ի հիմնադրի բարեկամ Ս. Դիմովին, նախկին պատգամավոր Դելչևին, Կոնթարջևին, Բուխնովին, Ստ. Հաջևին, լրագրող Իովկովին, փաստաբան Կովաչևին և ուրիշներին: 1925 թվի առաջին 5 ամսում Պետրիչի շրջանում նրանք սպանել են 100 գյուղացի՝ Սանդանսկու և Պանիցայի խմբերից, նրանց ձեռքով սպանվեցին՝ Միլանում 1924 թ. Զաուկը և 1925 թ. Վեննայում Պանիցան: 1925 թ. ապրիլի 16 - ին մայր յեկեղեցում

*) Ներկայումս Լյադչևի:

տեղի ունեցած պայթյունից հետո նրանք մասնակցեցին բուլղար ու մակեդոնացի գյուղացիների և ինտելիգենցիայի ջարդին:

Այս մարմինը Յանկով-Վոլկովի ղինվորական նախարարության և Վոստրիկանովյան մի ֆիլիալ բաժինն է. նա Հարավ-Սլավիայի և Հունաստանի գերիշխանության տակ գտնվող մակեդոնացիներից վոչ մի կողմնակից չունի: Յանկովի արտասահմանյան վարձկաններն էլ են իրենց ավտոնոմիստներ անվանում:

Իրենց «Ժողովրդական Ֆեդերատիվ Կուսակցություն» անվանող ձախ մակեդոնացիների և աջերի մեջ պառակտում առաջացավ: Վերջիններս «Սահմանադիր Ակումբներ» անունն ընդունեցին:

Պրագայում, Դասկալովի պրոցեսի ժամանակ, իր տված ցուցմունքներում Որոմե արտահայտեց մակեդոնական տարրեր խմբավորումների ընդորոշ նշանները: 1924 թ. հրովարտակը՝ ֆեդերալիստ տենդենցներով, թվում էր, թե ժամանակավորապես միացրեց Ալեքսանդրովին, Պրոտոգերովին և Չաուլին: Բայց այս միությունը զանազան խտրիզների շնորհիվ լուծվեց, և գեներալ Պրոտոգերովն, Ալեքսանդրովի և Չաուլի սպանությունից հետո, մնաց միակ ղեկավար Հ. Մ. Ն. Մ. և վերջնականորեն «ավտոնոմիստ» դարձավ: Պետրիչում տեղի ունեցած վերջին հունա-բուլղարական ցավալի միջադեպի ժամանակ, յերբ նորից մակեդոնական արյուն թափվեց, Մակեդոնական Կոմիտեի արարքները պարզ ցույց տվին մակեդոնական «ավտոնոմիստների» և «ֆեդերալիստների» բռնած դիրքը: Յուրաքանչյուր անաչառ դիտողի համար պարզ էր, վոր Մակեդոնական Կոմիտեի

սպիտակ տերրորի հյու կամակատարն ե: Դրանից վոչ պակաս պարզ ե, վոր պահպանողական իմպերիալիզմը բոլորովին դիմ և Մակեդոնիայի ազատությանը ձգտող ամեն տեսակ ցանկություններին: Իրավացի յեր Լեբեզիւ, վոր պնդում եր, թե «ավտոնում» Հ. Մ. Ն. Մ. զաղարել և հեղափոխական լինելուց և կորուրդյան արքաների ձեռքում հասարակ զենք ե դարձել:

ՖԱԿԻՍՏՆԵՐՆ ՈՒ ԿՈԶԱԿՆԵՐԸ

Զնայած իր բոլոր բողոքներին և «չեզոք» լինելու հավաստիացումներին, ուսմինական կառավարությունն, անկասկած, նպաստում ե հակասեմիտական-ֆաշիստական-ուսանողության և պրովոկատորների առաջ գալուն ու զարգանալուն: Այն ժամանակ, յերբ ուսմին իշխանությունները հետապնդում են «անկախ ուսանողներին» — լուծելով նրանց կազմակերպություններն ու արգելելով թերթերը, թուլլատրում են ուսանողների հակա-սեմիտ պրոպագանդան*): Այսպիսով հակասեմիտական

*) Նորերս հատուկ արքայական հրամանով փակված «Անկախ Ուսանողության Միության» հպատակողների մեջ կործանող վոչինչ չկա: Այդ միության հպատակները համառոտակի առաջ ե բերում փակված «Համալսարանական Կյանք» շաբաթաթերթը. — «Ուսանողության» մեջ հարգանքի շուտափուլթ վերականգնումն դեպի որին հականությունն ու կարծիքների ազատությունը համալսարանում և դրանից դուրս, և նրանց միախմբումը՝ համալսարանի աշխատակիցների նյութական դրությունը և գիտական պարապմունքները բարելավելու նպատակով: Միությունն այս խնդրների սահմաններից յերբեք դուրս չի յեկել: Սկզբւմ հիմնված միայն 60 անդամներով, կարճ ժամանակում նա ուսմինական ամենաուժեղ համալսարանական կազմակերպությունը դարձավ:

կուսակցությունը, վոր Բուխարեստում յերեք կողմ-
նակիցներ չունի (նրա նախկին տեղը Յասան եր, ուր
նրա ղեկավար Կուզան համալսարանի ամբիոնից պարզ
կերպով պողբոմների կոչ եր անում), լիբերալների աջակ-
ցությամբ հաստատվեց մայրաքաղաքում: Հակասեմիտ-
ներն իրենց տրամադրության տակ հինգ թերթ ունեն,
փողոցներում ազատ կերպով պլակատներ են փակցնում
և ցույցեր են կազմակերպում՝ առանց արգելքի վորեւ
մեկի կողմից:

Յերբ մի յերեկո նրանք մոտեցան իմ հյուրանոցին
և փրփուրը բերնին սկսեցին աղաղակել՝ նպատակ
ունենալով պատժել ինձ «ազգային ինքնուրույնության
դեմ ունեցած վոտնձգությունների» պատճառով, ինձ
հավատացրին, թե նրանք շրջապատված եյին պահնորդ
բաժնի ագենտներով, վորոնց գլխավոր նպատակն եր
հոգալ, վոր ամբոխից վոչ վոք նրանց ցույցը չխանգարե:

Նույն այս ջահելները յուրատեսակ հասկանալով
«Ռուսինիայի պատիվը», ֆրանսիական «Մարդու իրա-
վունքների լիգայի» քարտուղարին թույլ չտվին Բու-
խարեստում ճառ արտասանել:

Յերբ կառավարության ձեռքերը կապված են լինում,
իշխանությունները վորոշ ղեջումների վնով կիրառելու
միջոցներ են գտնում*):

*) Ներկայումս նրանք ավելի յեն անպատկառացել: 1926 թ.
փետրվարին ռուսին բուսնողության մեջ հակասեմիտական նոր
բռնկում առաջացավ — համալսարանում ու փողոցներում պողբո-
մային ցույցերով, հրեական խանութները կողոպտելով, բռնություն-
ներով: Վոտաիկանությունն այս զղվելի անկարգություններին ավե-
լի խրախուսում, քան խանգարում եր: Զինվորական դատարանը

Հակասեմիտական ագիտացիան մի՛ ամենից քիչ մոլեռանդ և բնավ ցեղական ատելության հակում չունեցող ժողովրդի մեջ, անկասկած, արհեստական բնույթի կրում և կառավարության ազնւոյնների ձեռքով կիրառւում:

Վրանգելյան բանակի զինվորների մի մասը և նախկին սպաները նույնպես գործիք են ըսկանյան կառավարությունների ձեռքում: Բելգրադի փողոցներում կարելի չէ հանդիպել կողակ սպաների՝ իրենց տարազով, վորոնք միայն մի բանի յեն սպասում, — թույլ տալ, վոր հեղափոխությունը Բալկաններում ջարդուկշուր անեն:

Դրանք Ռուսաստանում վռչինչ չկարողացան անել: Վանդերվելդեն Բալկաններում կատարած իր պտույտից հետո նկատել եր, վոր հազարավոր վրանգելյաններ վողովել են Բուլղարիան: Ասում են, վոր դրանց թիվն այնտեղ 40,000 է. և այս թիվն անհավանական չէ:

Բուլղարիան Վրանգելի զորքերին ապաստան է տվել Ֆրանսիայի խնդրով: Սրանք պաշտոնական ներկայա-

հրեա ուսանող Գ. Կլեյնին չորս ամսյա ազատազրկման դատապարտեց, մեղադրելով, թե նա գլխավորում է հրեա ուսանողների մի կազմակերպութիւն, վոր ստեղծված է դեմ կենալու քրիստոնյա ուսանողության բռնութիւններին՝ հրեա ուսանողության նկատմամբ: Պատիժը կիրառվեց համաձայն քրեական որենսդրքի 213 հոդ. հանցավոր խմբակցութիւնների մասին: Փարիզում հրատարակվող ռումինական Romania Muncitoare թերթն այս անուր դատավճռի մասին հայտարարում էր, թե Ռումինիայի քրիստոնյա ուսանողները (այսինքն ֆաշիստները, վորոնք հրեա ուսանողներին վտտիկանության ոգնությամբ ծեծել, կողոպտել ու հարկազրկել էին)

ցուցիչ ունեն — Պերայեր, վոր նստած ե Սոֆիայի ոռուսական դեսպանատանը: Ստամբուլիյակին դրանց այնքան ել լավ չեր պահում, բայց նրանց վճռական դերը 1923 թ. հեղաշրջման գործում նրանց վիճակը բարելավեց. 1925 թ. սեպտեմբերի «Ռուսական ազգային միության» համագումարում պեններալ Վրանգելի և Նախկին սեծ իշխան Նիկոլայ Նիկոլայիչի ներկայացուցիչ պեններալ Միլիբը հայտնեց, թե Բուլղարիայում կա մի սեղմ կազմակերպություն՝ բաղկացած 8000 վրանգելյան զինվորներից, 4,600 Դոնի կոզակներից: Բոլոր ոռուս գաղթականները գտնվում են ոռուս միապետականների և վրանգելյանների ձեռքում, վորոնք աքսորի սպառնալիքով նրանց հարկի տակ են դրել մեծ իշխանի ոգտին ու հետապնդում են վոչ-մոնարխիստ եմիգրանտներին: Ռուսական կոմիտեի նախագահը ոռուսական դեսպանի դեր ե կատարում և դեկավարում ամբողջ ոռուսական գաղութը:

Քաղաքացիական կռվում մասնագետացած վրանգելյաններն «ատում են բուլղար գյուղացուն, բայց սիրում են կառավարությունը»: Նրանք բուլղար վերին և

արտասահման անցնել) հասարակության հենակետը, ապավինն են, իսկ սրանց զոհերը — «չարամիտներ»: Մյուս կողմից գործադուլ արած և իրենց «քրիստոնեական պահանջները» ներկայացրած «քրիստոնյա ուսանողները» միջնորդեցին լուսավորության նախարար Անգելիսկուլի առաջ՝ վտարել համալսարանից, լուսարատորիայից, ուսանողական ճաշարանից կոմմունիստներին համակրանք տածող ուսանողներին: Ռումինական համալսարանները գլխավոր Անգելիսկուն պատասխանել եր. «Նենգամիա ուսանողների ցուցակը տվեք, սիգուրանցյան համալսարանի իշխանությունների հետ համաձայնություն գալով, միջոցներ ձեռք կառնի»:

վարին սպանիւրի հետ միասին ընդհանուր միություններ են կազմել. ունեն իրենց հատուկ հիմնարկությունները՝ ներկայումս ել յերազում են մեծ զինվորական դպրոց ունենալու մասին:

Պերնիկեյի հանքահորերի 6000 բանվորներից 2000-ը վերցրել են վրանգեյաններից՝ կառավարության ճշման տակ:

Աստամբուլությունները ճշելու հաշվետվությունները կարդալիս՝ ակնհայտնի յե դառնում այն հսկա դերը, վոր՝ աղքատիկ Բուլղարիայում և Հարավ Սլավիայում տաքուկ կերպով բուն դրած պարագիտների և հակահեղափոխականների այս խուլիգանական խմբերն են խաղում, վորպես սորկացման և իմպերիալիստական քաղաքականության զենք՝ յերկու կառավարության ձեռքում: Այս բանդանիւրը լոկայն իրագործում են նրանց բոլոր չար մտքերը՝ նույնիսկ այն դեպքում, յիրը այդ մտքերը հակասում են իրար:

Վրանգեյան խմբերը 1924 թ. խուժեցին Ալբանիա, տապալեցին գյուղացիական մասսաների վրա հենված Ֆան Նուլի կառավարությունը և իշխանությունը հանձնեցին Ահմեդ Ջագուին, վոր վերականգնեց Ֆեոդալ բիւրի տիրապետությունը և Ալբանիայի արտաքին քաղաքականությունը ստորադրեց սերբական թագավորական տոհմի և Իտալիայի քաղաքականությանը: Այս վարձկան մարդասպաններին բնավ չի հետաքրքրում այն հանձնարարությունների նպատակը, վոր տրվում է իրենց, միայն թե՛ իրենց աշխատանքը վարձատրվի և ուղղված լինի ժողովրդի դեմ: Նրանցից մեկը, իր տրյունարբու յեղբայրակիցներից ավելի սնափառը,

խոստովանել ե տիկին Աննա Քարիմային, թե վրանգելյանները յերազում են «վերականգնել Ռուսաստանը և կցել նրան բալկանյան գավառները»: Թեկուզ և ամենահամեստ ձևի իսկական դեմոկրատիա ստեղծելու ամեն տեսակ փորձ խորտակվում ե բոլոր այս հակահեղափոխական միջոցների և մարմինների ճնշման տակ:

ԺՈՂՈՎՈՒՐԴ ՊԱԵՏՊԱՆՎԵԼ ԶԻ ԿԱՐՈՂ

Այս քաղաքական կռվում ժողովուրդն անլուր թշվառություն ե ապրում: Ամբողջ պետական մեքենան գործի յե դրված՝ միայն նրան լռեցնելու և անտրտունջ հնազանդության մեջ պահելու համար: Նա իրավունք չունի ամենափոքր շարժում անգամ անելու՝ իր շահերը պաշտպանելու, դասակարգային միացման գործում իր որինական պահանջներն իրականացնելու նպատակով: Բանվորական արհեստակցական միությունների իրավունքը Բալկաններում փաստորեն վերացված ե: Յեթե նույնիսկ թղթի վրա յել դեռ գոյություն ունի, փաստորեն զրոյի յե հավասարեցրած:

Բանվորական համագումարները սովորաբար ցրում, իսկ մասնակցողներին բանտարկում են: Թուլլատրվում են միայն բանվորական կազմակերպությունների խղճուկ պարոզիաներ, վորոնք կուրորեն հնազանդվում են տիրող վարչաձևին ու ծառայում կառավարությանը, այն ել աշխատավոր մասսաներին խաբելու և համաշխարհային հասարակական կարծիքի համար: Բուխարեստում, այն շենքի մուտքի մոտ, ուր բանվորական միությունների ժողովներն են տեղի ունենում, միշտ վոստիկանական տեպուչ կա, վոր ստուգվում ե միութենական տոմսերը:

Ամեն տեսակ հրապարակային ցույց արգելված է: Բուխարեստում և Բելգրադում իմ գալու առթիվ կայացած ինչ-վոր պրոլետարական ցույցերը բացառություն էյին կազմում և թույլ էյին տրված առանձին նկատառումներով: Կասկածում եմ, վոր նրանք յերբևիցե նորից թույլ տրվեն: Թեկուզ զուտ պրոֆեսիոնալ բնույթի պրոլետարական կազմակերպություն ստեղծելու յուրաքանչյուր փորձ դաժանորեն հետապնդվում և արագ կերպով լուծարքի յե յենթարկվում: Բուլղարական արհմիությունները բանվոր դասակարգի համար կուլտուրայի ու առաջադիմության հզոր զինքեր էյին: Ներկայումս բոլոր անկախ բանվորական մարմինները, նույնիսկ այնպիսիները, վորոնք իրենց գործունեյությունը սահմանափակել են զուտ-պրոֆեսիոնալ խնդիրներով, ամենուրեք իրենց շենքերից վտարված ու փակված են: Ամենացայտուն որինակ կարող է համարվել բուլղարական բանվորական «Ազատություն» կոոպերատիվի լուծարքը, վոր 68,000 անդամ, 140 բաժանմունք և 400 ծառայող ունի: Նրա դրամական միջոցներն ու ստացվածքը բռնագրավեցին:

Այս դաժան միջոցը յերկու նպատակ ունի.—նախ՝ վոչնչացնել մի խոշոր մարմին, վորի մեջ հանդես եր գալիս բանվոր դասակարգի դասակարգային համերաշխությունը, յերկրորդ՝ մասնավոր առևտրականներին ազատել վտանգավոր մրցակցից:

Մոտ որերս Բուխարեստում առանց առիթի բանտարկվեցին արհմիության խորհրդի 17 անդամները:

Բուլղարական անկախ պրոֆեսիոնալ խորհուրդների միությունը, վոր 35,000 անդամ ունի, լուծված է:

Հարեան վեհապետութեան կողմակաւորները և խառնատների միութեանները փակվել են՝ գործադուլի հետևանքով: Այստեղ, ինչպես և Ռումինիայում ու Բուլղարիայում, միայն այնպիսի արհմիութեաններ են թույլատրված, վորոնք հլու հնազանդ են գոյութիւն ունեցող պետական կազմին: Ուրիշ տեղերում հանդուրժելի յեն միայն այն դեմոկրատական և սոցիալիստական կուսակցութեանները, վորոնք գործով ցույց են տվել իրենց հաճոյակատարութեանը:

Բելգրադում ունիտար արհմիութեան գեղեցիկ շէնքը բնագործված և վաճառված է մասնավոր առևտրականի՝ այն ժամանակ, յերբ Հարավ-Սլավիայում անգործների թիւը 250,000-ի յե հասնում, հարկերը հասնում են՝ բանվորի աշխատավարձի 60%-ին, ծառայողի՝ 50%-ին (իրերի գրով դնելը յեկամուտ է հաշվվում): Բյուրոկրատական ապարատը կլանում է բոլորի կեսը, վերացված է ապահովագրումը՝ ծերութեան դեպքում Բուլղարիայում ձեռնարկութեանների 90%-ում 8 ժամվա բանվորական որ գոյութիւն չունի:

Կյանքն այնտեղ նախապատերազմայնից 40 անգամ թանգ է, այնինչ՝ աշխատավարձն ավելացել է միայն 15 անգամ, ծառայողների ոտնիկը՝ 10 անգամ, իսկ կենսաթոշակը՝ միայն 5 անգամ:

ԺՈՂՈՎՈՒՐԴՆԵՐԸ ԼՈՒՌ ԵՆ

Ռումինիայում, Հարավ-Սլավիայում և Բուլղարիայում ազատութեան ամենափոքրիկ արտահայտութեան անգամ նախամտածված կերպով ճնշվում, վոչնչացվում է: Այս հանգամանքը այդ յերկրները դարձրել է գերեզ-

մանային ու ահասարսուռ լռության վայրեր, ուր
ամենքը գիտեն, թե բավական ե միայն փորձել գլուխ
բարձրացնել և այդ գլուխն իսկույն տեղից կթռչի:

Քաղաքի ու գյուղի բոլոր ակտիվ տարրերը վոչըն-
չացված կամ վաղ թե ուշ Վոչնչացվելու յեն: Այս ընդ-
հանուր ջախջախված, փշրված կացությունը պատահա-
կան այցելուի վրա կարող ե կարգի ու հանգստության
տպավորություն թողնել, սակայն դա դերեզմանի հան-
գիստ ե:

Փորձանքից ճողոպրածները լավ են հասկանում, վոր
իրենց կյանքը մի չնչին ու անզգուշ շարժման դեպքում՝
դատարկ խոսքից ե կախված:

Իսլզարիան, Ռուսինիան, Հարավ-Սլավիան և Հու-
նաստանը մեռնում են սպիտակ տերրորի սղմիչի տակ:

IV. ԽԱԶՎԱԾ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴՆԵՐ

Ընդհանրացումներից և վերացական դատողություններից այժմ անցնենք կոնկրետ փաստերի: Մանրամասն ծանոթանանք տանջանքների, սպանությունների և սրանց զոհերի հետ ու աշխատենք դրանց ի մի գումարել:

ՆՐԱՆՔ ԽԱՏ ԽԱՏ ԵՆ

Բայց վճիռը հաշվես: Յեւ փորձեցի վիճակագրական կարգով սխտեմավորել սպիտակ տերրորի բոլոր հայտների փաստերը: Իմ այդ աշխատանքը բացեր շատ ունի — առանձնակի փաստերը բազմաթիվ են, նրանց ընդհանուր քանակը շատ մեծ: Ցանկովի իշխանության գլուխ անցնելու որից բուլղարական կառավարական տերրորի զոհերի թիվը վոմանք մոտավորապես 18,000 (սպանված) են հաշվում: Այս թիվը (հաղորդողը կարծեմ Վանդերվելդեն է), համարյա նույնն է, ինչ վոր հաստատում են ինձ հանդիպած վատահելի և հեղինակավոր անձինք: Մի բարձրատիճան անկախ գործիչ, վոր հրաշքով դեռ ապրում և Սոֆիայում, ինձ հավատացնում էր, վոր հեղաշրջման որից (1923 թ. հունիս) մինչև մայր տաճարի պայթյունը (1925 թ. ապրիլ) Բուլղարիայում կատարվել են 15,000 սպանու-

թյուններ, իսկ պայթյունից հետո՝ նորից 5,000: Ըստ անգլիական բանվորական կուսակցության կանանց հանձնաժողովի անցյալ տարվա սեպտեմբեր 10 - ին տված զեկուցման՝ գյուղացիական կուսակցության կողմնակիցներից սպանվել կամ անհայտացել են 20,000 հոգի:

«The Nev Leader»-ը (Անգլիա) մի տարի առաջ գրում էր. «Մենք ուղղակի անհավանական տեղեկություններ ենք ստացել: Բուլղարիայում միայն ապրիլ տմսում 150 քաղաքական սպանություն և կատարվել»:

Ամերիկական լրագրող Շարլ Մոսը գրում էր. «Մայր յեկեղեցում կատարված պայթյունից 6 ուր հետո (22 ապրիլի) բանտերում կային 30,000 մարդ, կրկին բանտարկվել են 4,000 հոգի»:

Բորիս թագավորը հրապարակով հազարավոր զոհերի մասին եր խոսում, Ցանկովը — հարյուրավոր սպանված ուսուցիչների մասին, իսկ բուլղարական արտաքին գործոց նախարարը հայտնում էր Սոֆիայի անգլիական ներկայացուցիչ Նրոկինին, վոր միայն սեպտեմբեր ամսին սպանվել են 5,000 հոգի. սակայն՝ պաշտոնական թվերը իրականից շատ են հեռու:

Բուլղարական կառավարության լրագրական լաևոնական հայտարարություններն՝ առանց կոմենտարիաների և մանրամասների՝ գյուղահավատ ընթերցողին մտածել են տալիս, թե բերնե բերան անցնող սոսկալի թվերը չափազանցրած են: Բուլղարական արտաքին գործոց նախարարության ղլխավոր քարտուղար Կիսիմովը հավատացնում էր ինձ, թե սպանված հեղափոխականների թիվը, հեղաշրջման ուրից 3,500 հո-

գուց ավելի չեւ թեպետ այս թվի հեղինակը բուլղարական կառավարութեան աչքի ընկնող ներկայացուցիչ եւ, սակայն տարորինակ եւ, վոր այս թիվը Սոփիայի ֆրանսիական դեսպանութեան անդամներից մեկին չափազանցրած եր թվում:

Այս պարոնը, վոր ինձ ընդունեց ֆրանսիական դեսպանատանը, դեսպանի բացակայութեամբ, վորը ժընեհ եր մեկնել՝ «Ժողովո ըդների խաղաղ յեղբայրակցութեան» կազմակերպչական գործերով, միակ մարդն եր, վորից լսեցի, թե Ստամբուլիսկու անկման որից սկսած զոհերի թիվը 2,500 — 3,000-ից ավելի չի յեղել:

Կառավարութեան «ամենագործունյա» անդամներից մեկը, գհներալ Վոլկովը, բուլղարական պարլամենտում հայտարարեց, թե ապրիլի 16-ի պայթյունից հետո 25 հեղափոխական ե սպանված: Վորքան բացահայտ ցինիզմ կա այս բառերում: Նախարարապետ պատղամավոր Մալինովը, վոր պատմեց ինձ Վոլկովի այս յ'լույթի մասին, ավելացրեց, թե ապրիլի 16-ից հետո մահապատժի յենթարկված 121 քաղաքական հանցավորների աղգականները իր առաջ միջնորդութիւն են հարուցել, և թե՛ այդ դեռ զոհերի լրիվ թիվը չե:

Բուլղարական կառավարական որդան «Դեմոկրատական Սգովոր»-ի նոյեմբեր 16-ի համարում զետեղված ե հետեյալ տեղեկութիւնը. — հոկտեմբեր ամսում սպանութիւն՝ 46 (9 կին), ինքնասպանութիւն՝ 24 (9 կին), ծանր վիրավոր՝ 15, գտնված դիակ՝ 2, մահացու վիրավորներ՝ 35 (5 կին), ինքնասպանութեան փորձ՝ 4 (2 կին), ընդամենը — 135, առ այս պիտի ասենք, վոր պաշտոնական տեղեկատվի «գտնված

զիսի» բառերը պիտի հասկանալ «կառավարութեան հրամանով սպանված»-ներ:

Ահա մի քանի քաղվածքներ ղինվորական նախարարի գաղտնի հրամանից. այդ քաղվածքներն իսպառ կցրեն այն բոլորի մտապատրանքը, վորոնք դեռ նվազագույն հավատ ունեն կառավարութեան կամ Վոլկովի հալորդագրությունների նկատմամբ:

«Ձինվորական նախարարի գաղտնի հրաման.

Գյուղացիական միությունների և կոմսոնիստների դեմ պայքարի բոլոր միջոցները համաձայնեցրած պահելու համար, բոլոր քաղաքապահ զորքերն ու ղինվորական մասերը պիտի կապ պահպանեն կառավարական կուսակցութեան տեղական կոմիտեների հետ:

Կոմսոնիստների նկատմամբ առանձնապէս խիստ պիտի լինել: Ամենից առաջ պիտի վոչնչացնել կոմսոնիստական գաղափարների ավելի ընդունակ ու վճռական ինտելիգենտներին. խիստ արագ կերպով պիտի կաղմել այդպիսիների ցուցակը, վորպեսզի հարկավոր քոպեյին կարելի լինի վոչնչացնել բոլոր մեղավոր թե անմեղ ղեկավարներին: Ամենուրեք, ուր հուզումներ տեղի կունենան, անխնա կերպով վոչնչացնել բոլոր բանտարկյալներին, դավադիրներին, նրանց համախոհներին ու թաքնվածներին: Ճիշտ այսպէս վարվել նաև նրանց ընտանիքների հետ, վորից հետո նրանց տներն այրել:

Յեթե ապստամբները կամ անլեզալ մարդիկ թաքնըվեն վորևէ շէնքում, այդ դեպքում՝ ույժերի խնայողութեան համար, վոչ թե գրոհի դիմել, այլ շէնքն այ-

րել: Զինվորական մասերը պիտի հրդեհաշեջ խողովակներ ունենան՝ այդ տները նավթեղու համար:

Բոլոր բանտարկյալները 24 ժ. ընթացքում պիտի դատվին ու մահապատժի յենթարկվեն: Ապստամբները մահապատժները պիտի կրեն իրենց կողմնակիցների աչքի առաջ: Սպանելին չհնազանդվողն անմիջապես պիտի գնդակահարվի: Այս հրամանից վերև բան հրապարակողը նույնպես մահապատժի յի յենթակա»:

Նշենք, վոր այս հրամանը տրված է մայր յիկեղիցում կատարված պայթյունից առաջ:

Հրամանատարական կազմի՝ բնակչությանն ուղղած դիմումի մեջ (1924 թ., ռդստոս) ընդգծած էր, թի բուլղարական զորքին հրամայված է կրակ բանալ առանց նախազգուշացնելու: Կանոնավոր զորքի կողմից սա անորինակ ստորություն է:

ՍԱՐՍԱՓԻ ՅԵՐԿԻՐԸ

Հանուն կարգը վերականգնելու և կարմիր տերրորի դիմ պայքարի խաբերայական լողունգի, դավադրություններն ու մտացածին խառնակությունները պատըրվակ բռնած՝ գյուղերում պատժիչ եքսպեդիցիաների, քաղաքներում՝ դարանամուտ զորամասերի միջոցով, «որինական» ու ապորինի մահապատժներով, ամբողջ աշխարհի աչքերի առաջ մարդկանց մասսայական վոչընչացումն և կատարվում:

Առանձնակի ու խմբերով ընկել ու ընկնում են նախկին նախարարներ, պատգամավորներ, հեղափոխականներ, սպաներ, քահանաներ, իրավաբաններ, բժիշկներ, ծառայողներ: Նրանց անուններն ու հասուկը և

նրանց վերջին բողոքների սոսկալի մանրամասները գրել յին առնված ու կիման հետնորդների համար:

Մի քանի որինակներ հիշենք. առաջին հերթին՝ սպանությունը պատգամավոր Պետկո Պետրովի, վոր համեմատում են Մատտեոտի սպանության հետ:

Պետկովը հանդգնություն ունեցավ մերկացնել բուլղար ֆաշիստների սուտն ու վոճրագործությունները: Ամբիոնից նա ջուլջ տվավ վոստիկանության ձեռքով գաղանաբար սպանված նախկին պատգամավոր Ստեփանյունկովը շապիկը: Սրանից հետո Պետկովն սկսեց սպանական նամակներ ստանալ, վոչ վոք չեր կասկածում, վոր նրա սպանությունն որերի հարց է:

Նա սպանվեց լեյտենանտ Ռադևի ձեռքով, պարլամենտից դուրս գալիս: Նրա դագաղին հետևում էին յերեք դժբախտ կանայք — մայրը, վոր ծունկ չոքեց, յերբ սգերթը վորդու սպանման տեղը հոսավ, այլ և բարձրաստիճան դահիճների յերկու այլ զոհերի — Գին-նադևի և Ստամբուլիսկու այրիները:

Քաղաքավուխ Դաշինն որը ցերեկով սպանվեց կառավարական ադինստների ձեռքով: Կոմմունիստական պատգամավոր Հաջի Դիմովը նույն ճակատագիրն ունեցավ: Փաստաբան և պատգամավոր Ստրաշիմիրովն էլ փողոցում սպանվեց՝ կոմմունիստի պաշտպանելու համար: Նույն ձևով սպանվեց նաև վերջին ազատ մնացած կոմմունիստական պատգամավոր Ստոյանովը՝ 1925 թ. մարտի 6-ին:

Մայր յեկեղեցում տեղի ունեցած պայթյունից հետո՝ բանտի ճանապարհին սպանվեցին գյուղացիական կուսակցության պատգամավորներ — Պետրինին, Կոստով-

սկիւն, լրագրող Գրանչարովը և մի շարք զլուզացիական ու բանվորական գործիչներ:

Սպանվեցին — ծխախոտադորձների արհմիության քարտուղար Ստեֆան Բիրաշեր և արհմիությունների խորհրդի քարտուղար Ժեկո Դիմիտրովը, փոխադրողների միության կենտրոնական կոմիտեի անդամ Վասիլի Գեորգիեր, Վառնա քաղաքի արհմիությունների խորհրդի քարտուղար Գենա Պետրովը, բանկային ծառայողների կենտրոնական կոմիտեի անդամներ՝ Նիկոլայ Գրամովսկին ու Իվան Մանդեր և բժշկասանիտարական աշխատակիցների միության կենտրոնական կոմիտեի անդամներ — Ժփիշկներ՝ Ցարվուլանով և Վասիլի Իվանովը. առ այդ Գենա Պետրովը սպանվեց հեղաշրջման տարեկիցին՝ 1925 թ. հունիսի 9-ին: Նախկին նախարարի յեղադր Վասիլի Ստամբոլիյսկին սպանվեց Թաթար-Բազարշիկի բանտում: Սպանելուց ուռաջ սրտ աչքերը հանեցին:

Զինվորի շինել հաղած սպաները, վորոնք վորպես պահակներ ուղեկցում էին բժիշկ Սպաս - Դուպարինովին՝ Պլովդիվից Սոֆիա տանող զնացքում սվիններով ծակոտել են նրա ձեռքը, պարանոցն ու մեջքը, վորից հետո հրացանազարկ անելով, դիակը գնացքից դուրս են նետել: Վիդեինի շրջանում Թոդոր Տիտորենկովին կապեցին ավտոմոբիլի յիտեից, նրանից միայն ալյանդակված դիակ եր մնացել: Ռուսսում պրեֆեկտուրայի բաժանմունքը կանչված Ալեքսանդր Աթանասովին, Հայդեն Կիրովին և ուրիշներին ագենտները հանկարծակի շրջապատեցին ու ատրճանակի հարվածներով կոտորեցին: Պաշտոնական լրագրները հաղորդեցին, թե՛

իրը այդ մարդիկ ուումը են ձգել վոստիկանների վրա ու զինված զինավորության ժամանակ ել սպանվել են: Վասիլի Մուկետարովը, Լամբի Կանդեր, կառավարության համար անհաճո ելի ուրիշ 40 քաղաքացիներ սպանվեցին Սոֆիայում, 6-րդ զնդի սեղանատանը: Յենյու Մարկովսկին թունավորվեց Շումինի հիվանդանոցում:

Թվածներիցս բացի մի քանի հայտնի դեպքեր ել հիշեմ: Փողոցում սպանված են — Ն. Գենադիևը, Մարին Պոպովը, Դորան Պետկովը, Ստոյան Կալսցովը, Իորդան Վրիշկերադսկին, Կոստա Իլիևը, Կոստա Յենչևը, Բորիս Հաջի Սոտիրովը (շները դիակի մասերը հողից հանել են), Ասսեն Հաջի Վասիլևը, Դոչո Պանկովը և այլն: Բանտերում կամ վոստիկանական թաղամասերում սպանվել են — Նեդել, Չո Դեորգիևը, Անգել Դրոզկովը, Իվան Փարվանովը, Վալիո Դարվանսկին, Կամեն Պետրովը, Ալեքսանդր Հաջի Պետրովը, Իվան Դիմիտրովը, Վասիլի Վելիչկովը, Յանկո Հայդուկովը, Խրիստո Բոժիչկին, Անգել Վրիսովը, Դիմիտրի Կո՛դովը և այլն: Բանտը տանելիս կամ բանտից բանտ տեղափոխելիս սպանվել են Յոնյու Մատովը, Իվան Կոժուխարովը, Կանչո Չամովը, Դեորգի Դամիանովը, Պետկո Յենևը և այլն:

Սրանք են այն առաջին սպտահած անունները, վոր շտապ կերպով հանել եմ առաջս թափած թղթերի կույտից:

Այժմ մի քանի որինակ ել մասսայական սպանություններից թվենք:

Այդ սպանությունները կատարվել են գլխավորապես Բուլղարիայում — Ստամբուլիցսկու կառավարության անկումից հետո, այնուհետև 1923 թ. սեպտեմբերի գյու-

դացիական ապստամբության ժամանակ (5000 զոհ), տաճարի պայթյունից հետո (5000), Ռուսիայում, նոր գավառների գրավումից հետո (միայն Բեսսարաբիայում սպանված են 18,000 գյուղացիներ): Մի բուլղարացի գաղթական, վոր իր հայրենիքի գազանացած թշնամիների իրավասության սահմաններից դուրս եր գտնվում, ապստամբ գյուղացիների կրած դատապատժի մասին Կոստանդնուպոլսում ինձ հետևյալը պատմեց. «Յերբ յես Բուլղաս յեկա, մենք կատարվող ապօրինություններին դիմադրելու համար կոմիտեո կազմակերպեցինք: Տեղեկություն ստացվեց, վոր պատրաստվում են բոլորին կոտորել. կոմիտեոն լուծվեց, անդամները թափվեցին խաղողի այգիներում: Մի զորամաս յեկավ, այգին շրջապատեց ու գնդակի կապեց. Յեկիմ Վալչևը և Կրում Աֆանասովը — սպանվեցին, յերկու ընկերներ կարողացան փախչել, նրանցից մեկը — Իվան Ռաշևը, վոտից վիրավորվել եր. վճռեց Բուլղասում ել բժշկվել, բայց հայրը կառավարության ահից վորդուն իշխանությունների ձեռքը մատնեց. նրան հենց փողոցում ել հրացանազարկ արին:

Մյուս ընկերն ուտելու բան գտնելու համար գնաց հարևան գյուղը, այնտեղ ել բռնվեց: Դա Պասկալ Նևոֆե եր: Գիտենալով, վոր Նենոֆե իր մորը շատ ե սիրում, վոստիկանությունը վերջինիս բանտարկեց և ամբողջ գիշիւր տանջեց վորդու աչքերի առաջ:

Այս ձևով նրանից ամեն բան, ինչ ուզում եյին՝ իմացան: Այնուամենայնիվ վոստիկանությունը գտավ, վոր Նենովի տված տեղեկություններն այնքան ել հետաքրքիր չեն և մորը խաչեց՝ վոտներն ու ձեռքերը

հատակին մեխելով: Պատավի՛ ծեծից այլանդակված դիակն այնքան ուռավ, վոր հագուստի ծվինները մսի մեջ մտան: Նենովին, վոր ներկա յիւ մոր սպանությանը, ձեռք ու վոտքը կապած թաղամասի վոտիկանատան նկուղը ձգեցին, այնտեղ ել խեղադարձեց. հաջորդ որը նրան պահնորդական բաժնում հրացանադարկ արին»:

Բուլղարական գնդապետ Կուզմանովը, վոր ծնողների աչքի առաջ մի քանի յերիտասարդ եր գնդակահարիլ, պահանջում եր, վոր ծերունիներն իր ձեռքը համբուրեն: Այն գյուղերում, ուր նա վոտք եր դնում, շները մի քանի որ շարունակ դիակներ եյին կրծոտում. մի քանի տեղ ել մարդկանց կապոտելով լեռնատար ավտոմոբիլներին, մեքենան եյին բան պցում:

Ֆերդինանդով քաղաքում կոտորեցին բոլոր վիրավորներին,— 15 տարեկան յերկու հիվանդապահ աղջիկների և 2 բժշկի, վորոնք վիրավորներ եյին խնամում. հետո յեկ կոտորեցին ապստամբների ընտանիքներին պատկանող 22 յերեխայի: Կոտորեցին նույնիսկ նրանց, վորոնց անձնատուր լինելիս խոստացել եյին խնայել:

Մոտ որերս դատում եյին ռումինական լեյտենանտ Մորարեսկուին: Այս սպայի կարյերան անհավատալի դաժանությամբ կատարած սպանությունների մի ամբողջ շարք եւ նա վայրադություններ եր կատարել Բիսսարարիայում՝ ոկուպացիայի 2 տարիներում: Վկաները հրեշավոր պազանություններ հանդես բերին: Յերբ բարեկամները հանդիպելիս հարցնում եյին. «Ինչպե՞ս եք». նա պատասխանում եր. «Շատ լավ, կոտորում եմ»: Նա հրացանադարկ արավ Ռումինիա վերադարձած և նրա

խոստումներին հավատացած բոլոր գաղթականներին, հետո յեւ դիակները կողոպտեց: Նա հրամայում եր կուտորել ճանապարհին բոլոր հանդիպողներին և հայհոյում եր զինվորներին, յեթև վերջիններս վորեւ մեկին կենդանի կյին թողնում: Յեթև հանդիպող գեղջկուհու գրկին յերեխա յկա լինում, վերջինիս իր ձեռքով եր սպանում: Գյուղացիներին սպանելուց առաջ հարկադրում եր պարել: Միայն նրա ղոհերի գերեզմանները Դնեստրի ափին ահագին տարածություն են կազմում. իր ծանոթների բժշկին շատ դիակներ եր ուղարկում՝ լաբորատորական փորձերի համար, բժշկին այդ մասին հայտնում եր զեռ մահապատժից առաջ: Յիվ այս անպիտանն ու դեգեներատը վոչ միայն արդարացաւ, այլ և շնորհավորություններ ստացաւ, իսկ գեներալ Նայուրը դատարանում հայտարարեց, թե Մորարեսկուն ազգային հերոս և Ռումինական հայտնի գրող Պանաիտ Իստրատին մամուլի մեջ խայտառակեց Մորարեսկուին իր գաղանդությունների համար, բայց սատւ են, վերջերս այդ Հարագործը մեծ պաշտոն ստացաւ քաղաքական պրոսպագանդայի գծով*):

*) Ջին. Լիգայի հիմնադիրներէց ու առաջնորդներէց մեկը — Սլավէյկո-Վասիլիւք, վոր Բուլղարիան արյունով ներկեց, գրում եր. «Սպանելի մասնակցությունը յերկրի քաղաքական և հասարակական կյանքին Հափաղանց հարկավոր և Հայրենիքի սիրով կրթված ու պարտքի և դեպի բարոյականությունն ունեցած հարգանքի դիտակցությամբ լցված սպայությունը կարող և առողջացնել մեր քաղաքական կյանքը 1923 թ. հունիսի 9-ի հեղաշրջման ժամանակ Սլավէյկո-Վասիլիւքը Թաթար-Պաղարշիկի շրջանի հրամանատարն եր: Նրա հրամանով սպանվեց Ստամբուլիսկին 1923 թ.

«ԱՐԴԱՐԱԴԱՏՈՒԹՅՈՒՆ»

Բայց ժողովուրդը խոտի պես հնձել չի կարելի: Բալկանյան կառավարություններն այս հանգամանքը հաշվի առնելով, մասսայական սպանությունների և մահապատիժներին զուգընթաց անվերջ քաղաքական դատեր են կազմում: Բուլղարիայի մասսայական քաղաքական սպանությունների ստատիստիկան, վոր կազմել են պաշտոնական լրագրները 1925 թ. մայիսից—ոգոստոս, հետևյալ թվերն են տալիս. — 81 դատ. 3,557 մեղադրվող, վորոնցից 600 հոգի դատի յեն տրված մահապատիժ սպառնացող հոդվածներով: Բուլղարիայում 300 հոգի կախաղանի և 4,000 հոգի դատի յեն սպասում: Ապրիլյան պայթյունից հետո 1,000 հոգուց ավելի տաժանակիր աշխատանքի յեն դատապարտվել:

Բուլղարական և ռումինական քննիչ իշխանությունների համար՝ մեղադրական ակտը հիմնավորելու և դատախազությանը նյութ մատակարարելու ամենասիրելի դեմքը տանջանքի յենթարկելն է:

«Ճարանխատական» կամ գյուղացիական կուսակցության առաջնորդ Նիկոլայ Լուպուշ, Ռումինիայի ակադեմիայի քաղաքական գործիչներից մեկը, 1923 թ. դատի ժամանակ հայտարարեց. «Սիգուրանցան (պահնորդական բաժինը) մի բանդա յե, վոր վոչ մի բանի առաջ կանգ չի առնում: Նրա ագենտներն առնվում են մեր

սեպտեմբերին նա հրամանատար էր Ֆիլիպպոպոլում. նրա վրա յե ընկնում 50 բանտարկյալների սպանության և Թաթար-Պաշար-Չիկի ճանապարհին կոտորված հարյուրավոր բանվորների, գյուղացիների և ուսանողների արյան պատասխանատվությունը:

յերկրի թափթփուկներից ու տականքներից: Նախարարի յեղածս ժամանակ սիգուրանցան հետևում եր ինձ և ամենաստոր կերպով աշխատում եր շանտածի յենթարկել ինձ:

Կոստա-Ֆորուն, վոր ամեն ջանք գործ դրավ՝ յևլրոպական հասարակական կարծիքը խոր քնից արթնացնելու, 70 դեպք ե առաջ բերում, յերբ մեղադրյալներին տանջանքներով հարկադրել են ցուցմունք տալ: Սիգուրանցան նույն միջոցները կիրառում են նաև կանանց ու աղջիկների նկատմամբ: Կանանց տանջում են իրենց ամուսինների ներկայությամբ, իսկ տղամարդկանց՝ իրենց կանանց աչքի առաջ:

Վոստիկանական կամիսարները, սիգուրանցայի ագենտները, սպաները, հաճախ նույնիսկ դատական քննիչներն իրենց զոհերին ֆիզիքական ցավ պատճառելու նպատակով տանջանքի կատարելության հասցրած միջոցներ են կիրառում: Հաճախ ե պատահում, յերբ այդ տանջանքներին ներկա գտնվող բժիշկը մահը կանխելու նպատակով հարկադրված ե լինում կանգնեցնել այդ միջոցների կիրառումը: Սկզբում ծեծում են մինչև գիտակցությունը կորցնելը, հետո ուշքի յեն բերում ու նորից ծեծում:

Ծեծում են կառուցուկապատ յերկաթե ձողով՝ մինչև ականջներից արյուն դուրս գալը, յեռացրած ջուր են լցնում ականջը, քաշում, պոկոտում են ատամներն ու յեղունգները: Անութներում յեփած տաք ձու յեն դնում, վոր անբուժելի այրվածքներ ե պատճառում: Բելգրադի կենտրոնական վոստիկանատանը բուխարին են կոխում նրան, ումնից ցուցմունք կորզել են ուզում:

Մի կնոջ վորովայնի ստորին մասը սպիտակելու չափ շիկացրած յերկաթածող եյին անցրել։ Լեզվի տակ ասեղների են խոթում, յիղունգների տակ շիկացրած գնդասեղներ են անցնում։ Հատուկ մեքենա կա, վոր գլուխն այնպես է սկզմում, վոր գանգատուվը ճաքում ե։ Շուտով ատանձին տեսակի հիպնոսացնող միջոցներ ու ելեքտրիզացիա յեն կիրառում։ «Մասնագետներն» այս վերջին միջոցներին նրանց են յենթարկում, ում ուզում են հարկադրել, վոր խոսի։

Այս ճիվաղների ձեռքին շատերն են մեռել։ Բանտի հիվանդանոցում մենք տեսանք մեկին, վորի վոտները տանջանքի այս գործիքներից շուռ եյին յեկել ու յետաճման յենթարկվել։ Յես միայն պատահաբար աչքի ընկած սաղիզմի որինակներն եմ առաջ բերում։

Այս տանջանքներից յուրաքանչյուրի համար ստուգած ու անհերքելի ապացույցներ կան։ Մի բանտարկյալ չկա, վոր այս բաններից չխոսի։ Վառնայի վոստիկանական քննիչի կամերայում հառաչանքները խեղդելու համար յերեք ավտոմոբիլային մոտոր են բան գցում։ Ականատեսներից մեկը պատմում եր մեզ մետալիստ բանվոր Գեորգի Ստեֆանովի մասին, վորի կըրծոսկըը ջարդել եյին. նա վոչ ուտում, վոչ քնում եր։ Պատմում եր նաև ծառայող Ռադիվովի մասին, վորին ձեծել ու այնպիսի այրվածքներ եյին պատճառել, վոր վոտքի վրա մնալ չեր կարողանում։ Բանտարկյալներից մեկին այնպես եյին այլանդակել, վոր բանտային ընկերը նրան չճանաչեց։ Ռումինական «Dimineatza» լրագիրը 1925 թ. մայիսին գրում եր Կոմմունիստական Կուսակցության Կենտրոնական Կոմիտեյի քննության

մասին. «Գետնին ու նստարանների վրա պառկած են տասնյակ մեղադրյալներ՝ կիսառուշագնաց վիճակում, սառը կոմպրեսները գլխներին ու կրծքերին: Շատերը խփվում են հատակին՝ փրփուրը շրթունքներին: Վաչ վոք իրավունք՝ չունի ոգնության գալ»:

«Ժընևի Լրագրի» աշխատակից Շապյուլիզան, վոր բնավ հեղափոխական չէ, այլ միայն, յեթե կարելի յե այսպես կոչել, կիսով չափ հեղափոխական՝ վորքան նա կարգին մարդ է և անտեղի տանջանքներից վրդովվող, վառ գուլներով և նկարագրել այն տանջանքը, վորին ուռմինական կոմմունիստները յենթարկվել են բանտում: Լրագրող և չափազանց չափավոր քաղաքական հայացքների տեր, բայց սիրտ ունեցող Կոստանդին Միլլեն խորին վրդովմունքով եր նկարագրում այսպես կոչված «գորտը» — տանջանքի մի տեսակ, յերբ զոհին կապում են ընդլայնական (поперечная) առանցքին, պտտում և կրկին իջեցնում են: Տանջանքի մի այլ գործիք «գրբաց» է կոչվում: Դա յերկաթի ձեռնոց է, վոր մատներն այնպես է սեղմում, վոր վոսկորները ճաքճքում են: Տանջանքը շարունակվում է մինչև հանցավորի «խոստովանելը»:

«Այս ինչին ծեծել են» դարձվածքն այստեղ, Բալկաններում, այնքան հաճախ է լսվում, վոր իր սրությունը կորցրել է:

Յերբ միևնույն բանի մասին շարունակ լսում ես, ըմբռնելու կարողությունդ էլ է ըթանում. փորձեցեք, սակայն պատկերացնել, թե ինչպես վոստիկանական մոսյլ շենքերում մի քանի գազան կտրած անպիտաններ ընկնելով անգին ու կապված մարդկանց վրա, լկում

են նրանց հատուկ գործիքներով, մորթում, տրորում, հոշոտում են և իրենց անուժացած զոհերի վողբերից ավելի ևս գաղաղած, նրանց համար նորանոր տանջանքներ են հնարում:

Շատ բանտարկյալներ, չդիմանալով Բրատիանուի կամ Ցանկովի կառավարության «խաղաղասեր ու դեմոկրատիկ» ռեժիմին, պատուհանից ցած են նետվել: Պատահական անցորդները տեսել են նրանց դիակները դուրս քաշված յեղունգներով ու ծեծից կապտած կամ սևացած յերեսներով: Սակայն պատուհաններն ել յերկաթե վանդակներով են պատել, վորպեսզի զոհերը չկարողանան իրենց տանջանքին մեկեն վերջ տալ: Դրա փոխարեն դեպքեր ել են յիղել, ինչպես որինակ ճարտարագետ Գիլչևի Սոֆիայի բանտում մեռած կնոջ դեպքը՝ յերբ պաշտոնական «ինքնասպանություն» բառի տակ ինչ - վոր ուրիշ բան ե թագնված յեղել:

Ամեն բան չի կարելի պատմել, ուստի կանգ չառնենք Բալկաններում տիրող բոլոր աղաղակող բարբարոսությունների, նահատակների արյունով ներկված քաղաքական պրոցեսների վրա: Կասկած չկա, վոր Սոֆիայի տաճարի պայթյունի ամբողջ պրոցեսը գոյություն ունեցող իրավունքի տեսակետից մի շարք անորինությունների վրա յի կառուցած. — վերջնենք թեկուզ Բուլղարիայում պաշարողական դրություն հայտարարելու մասին տված դեկրետը: Չե՞ վոր ձևականորեն որենքները յետադարձ ույժ չունեն:

Թաթար - Բուլնարի գործին նվիրված գլխում յես կաշխատեմ ապացուցել, վոր այդ գործը յենթակա չեբ զինվորական դատի. սա բոլոր փաստաբանների համար

պարզ և: Նույն գործի նախնական քննության ժամանակ տանջանքի յեն յենթարկվել վոչ միայն մեղադրվողները, այլ և վկաները:

ՄԱՍՍԱՅԱԿԱՆ ՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Հարյուրավոր ու հազարավոր դեպքերում նույնիսկ արդարադատության դիմելն ավելորդ է համարվում:

Բուլղարական պատգամավորական պալատի նիստում հայտարարվեց, թե՝ «ներկա նախարարության ժամանակ կամայականություններն ու անդատաստան սպանություններն ավելի հաճախակի յեն կատարվել, քան Ստամբուլիյսկու որով»: Մի քանի մարդասպաններ բացարձակ անպատիժ մնալու դրություն ունեն: Յերբ մարդաշատ փողոցում պատգամավոր Թոդոր Ստրաշիմիրովի գլուխը ջարդեցին, վոստիկանությունը խանգարեց և թույլ չտվավ, վոր ամբոխը ձերբակալի մարդասպանին:

Նույն ձևով վոստիկանությունը ձերբակալեց, բայց իսկույն ել ազատ արձակեց Պետկո Պետկովին սպանողին, պատճառաբանելով, թե դա վոստիկանական ագենտ է, վոր իսկական մարդասպանին եր հետապնդում: Բոլորը գիտեն, թե ով է սպանել Պանչե Միխայլովին և 2—3 հազար ուրիշ մարդկանց, բայց վոչ վոք նրանց ձեռք չի տալիս: Ամենին հայտնի փաստերի մասին յերբեմն հրատարակվող պաշտոնական հաղորդագրություններում լակոնական ձևով գրվում է. «Անհայտ

անձինք սպանել են այս ինչին»։ Դրանով ել հարցը փակվում ե*)։

Պաշտոնական մարդասպաններին արգելք չեն նույն-
խակ պետութայն սահմանները։ Պանիցյան սպանվեց Վեն-
նայում, Ջաուկեր՝ Միլանում, յերկու դեպքում ել այդ
քաղաքների բուլղարական դեսպանատների աջակցու-
թյամբ։ Իսակալովն սպանվեց Պրագայում, և այլն։

Հարավ-Սլավիայում ձերբակալվեց վոյն Դունգարսկի,
վորը խոստովանեց, թե հանձնարարություն ունեւ սպա-
նելու արտասահմանի եմիգրացիայի առաջնորդներին.
իր ասելով, նա արդեն սպանել եւ ներման որեւքի ույ-
ժով Բուլղարիա վերադարձած շատ եմիգրանտների։

Մամուլում լույս տեսավ վոյն Ստանչևի նամակը՝
ուղղած մի բուլղար ծառայողի—Ստոիլովին։ Այդ նամա-
կում խոսվում ե սպանութայն զանապան ծրագրների, մեծ
դրամական միջոցների ու լիազորությունների մասին,
վորոնք առատորեն շնորհված են նամակի հեղինակին։
Նամակը մերկացնում ե վոչ միայն իր հեղինակի հոգե-
րանությունը, այլ և իրենց պետական մարդիկ անվա-
նող անձանց արտասահմանյան մեքենայությունները։

Այդ նամակը Հռոմի բուլղարական դեսպան Ռադևի
վոչ պակաս հետաքրքիր նամակի հետ միասին տպված
ե Լ. Մոսի «Խոչ ե կատարվում Բուլղարիայում» գլը-
քույկում։ Իրենց զոհերի արյունով ներկված այս տպա-
ղակներն ազատ զբոսնում են աշխարհի մեծ փողոց-
ներում։

*) Բուլղարական արմատական կուսակցութայն որդան «Ռադի-
կալը» 1926 թ. հունվարին գրում եր. «2¹/₂ տարվա ընթացքում

Զինվորական նշանագրեցությունով այս պրոֆեսիոնալ մարդասպանները, վորոնք ապրում են հարկ տվողների հաշվին, բարկանալի վրա 2000 բանվոր ու գյուղացի սպանեցին Լոմա Պալանակում: Թաթար - Բուկարում միայն մեկ որվա ընթացքում այրվեցին 69 տուն, յեկեղեցու բակում սպանվեցին 89, և փողոցներում հրացանազարկ յեղան 200 գյուղացիներ: 1924 թ. սեպտեմբերին պահնորդական բաժնի պետ Յուզարեսկուի հրամանով հարյուրավոր բեսարարցի գյուղացիներ չորս չորս կապուսվեցին ու ջրախեղդ յեղան:

Մի քանի ամսից հետո այդ միևնույն բանը նորից կրկնվեց: Տեղ-տեղ ծառայողները վոչնչով չեն տարբերվել ժանդարմներից ու բանտային ծառայողներից: Բուլղարական պարլամենտի նիստում Կոստուրկովը հայտարարեց, թե Բելոգորաչիկի պրեֆեկտը դատապարտված և վորպես քրեյական հանցավոր, Թարգու Մուրեշում հրատարակվող ռումինական «Vilag» լրագիրը փակվեց պրեֆեկտ Վիկտոր Մայորի դրամաշորթությունները հրապարակ բերելու համար. այդ պրեֆեկտը կողոպտել էր 280 գյուղացու: Մի կողպերատիվի նախագահ գլուխն իր ավազակությունների համար յեղած բողոքներից ազատեց նրանով, վոր իրեն դեմ յեղնողներին մատնեց, ասելով, թե նրանք կոմունիստներ են, ու սպանել տվավ: Կոլարովը, մեկն այն մարդկանցից, վորոնց յետևից բուլղարական իշխանություններն առանձին հաճույքով եյին ընկել, վորը, սակայն, աջողեցրեց Ռու-

դեռ չի արձանագրվել գոնե մի դեպք, վոր թեկուզ մի հատիկ վոստիկանական ազնիւտ հանցավոր ճանաչված և դատի տրված լիներ»:

սաստան անցնել, վոստիկանից (նախկին սոցիալիստ) լսելով մի մահապատժի մասին, պատմում էր. — «Յոթ հոգի իրար կապված, կենդանի պատ էլին ներկայացնում: Հրաման տրվեց — չկախել, այլ կտրտել:

Ո՞վքեր էլին դրանք:

Դրանցից մեկը բանտարկվել էր վորդու թաղումից վերադառնալիս, յերկրորդն — իր փոքրիկ այգու մուտքի առաջ, յերրորդը՝ վարսակ տեղափոխելիս:

Նախկին սոցիալ-դեմոկրատն այդ գիտեր, բայց կատարում էր իր պարտքը — կառավարության կարգադրության համաձայն:

Խուլ հարվածներ տեղացին, սրերը ցցվեցին մարմիններում, մանրելով վոսկորները, ծոծրակները. լավից վոսկորների խշխշոցը: Զոհերը վայր թափվեցին. մթնում կարելի չէր նշմարել, թե նրանք փոսում ինչպես են շարժվում: Բահերը խրվում են հողի մեջ, թռչում են հողակաշտերը: Թափվող հողի աղմուկի միջից փոսից լսվում է սրտակտոր հառաչանք — «յես դես կենդանի՛ յեմ»:

ԲԱՆՏԱՐԿՑԱԼՆԵՐԻ ՏԱՌԱՊԱՆՔԸ

Անկարելի չե նկարագրել այն տանջանքը, վորին յենթակա յեն Բուլղարիայի, Ռումինիայի, Հարավ-Սլավիայի բանտարկյալները: Ռումինիայում հատուկ կենտրոնական քաղաքական քանտ կա՝ Դոֆտանա անունով: Նա ամբողջապես առանձնարաններից է բաղկացած:

Մահճակալներն ամրացրած են պատերին: Ցերեկն այդ մահճակալները բարձրացնում են, վորի հետևանքով բանդարկյալները ստիպված են ամբողջ ուրը վոտքի վրա

անցկացնել: Մնունդը զգվելի յե, «մենակյացները» քաղ-
ցած են մնում: Բանտը մի լաժին ևս ունի՝ վոր կոչ-
վում ե «H»՝ դա տանջարանն և: Հարյուրավոր ու հա-
զարավոր բանվորներ ու գյուղացիներ են անցել այդ
բաժնով: Այստեղ բոլոր բանտարկյալների ձեռք ու վոտքը
շլթայված են. նրանք շարաթը յերեք անգամ միայն
հաց ու ջուր են ստանում: Բետոնով ծածկված այս քարե
սոսորակներն ընկած բանտարկյալներն սպասում են
մահին, վոր ազատի նրանց տառապանքից ու միջատ-
ներից: Նրանք շարժվել անկարող են. ստիպված են
կանգնած քնել: Սա ուղղահայաց դալաղ և: Ամենափոքր
սխալի համար անգամ կարցեր են ուղարկում, վորտեղ
նա պիտի նստի ցեմենտի հատակին, ջրի մեջ՝ ձեռք ու
վոտքը շլթայած: Մարդկային վերաբերմունք պահան-
ջողները հաշվի յեն առնվում. նրանց դատապարտում են
մեկ, յերկու, հինգ տարվա բերդարգելության և անվերջ
մի բանտից մյուսն են տեղափոխում: Վոչ մի բանտում
մի շարաթից ավելի չեն մնում և միշտ մեկուսացած են՝
ձեռք ու վոտքը շլթայած, առանց սպիտակեղենի, ցըն-
ցոտիներում: Այսպես ճամբորդում են նրանք ամբողջ
Ռումինիայում:

Դոֆտանում, ինչպես ասացի, «H» բաժանմունք կա,
ուր «անկարգապահ» բանտարկյալներն են նետվում:

Այստեղ խուցերը $1\frac{1}{2} \times 3$ մետր են, առանց ոդի,
մահճակալի, սեղանի, աթոռի, առանց սանիտարական
կահավորման: Լվացվելու ջուր չկա, ամիսներով սպի-
տակեղեն չի տրվում: Զգվելի և խղճուկ ե սնունդը (200
բանտարկյալին 30 կիլոգրամ արգանակ :

Կերակուրն այսպես է սլատրաստվում. — չմաքրած կարտոֆիլը դուլն են դցում, յեփում, և բերնե բերան լցնում կեղտոտ ջրով (այս ջրից մարմինն ուռչում է, բանտարկյալները հիվանդանում են նեֆրիտով): Թոքախտավորներն ու սիֆիլիսիկները խմում են ընդհանուր կաթսայից: Ձեռնակապերն այնքան ծանր են, վոր ձեռքերն սկսում են նկատելի կերպով ուռչել: Փայտի հարվածները սովորական յերևույթ են դարձել: Կրունկներին փայտով այնքան են խփում, վոր վոտքերն այլևս պետք գալ չեն կարողանում: Բանտարկյալներն իրավունք չունեն ոգնելու խուցը վերադարձող ծեծված ընկերներին: Այսպիսի ռեժիմի միայն մի քանի ամիս կարելի չե դիմանալ: Այստեղից դուրս են գալիս հոգեպես հիվանդ, ընկնավոր, բայց ավելի հաճախ մեռնում են: «Ի»-ի 53 բանտարկյալներից 6 ամսում ապրել են միայն 12 հոգի: 1923 թ. Կ-սրնանը Դոֆտանում մեռել են 38 մարդ, վորից 36 «Կ» բաժնում:

Հիվանդների վրա վոչ մի ուշադրություն չեն դարձնում և թողնում են, վոր մեռնի: Որինակ՝ Թոքախտավոր Իվանուշի դեպքը ժիլյավում: Բժիշկ կա, բայց յերբեք հիվանդներին չի նայում: Նա բավականանում է հիվանդների ազգականներից կաշառներ վերցնելով՝ վորպեսզի հիվանդին սանատորիա փոխադրել: Յես մի աղքատ կին տեսա, վորից բժիշկը 10,000 լիյ եր ուղղում՝ մարդուն հիվանդանոց փոխադրելու, բայց կինը փող չունեի:

Բանալի կանոններով Դոֆտանի բանտարկյալներն այնտեղ 6 ամսից ավել չպիտի մնան: Բայց բանտարկյալներ կան, վորոնք 5 տարի յե, նստած են ռպացի-

Ֆիստական» կամ «սինդիկալիստական» պրոպագանդայի համար:

Գլխավոր բանտային վարչության պետ Ջերնատը բանտարկյալների համար պարտադիր աշխատանք եր մտցրել՝ վաստակ ստանալու նպատակով: Նրանց աշխատեցնում են ծեծով: Քանի աշխատանքը չի վերջացել, զինվորները բանտարկյալներին սվիններով արգելում են ջուր խմելու կամ բնական պետքերի գնալ: Զարմանալի չէ, վոր բանտարկյալները յերբեմն ինքնասպանության փորձ են անում:

Ստեփան սննդադուլ հայտարարելուց բացի՝ ուրիշ միջոց չունեն:

Պատմեցին թե ինչպես բանտարկյալներից մեկը փորձել է ինքնասպան լինել յողի լուծույթով:

«Բռնատեր» ել են լինում — մտացածին կամ իշխանության ու բանտապետի կողմից սարքած:

Մի լուսնոտ, հիվանդությունը բռնած ժամին պատահաբար ընկնում է բանտապետի վրա. իսկույն լուր է տարածվում, թե հիվանդը փորձել է նրան սպանել ու սկսվում է պատիժը:

Գերմանացիք Բուխարեստի ոկուպացիայի ժամանակ ժիլյավի ամբողջ բանտի վերածեցին: Դա կենդանի մարդկանց գերեզման եր: Տասը մեսը գետնի տակ խոր փորված բանտն ամբողջովին բետոնից ե: Նրա ուժիմն առանձին դաժանությամբ է աչքի ընկնում: «Ուղղվողներին» ամբողջ 10 որ պահում են ցեմենտի տոպրակներում, ուր շարժվելն անկարելի յե:

Ռումինիայի ամենամեծ բանտը, Վակարեշտի բանտն ե: Նա կառուցված է 2000 հոգու համար, բայց ներ-

կայումս այնտեղ 3000 բանտարկյալ կա: Ուղղվողները փակված են 2 մետր մակարդակ ունեցող կարցերներում, ուր նրանք միայն կանգնել կարող են:

Մյուս բալկանյան յերկրներում ևս բանտային ուժիմը նույնն է, ինչ վոր Ռումինիայում: Նկարագրել այդ ուժիմը, նշանակում է կրկնել մեր նկարագրերը: Տարբերությունը միայն հատուկ անունների մեջ է:

Պաշտպանվելու իրավունք ասած բանը գոյություն չունի: Բուլղարիայում փաստաբաններն իրավունք չունեն իրենց պաշտպանյալների հետ առանձին խոսելու: Խոսակցության ժամանակ միշտ մի պաշտոնյա յե ներկա լինում:

Բանտից փախած բուլղարները, վորոնք կարողացել էյին Տաճկաստան անցնել, մեզ պատմում էյին, թե ինչպես էյին հարցաքննում իրենց: Քննություն կատարողը յերբեմն մի հասարակ յենթասպա կամ պահնորդային է լինում: Բանտարկյալները յերկար սպասում են նախնական հարցաքննության: Ինչպես հայտնի յե, Իվանուշը բանտարկվեց առանց պատճառի, միայն նրա համար, վոր պլեբիսցիտի կողմնակից էր Բեսսարաբիայում: Նա չորս ու կես ամիս նախնական կալանք կրեց և մեծավ թոքախտից: Հաճախ կալանավորները քննության ու դատի—մի քանի տարի յեն սպասում:

Ռումին փաստաբան Բուժորը, վոր մեկուսացման էր յենթարկված և լսողության կենտրոնից զրկվել էր, խելագարվեց:

Բուլղար Ասեն Վապցարովը խելագարվեց, վորովհետև տանջելու համար գլուխը սեղմել էյին մի առանձին տեսակի մեքենայով: Նրան ազատեցին, յերբ արդեն

հիվանդ եր: Նա կացնով սպանեց կնոջն ու յերեխային, ինքն ել կախվեց:

Հիմա փաստեր կան, վոր լրագրող Խերբստին յերկու նախկին սպաների և մեկ ժուրնալիստի հետ միասին կենդանի այրել են Սոֆիայի պահնորդական վոստիկանության գլխավոր վարչության կենտրոնական վառարանում: Խերբստը կառավարության նկատմամբ միշտ ոպողիցիայում եր և իր «Վիկ» թերթում մի հոդված եր զետեղել, վորը խավերին դյուրը չեր յեկել:

Բուխարեստում ցմահ բանտարգելության յինթակա Մաքս Գոլդշտեյնը սննդադուլ հայտարարեց, վորովհետև խեղճի կյանքը լոկ տանջանքների շարան եր: Միայն ազգականների պաղատանքին ղիջելով, քառասուներորդ որը համաձայնեց վերջ տալ սննդադուլին, սակայն դրանից հետո յեկ բանտապետը հրամայեց վոչինչ չտալ: 10 որից հետո նա մեռավ: Դոֆտանում նման հրաման տրվեց 27 բանտարկյալների նկատմամբ, վորոնք սկզբում սննդադուլ հայտարարեցին, հետո ընդհատեցին: Յերբ այս մասին լրագրներում հայտարարվեց, 27 բանտարկյալները ամբողջ 3 շաբաթ սնունդ չեյին ստացել: Հին Ռումինիայում և Տրանսիլվանիայում բանվորների մասսայական բանտարկություններ տեղի ունեցան, վորովհետև վերջիններս բողոքել եյին Մաքս Գոլդշտեյնի սպանության դեմ:

Վորպեսզի դահիճների կատաղությունը սանձեն, բանտարկյալներին ֆուում և միայն կամավոր տանջանքը — սննդադուլը:

Այդ տանջանքների հետզհետե աճող սարսափի ամենամանրամասն նկարագիրներ կան. տանջանք, վոր

հանձն են առնում հուսահատության դուռը հասած մարդիկ: Մենդադուլի առաջին որերում կամքի գերմարդկային ույթ և պետք: *)

Ռումինիայի Ժիլյավի բանտում մի քանի բանտարկյալներ այնպես անխնա եյին ծեծվել, վոր արյունը շուրթերից եր դուրս գլվել: Ըստ տեղեկագրի՝ միայն

*) Յես ժողոված ունեմ կամովին այս տանջանքին յենթարկված շատ մարդկանց տղավորություններ: Մենդադուլի սկզբում, ընտանորեն քաղցի զգացմունք և առաջ գալիս, վոր ավելի այն ժամերին և սրվում, յերբ ստամոքսը սովորաբար սնունդ և ընդունել: Դիշերները լի յին լինում կոշմարներով: Քաղցածն իր առաջ լի սկուադներ և տեսնում: Այս հայրուցինացիայից, սկուտդների այս շարանից գլուխը գիշեր-ցերեկ պտույտ և գալիս: Հենց այս ժամանակ ել կամքը պիտի կարողանա հսկայական լարվածության դիմանալ: Չորրորդ որից սարսափելի թուլություն և գալիս, վոչ մի այլ ցանկություն զոյություն չունի, շարունակ ուզում ես պառկել: Վոչ մի պահանջ, վոչ մի ձգտում և վեց թե յոթերորդ որից հետո քունը ել և կորչում:

Քաղցածներից մեկը հենց յերկրորդ որից անզգայացավ, պահպանելով մտքերի թարմությունը: Չորս որից հետո ընդհանուր թուլություն ու բթացումն սկսվեց: «Յես չեյի կարողանում վո՞ գրել, վոչ կարդալ», ասում եր նա հետագայում: Մնացին միայն պայքարի զգացումը, և խուլ ու համբ կամք: Ութերորդից մինչև տասնուչորսերորդ որը—ուշագնացություն ու դառանցածք: Ում մասին պատմում եմ, ջուր խմում եր միայն գործադուլի առաջին ութ որում, այնուհետև այդ ել թողեց, շուտով ծարավ ել չզգաց: Մինչև իսկ հակաճեղքործելու ընդունակությունը կորավ: Նա անտարբեր մնաց նույնիսկ այն ժամանակ, յերբ իր յեղբոր ազատության մասին լսեց: Դրա համար ել նա մենդադուլ եր սկսել:

Մենդադուլից հետո նորմալ վիճակի դառնալը դժվար և և տանջալից:

Միշտ անհաղ քաղց զգալով, կիսակենդան բանտարկյալն ուտում

1925 թ. մայիսին, այդ բանտի 70 կալանավորներ սննդադուլ են արել 1840 ուր *):

Յես մեծ խնամքով մի թղթի կտոր եմ պահում. — Ռուսին քաղաքական բանտարկյալներն, ինչպես՝ չգիտեմ, իմանալով իմ գալը, կարողացել էին ինձ նամակ ուղարկել: Նրանց մեղադրում են միայն հանցավոր համոզմունքի համար: Այդ ել բավական եր, վոր, ինչպես ասվեց, կասկածեյին, թե դրանք կառավարության թշնամիներին համակրում են: Այս սրտաճմլիկ նամակներից բերենք մի քանի տող:

«Դազանակներով ու խորագանով ծեծում են մինչև մեր արյունը լիկ լինելը, մազներս պռճոկում են, զըլներս պատերին են խփում մինչև ուշաթափություն, վոտքի տակ են տալիս, սակայն այս բոլորը վոչինչ են այն բոլորի հանդեպ, վոր մենք իրապես կրել ենք պահնորդական բաժնում: Մեզ կապոտում են այնպես, վոր մեր կզակը կպչում է ծնկներին, իսկ ձեռքերս խաչածն՝ կոճերին. և վորպեսզի չաղաղակենք, բերաններս փակում են, դահիճները կանգնում են մեր կոկորդին: Այսպես շարունակվում է որեր, շարաթներ: Յերբ գիտակցություններս կորցնում ենք, մեզ ուշքի յեն բերում՝ նորից մինչև անզգայություն ծեծելու համար:

Ե՛ առանց համ զգալու Սկսվում է մի այլ տեսակի ստամոքսի խանգարում՝ սարսափելի ցավերով:

Մարդ յերկար ժամանակ հիվանդ է՝ և ավելի լուրջ, քան սննդադուլի ժամանակ:

*) Յլուժայի 85 քաղաքական բանտարկյալներ վատ վարմունքի պատճառով 1925 թ մարտի 8-ից սննդադուլ հայտարարեցին: Դրանցից յերկուսը — Ալեքսանդր Բալինը և Իոն Սլուբոբը իրենց յերակը կտրեցին:

Ամուսիններին տանջում են իրենց կանանց, — ծնողներին — յերեխաների առաջ, վորպեսզի յերկուսին ել որինակ ցույց տան: Մի քանիսներիս խուցերը տանջարանին կից են. մենք շարունակ լսում ենք մեր հարևանների ձայները, խրխուղոցն ու աղաղակը»:

«ՓԱԽՁԵԼ ՓՈՐՁԵԼԻՍ»

Նույնիսկ Ռուսինիայում, մահապատիժ գոյություն չունի (դա՛ռն հեգնանք) և Բուլղարիայում, ուր Բորիս թագավորը քաղաքական գործերի համար մահապատիժ չի ստորագրում, հակառակորդներից ու ոպդդիցիոներներից իսպառ աղատվելու շատ ուրիշ միջոցներ կան: Այդ միջոցներից մինն ել «փախչել փորձելիս» սպանելն ե: Որենքը թույլ ե տալիս բանտարկյալին սպանել՝ փախչել փորձելիս: Այսպիսի մի վողբերգական ֆարս կատարվեց, Ստամբուլիյսկու սպանության ժամանակ: Կապիտան Նարլակովի գլխավորությամբ մի ղինված ջոկատ, վորին մակեդոնական մի յերկրորդ ջոկատ ևս միացել եր, Ստամբուլիյսկուն ձերբակալեց ու տարավ: Դաշտում կանգ առան ու ստիպեցին, վոր բանտարկյալը վորի իր գերեզմանը: Այնուհետև նրան այլանդակեցին, դանակով մարմնի զանազան մասերը՝ քիթը, ձեռքերը կտրտեցին, աչքերը հանեցին, կաշին քերթեցին, հետո միայն սպանեցին: Սրանից կապիտան Նարլակովը արձանագրություն կազմեց, վորից յերկուսն ե, թե Ստամբուլիյսկին սպանվել ե «փախչել փորձելիս»:

Այժմ առաջ բերենք Ռուսինիայի համար մի տիպիկ որինակ:

Պլատկովկա քաղաքում 13 դուղացիներ ձերբակալվեցին: Կասկածում եյին, թե դրանք մասնակից են թաթար-բուհարյան ապստամբութեանը: Դուրս բերին զաշտ և «փախչել փորձելիս» սարքեցին, այսինքն հրամայեցին փախչել. իրենք յետևներից ընկան ու մեջքից խփեցին: Համողված չլինելով, թե նրանք արդեն մեռած են, ժանդարմները կանչեցին հիվանդանոցի ծառայող Պիրպեդարովին՝ մահն ստուգելու: Յերկուսը դեռ շնչում եյին: Սրանց ել սպանեցին. վորից հետո այս արարքին վկա չունենալու համար Պիրպեդարովին հրացանազարկ արին:

Լեոնտե Ֆիլիպսկոն, վոր տենդում եր, հրացանազարկ յեղավ թիկնապահ սպա Բրատուկի ձեռքով, վոր խփեց նրան ճակատ առ ճակատ՝ «փախչել փորձելիս»: Ինձ պատմող վկան ավելացրեց, թե Բրատուն նրա վրա կրակեց յերկու մետր տարածությունից:

— Պահակներով տարվող հարյուրավոր մարդիկ են հրացանազարկ յեղել,—ասաց ուսմիտական պարլամենտում պատգամավոր Դումբրավա քահանան, կուլյուկույտ մարդիկ են գտնվել՝ մեջք-մեջքի կապուտած, ջարդած վոտներով ու ձեռքերով: Այստեղ փախչելու փորձով արդարանալու հնարավորությունն անգամ չկա:

Քանի՛ քանի՛ անգամ ե արձանագրութեան «փախչել փորձելիս» դարձվածը որինական ույժ տվել ստոր սպանություններին: Դա նույնիսկ առած ե դարձել: Ռումինիայում կարճ կերպով ասում են՝ «մեկին արձանագրել» կամ «բեսսարաբյան սիստեմ»՝ և ամենքը հասկանում են դրա իմաստը:

«ԱՆՇԵՏ ԿՈՐԱԾՆԵՐ»

Մեռածներ կան: Տեանողներ են յեղել,—նրանց դիակները ծածկում են գյուղ ու դաշտ, լողում են ջրերում, փտում անապատներում, կախկիված են ծառերից, ածխացած ընկած են խրճիթների ավերակներում, կենտկենտ ու խմբերով թափթփված են քաղաքների փողոցներում:

Բայց կան անհետ կորածներ—այնպիսի մեռածներ, վորոնց դեռ յերկար սպասում են. — «Հարյուրավոր կանայք,—ասում եր բուլղարական արմատական կուսակցության առաջնորդ Կոստուրկովը, ինձ մոտ են գալիս գանգատվելու, թե իրենց մարդիկը չկան, ձերբակալվելուց հետո նրանք անհայտացել են»:

Ընթերցողները յերևի հիշում են պատերազմի ժամանակ այն բազմաթիվ ընտանիքների վողբերգական ապրումները, վորոնք լսում եյին իրենց թանգազին եակի «անհայտ կորչելը»: «Գուցե նրանք դեռ կենդանի յեն և մի տեղ տանջվում են», յերկյուղն ու հույսն իրար են խառնվում: Բայց ժամանակն անցնում, նրա հետ ել հույսն ե մարում:

Բալկանյան անհամար ընտանիքներ այս խուլ ու տեական մաշիչ անհանգստության զգացումն են ապրում: Նրանցից շատերը դեռ համառորեն շարունակում են ինչ-վոր բանի վրա հույս դնել:

Սոֆիայում հանդիպեցի մի յերիտասարդ կնոջ, վոր շարունակում եր խոր հավատալ, թե ամիսներ առաջ բացակայած ամուսինը դեռ տունն ե վերադառնալու: Ամենքը գիտեն, վոր այդ մարդու այլանդակված դիակն

ով գիտե, վոր փոստումն ե քայքայվում. բայց վոչ վոք սիրտ չի անում այդ մասին բան ասել կնոջը: Ասենք՝ նա չի յեկ հավատա: Այն համառ մտքերից, թե իր ամուսինը կենդանի յե, այս կնոջ բանականությունը պղտորվեց, և խոր հավատացած իր մտքերին, նա ծիծաղում, կատակներ եր անում՝ մարդու բացակայության առթիվ:

ՀԱՋԱՐՆԵՐԻ ՊԱՏԱՍԽԱՆԱՏՎՈՒԹՅՈՒՆԸ

Բալկանյան յերկրներում ծնողներն իրենց զավակների հանցանքի՝ համար պատասխանատու յեն: Մոտ որերումս 25 հոգի ձերբակալվեցին, վորոնք հանցավոր եյին նրանով, վոր արտասահման փախած բուլղարական գյուղացիական միության անդամների ընտանիքների թվին եյին պատկանում: Ազգականների սկզբբունքային մամուսկցության վրդովեցուցիչ թեորիան շատ ընդարձակ կերպով ե կիրառվում: Հետապնդում և կոտորում են նաև փաստաբաններին՝ պաշտպանելու և բժիշկներին՝ ոգնություն ցույց տալու համար*):

Ընդգծենք նաև, վոր ըստ ներկա կառավարության մշակած որենսդրքի, հարազատներին չմատնելը նույնպես հանցանք ե նկատվում: Պիտության ապահովության համար բուլղարական ժողովի միաձայն (Կոստուրկովի մի ձայնը դեմ) ընդունված որենքի մի հոդվածն ասում ե. «Իշխանություններին զգուշացնողներն պատժից ազատվում են»:

*) Յես նկատի ունեմ Թոդոր Սարաչևիերովին, վոր սպանվեց կառավարութանն ատելի մի քանի մեղադրյալների պաշտպանելու համար: Բուրջասում՝ Պալեի, Պլեքնայում՝ Կլոբարովի, Դումանովի և Գանտարաշևի վրա ոռամբեր նետեցին:

V. ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴՆԵՐԻ ԴԵՄ

Բալկաններում, հատկապես Բուլղարիայում, բացարձակ կերպով արգելված է ղինվորականների, դատարանի և վոստիկանություն ձեռքով ընկած զոհերի ծնողներին ու յերեխաներին վորևե ոգնություն ցույց տալը: Սպիտակ տերրորի զոհերին ոգնելը ղխուվարարներին թաղցնելը է նշանակում և հանցանք է համարվում:

Միջազգային լուսաշխի միությունը և պատերազմի նախկին մասնակիցների միջազգային կազմակերպությունը՝ Բալկանները գնալիս, մեղ մի փոքրիկ գումար տվին: Այդ գումարն ըստ պատկանելության հանձնելու համար մենք ստիպված ելինք ծայրահեղ բարդ ու զարտուղի ճանապարհների դիմելու: Ահից վոչ մի մարմին սիրտ չի անում այս մարդկային տարրական համերաշխությունն արտահայտությունը մասնակցել: Ծայրահեղ չքավոր բուլղար ընտանիքների համար, վորոնց կերակրողները մեռած են, ամերիկացիք ժողովեցին ու Վեննա ուղարկեցին 9000 դոլար: Բայց մինչև որս հնար չեղավ այդ գումարն ըստ պատկանելության հանձնելու: Յեթե այդ բանն արվեր իշխանությունների միջոցով, կարելի յեր հավատացած լինել, վոր այդ դրամներն ուրիշ նպատակի կերթային: Ցանկոփն ոգնություն ցույց տալու փորձի առթիվ ամենացինիկ ու խիստ հայտարարություն արավ

սարսափահար պարլամենտում: Անգլիական կանանց պատգամավորության ուղարկած փողերը բռնապարզվեցին: Ջեխական պատգամավորությունը, վոր յեկել եր ոգնություն ցույց տալու վորբացած ընտանիքներին, արտաքսվեց. նույն նպատակով Վեննայից և Բազելից դուրս յեկած պատգամավորներին վիզա չտրվեց: Գենն-րալ Բերնհեմի հեղինակալոր վկայության համաձայն սերբիական իշխանությունները նույնն են արել Ջեր-նապորիայում:

ԿԱՆԱՆՑ ՅԵՎ ՅԵՐԵՍԱՆԵՐԻ ԴԵՍ

Դառնանք սպանությունների խնդրին: Հասակն ու սեռն ուշադրության չեն առնվում: Մոտիկ անցյալում Գերմանիայում մի գրքույկ լույս տեսաւ՝ նվիրված բալկանյան ժողովուրդների մասսայական տառապանքից կանանց ու յերեխաներին ընկած բաժնին: Բուլղարիային վերաբերող մասից քաղվածքներ անենք. «Սվիշտովի շըր-ջանի Ալեքսանդրովո գյուղում հայրը, մայրը պապը, աղջիկը, փեսան և 4—12 տարեկան չորս յերեխաները, մի խոսքով ամբողջ ընտանիքը հոշոտվեց ու մորթոտվեց»: Նման դեպքերի շարքը յերկար կլինի:

Ցանկովի իշխանության գլուխ անցնելուց ճիշտ յերկու տարի հետո ուսուցչուհի Աննի Մայմունկովան բանտից տարվեց Սոֆիայի գերեզմանատունը, ուր խեղճին բռնաբարեցին ու գլխատեցին: Ջերբակալելուց հետո նրան այնպես եյին ծեծաջարգ արել, վոր ընկերուհիները բանտում չկարողացան ճանաչել:

Ուրիշ կանայք սրախողխող յեղան (որ. 60 տարեկան Անկա Դիմիտրովան, վոր հրաժարվել եր վորդու

թագատոցը մատնել)։ շատերին կախեցին, ուրիշները միտան յերկարատե ու աննկարագրելի կատարելագործության հասցրած տանջանքներից։

Ուսանողուհի Զոյա Դրապոյչեկան վաղուց եր մահվան դատապարտված։ Վոստիկանատանը նրան բռնաբարեցին։ Նա հղացավ, հիմա սպասում են ազատվելուն, վոր սպանեն։

Ռուսինիայում մի խումբ վոստիկանների և մի քանի վաշտ զինվորների ներկայությամբ մերկացրին ու ճիւղտներով ծեծեցին 17 տարեկան ուսանողուհի Ռոպա Ելբերտին և 18 տարեկան Տուբա Միրսկայային։ Ուսուցչուհի Մարգարիտա Ռոշին մոր և յերկու յերեխաների հետ միասին ձերբակալեցին։ Մորը բրածեծ արին դըստեր աչքերի առաջ։

Պառավին ազատեցին, նա կախվեց։ Նրա աղջիկը բանտումն էր, բայց թույլ տվին, վոր ներկա լինի մոր թաղմանը։ Թաղումից վերադառնալուց հետո նա ուշաթափվեց, այդ ժամանակ ել վոստիկանները նրան բռնաբարեցին։

Մի անգամ Սոֆիայի շրջակայքում Թաթար-Պազար-Ղիկի շրջանից 17 տարեկան մի ուսանողուհու դիակ գտան. հագուստին մի թղթի կտոր եր կպած՝ հետեվյալ մակագրով. «Հայրենիքի դավաճան։ Անցհրդ, թքիւր ու անցիք»։

Կապիտան Կրոտնեի կինն իր ծծի յերեխայի հետ միասին սպանվեց անկողնում. նրա դիակը գտան փողոցում. պատճառը—մարդու համակրանքը գյուղացիական կազմակերպությանը։

Բելովո յերկաթուղայանի մոտերքում, ուր 1923 թվին 26 մարդ եր սպանվել, մորթոտած մարդու, կնոջ և 6 տարեկան յերեխաների դիակներ դտան: Անցորդների առաջ այնպիսի սարսափելի տեսարան բացվեց, վոր շատերն անզգայացան:

Սոֆիայում ձերբակալեցին Բորիմեչկովի 14 տարեկան տղային և տանջեցին, վոր տեղեկություններ ստանան սեպտեմբերյան խռովությունների ժամանակ սպանված հոր մասին: Տղան վռչինչ չհաղորդեց, նրան սպանեցին: Նմիգրանտի կին՝ բանվորուհի Դիմիտրովան ձերբակալվեց ապրիլի 16-ին: Վոչ վոք չհանդգնեց ոգնել նրա 12 և 8 տարեկան յերեխաներին. նրանք մեռան սովից, մայրը խելագարվեց:

Սակայն անկարելի յե գիրքը լցնել անուններով ու դեպքեր թվելով՝ պիտի դադարեցնել թվումները, կըրճատել այս ցուցակները: Թող մի փոքր ել թույլ յերեվան մարդասպանների այս կազմակերպության արարքները: Այնուամենայնիվ, թեկուզ անցողակի, պիտի պատմել, թե Բաղևաններում մարդկանց կյանքն ու մահը իրենց ձեռքում պահող խելագար ռեակցիոներներն ինչ անխնա կատաղությամբ են հաշիվ տեսնում յերիտասարդության հետ:

ԿՈՒՎ ՅԵՐԻՏԱՍԱՐԴՈՒՅԱՆ ՇԵՏ

Բուլղարական կոմսոմոլն սկզբում մի մեծ և լայն ճյուղավորված կազմակերպություն եր, բայց հետո փակվեց, նրա անդամներն սկսեցին մեկը մյուսի յետևից անհայտանալ: Կոմսոմոլի նախկին անդամներին հետապնդում, բանտերում մաշում, սպանում են. հաճախ

կոտորում են նաև սրանց ծնողներին: Մի քանի կոմսոմոլական մարմինների բոլոր անդամները կոտորված են, դպրոցներից ու գիմնազիաներից շատ աշակերտներ են արտաքսված: Սոֆիայի հարյուրավոր ուսանողներ բանտերում են: Բերկովիցում և Սոֆիայում դատախազը մահապատիժ էր պահանջում տասնվեց տարեկան աշակերտների և աշակերտուհիների համար:

Լուծված են այն բոլոր մարմինները, վորոնք իրենց չեն տրամադրում կառավարությանը: Նույն վիճակին յենթարկվեցին նույնիսկ սպորտային խմբակները:

Դպրոցական տեսուչ Պենչևը գերմանական «Մարդու իրավունքների լիգա» գրքույկում գրում է, թե իր տղան, տարրական դպրոցի յերկրորդ դասատան աշակերտ, պատմում էր, թե ինչպես դպրոցում «սիրում էյին կոմսոմոնիստ խաղալ»: Աշակերտներից մեկը ներկայացնում էր կախազան հանված Ֆրիդմանին, յերկրորդը — մահապատժի դատապարտված կոմսոմոնիստ Պյոտր Սմբաշիևին, յերրորդը — պատգամավոր և գյուղացիական առաջնորդ Պետրինին, վորին սպանեցին, այրեցին, ապա «իր բացակայությամբ» դատեցին ու մահվան տվին, չորրորդը — սպանված կոմսոմոնիստ Դրինկովին:

Մնացած աշակերտները վոստիկաններ էյին դառնում. — նրանք հետապնդում, բանտարկում և դատապարտվածներին մահապատժի էյին յենթարկում: Մի անգամ այս մանկական խաղի մեջ հրապարակական մահապատժի ժամանակ Ֆրիդմանին ներկայացնող յերեսային իրոք կախեցին. նա մեռավ:

ՈՒՍՈՒՑԻՉՆԵՐԻ ՑԵՎ ԻՆՏԵԼԻԳԵՆՑԻԱՑԻ ԴԵՍ

Առանձին գլուխ պիտի նվիրել՝ նկարագրելու բալկանյան պետությունների հալածանքը ուսուցիչներին և ինտելիգենցիայի նկատմամբ: Այս տեսակետից տարբեր յերկրների կառավարությունները փոխադարձաբար իրար պաշտպանում են: Ռուսինիան Բուլղարիայի ձեռքն և մատնում քուլդար հմիպրանտներին, թիպետ Տատարեակուն իմ ներկայությամբ իր զայրույթն էր հայտնում «Բուլղարիայում թափված արյան գետերի առթիվ» (Այս խոսքերում նույնքան անկեղծութուն կա, վորքան Պաշիչի նորերս արած հայտարարության մեջ թե՛ «իմ յերկրում չկան՝ վոչ հեղաշրջումներ, վոչ մահապատիժներ -- ինչպես Բուլղարիայում, Հունաստանում, Ալբանիայում և Ռումինիայում»):

Ուսուցիչներն ու պրոֆեսորներն «ավազակներ» են հայտարարված. նրանց հետապնդում են: Արտաքսված ուսուցիչներն առանձնապես շատ են Սոֆիայում և Բուխարեստում, ինչպես նաև Բելգրադում և Բուդապեշտում: Լուսավորության նախարար Յանկովը իր վերջին «զբաղողական աֆորիզով» 820 տարրական դպրոցի ուսուցիչ և 2958 միջին և բարձրագույն դպրոցի դասատու և պրոֆեսոր փողոց նետեց: Բուլղարիայում փակեցին 4 գիմնազիա, 7 միջին և 2 բարձրագույն մանկավարժական դպրոցներ:

Լուծված և բուլղարական ուսուցչական միությունը, վոր 3500 անդամ ունի: Այս միության գլխին անվերջ հարվածներ տեղացին և նրա բոլոր գործիչներն, սկսած ժարտուղար Լամբի Կանդեից, սպանված են:

Ուսուցիչ Գեորգի Մալինովին Սլավովիցում մաս-մաս արին։ Ուսուցչական միության հիմնադիր Վալկո Իվանովի յեղունդները քաղեցին, կուրծքը ծակեցին և դիակը սրննթաց ավտոմորիլից փողոց նետեցին։

Բախտավոր եյին, ովքեր կարողացան ինքնասպանությամբ ազատվել դահիճների սադիզմից։ Այսպես վարվեց ազնիվ Անաստաս Գենչևը, վոր ծայրահեղության հասած, բանտում ինքն իրեն մորթեց պատասաքազով։

ՄԱՄՈՒԼԻ ԱԶԱՏՈՒԹՅՈՒՆ

«Գեներալների և պրոֆեսորների» կառավարության իշխանության տակ մամուլի ազատությունն արհմիությունների ազատությունից ավելի չէ։ Հարևան Ռուսիանիայում Տատարեսկուն դառնալով պարլամենտին ասաց, վոր յուրաքանչյուր վոստիկան իրավունք ունի դրավել սահմանած կարգի դեմ հողված տպող թերթը։ Վախենալով մի գուցե գրաքննությունն այնուամենայնիվ վորևե բան անցկացնի, բուլղարական թերթերի արտասահման ուղարկելն արգելված է։ Մի ականավոր արտասահմանացի ասում եր. «Բուլղարական պաշտոնական թերթերում վոչ մի ճշմարիտ խոսք չկա»։

Յես իմ ձեռքում ունեմ բուլղարական լրագրների և պարբերականների մի ցուցակ՝ 36 ականավոր լրագրողների, խմբագիրների և գլխավոր աշխատակիցների անուններով, վորոնք սպանված են առանց քննության ու դատի։

Բանաստեղծ Գեո Միլեը իր մի պոեմայի համար դատի տրվեց, բայց արդարացավ. սակայն հետո հա-

մարձակություն ունեցավ անգլիական բանվորական կուսակցության թարգմանը դառնալ և սրա համար գազանաբար հոշոտվեց ու սպանվեց: Ցանկովի ագենտները լավ են յուրացրել այն կանոնը, թե՝ «գլխին պիտի խփել»: Հանուն այս կառավարական սկզբունքի՝ ինտելիգենցիան վոչնչանում է — սպանված են հարյուրավոր ուսուցիչներ, քառասունից ավելի պատգամավորներ ու նախկին նախարարներ, սպաներ, ճարտարապետներ, բժիշկներ, քահանաներ և այլն:

Յերբ գյուղացիական թերթերից մեկը կտրակալեց կերպով հերքեց այն տեղեկությունը, թե գյուղացիական և կոմունիստական կուսակցության մեջ համաձայնություն է կայացել, վոստիկանությունը թերթի բոլոր համարները գրավեց, վորովհետև այդ հերքումը խորտակում էր խստությունների ամբողջ պլանը: «Laplume brisée» (Կոտրած գրչի) անունով մի ժողովածու լույս տեսավ, վոր բողոքում էր մամուլի ազատությունը վոչնչացնելու դեմ: Հայտնի գրող Անտոն Ստրաշիմիրովը ջերմ կերպով պաշտպանեց մամուլի ազատությունը: Սա Սոֆիայի ինտելիգենցիայի ականավոր ներկայացուցիչներից մինն է. նա իր ունեցածը բաժանեց Վոլկովի զոհերի վորբերին և աղքատներին: Հայտնի լրագրող և պատգամավոր Պետկո Պետկովն իր սպանությունից կես ժամ առաջ «Կոտրած գրչի» համար մի կոչ էր գրել՝ վորպես պաշտպանություն մամուլի ազատության, վոր «մյուս բոլոր ազատությունների հիմքն է»:

Վինգրիայի Նեպչավայում յերկու սոցիալիստական լրագրների խմբագիրներն տանից դուրս բերին ու Դու-

նարում խեղդեցին: Նրանց մասին հոգւած գրող վեհագերական լրագրող Դեզի Դեր Անդորկան 28 ամսով փակվեց համակենտրոնացման ճամբարում: Նրան հիմա յի հետապնդում են, վորովևտե իր աչքով տեսած գազանությունների ու վոճրագործությունների մասին փորձել եր արտասահմանում մի գիրք լույս ընծայել:

Մյուս կողմից արտասահմանյան թերթերը կաշառելու բազմաթիվ փաստեր կան մեր ձեռքում. առ այդ՝ անհրաժեշտ դրամական միջոցներ առնվում եյին գաղտնի ֆոնդերից: Մեզ մոտ գոյություն ունեն վոչ մի վստահություն ու հարգանք չվայելող մամուլի բյուրոներ, վորոնք տեղեկություններ տպելու համար դրամ են վերցնում ու տալիս:

Յիթե Բալկաններում, և նույնիսկ Սոֆիայում, դեռ ֆուսցել են անկախ գրողներ ու գրական ընկերություններ, դրանք ել խզուկ գոյություն են քարշ տալիս և ապրում են միայն տիրող կառավարությանը հաճոյանալու շնորհիվ: Այդ հաճոյացումը մեղմ արտահայտված՝ կոչվում ե «քաղաքական չեղոքություն»: Չի կարելի չեղանել, վոր ուսմինական գրողների միության ազդեցիկ անգամներից մեկը, Բոմբուլու Վոյնեսկուն, սիգուրանցիայի գլխավոր վարչության պետն ե:

ԱՅՍ ԲՈԼՈՐԸ ԿՐԿՆՎՈՒՄ Ե

Յես աշխատեցի միայն թուցիկ տեսություն տալ բալկանյան յերկրներում կազմակերպված ժողովրդական հարստահարությունների մասին, այն ել ուրուագծելով միայն մի քանի բնորոշ փաստեր և ընդհանուր գծեր: Անհրաժեշտ ե ասել, վոր խոսքը վերաբերում ե

վոչ միայն անցյալին, այլ և մի ամբողջ քաղաքական սխտեմի, վոր մինչև որս ել շարունակվում ե:

Մի քանի մեծ դավադրություններից հետո, վորոնք վերջացան այնպես, ինչպես սովորաբար տրիբունալներն ու վոստիկանությունն ավարտում են նման գործերը, ներկայումս նոր դավադրություններ են պատրաստվում: Բուլղարիայում յեղածս ժամանակ յես Սոֆիայի ֆրանսերեն թերթերում իր լակոնականությամբ սարսափելի մի հաշիվ կարդացի «Սոֆիայի չեկայի» գործի մասին: Բացի արդեն վերջացած Թաթարուհաւրի դատավարությունից, մի նոր դատավարություն ել պատրաստվում ե Գալացում հայտնաբերած «դավադրության» մասին: Ռումինիայում յեղածս մամանակ այս գործով մոտ հիսուն հոգի արդեն ձերբակալվել եյին:*)

Բալկանյան յերկրներում դեմոկրատիայի ֆուցուրդների անընդհատ վոչնչացումը շարունակվում ե: Մի լավատեղյակ մարդ ինձ ասաց. «Բուլղարիայում դեռ 20,000 մարդ կա, վորոնք յերազում են ազատության, հավասարության և սոցիալական արդարության մասին: Կառավարությունը տակավին ունի արմատախիլ անելու բան»:

Բուլղարիայում նոր բանտեր կառուցելու հարցն ե քննվում: Մի քանի կառավարություններ զբաղված են գրադարաններ ու դպրոցներ հիմնելով, իսկ բուլղարականը՝ յերազում ե նոր մեծ բանտերի մասին:

*) Ներկայումս Քիշինեում քննվում ե այն 65 յերիտասարդների գործը, վորոնք մեղադրվում են կոմսոմոլին պատկանելու մեջ:

Յես նորից մի շարք տեղեկություններ ստացա մահապատիժների, բանտարգելությունների, տաժանակիր աշխատանքների ու դավառնիրում կատարված նոր սպանությունների մասին:

Նահատակների ցուցակն որեցոր հարստանում է նոր անուններով: Կուզեյի պատմել այդ բոլորի մասին, բայց ֆիզիքական հնարավորություն չկա*):

ՈՒ Մ Մ Ե Ղ Ա Դ Ր Ե Ն Ք

Ամփոփենք: Վերջապես այս չարագործությունների պատասխանատվությունն իմ վրա յե ընկնում: Բուդարիայում և Ռուսինիայում համառորեն այս հարցն եմ տվել այն բոլորին, ովքեր իրավունք ունեն պատասխանելու: Բոլորը, բացի պաշտոնատար անձերից, միաձայն պատասխանել են. «Միայն կառավարության. այդ բոլորի համար միայն նա յե պատասխանատու. նա չի կարող արդարանալ նույնիսկ ծառայողների կամայականությանը կառչելով»:

*) Այնուամենայնիվ առաջ եմ բերում 1926 թ. փետրվարի 10-ին բուդարական «Բադիկալ» և «Նարոդ» թերթերում տպած 54 լյուտակիզի (Որխանի շրջան) գյուղացիների հեռագիրը՝ նախաբարապետ Լյապչին. «Փետրվարի 3-ից լույս 4-ի գիշերը անկողնում, կնոջ ու յերեխաների աչքի առաջ, հրացանազարկ է արված մեր ազգական և համագյուղացի Իլյա Մոնեը: 1923 թ. հունիսի 9-ից սկսած մենք ահ ու սարսափով ենք բռնված: Դուք մարդասպանին — պահպանեցեք մեր կյանքը: Հայրենիքի ազատության համար ինչո՞ւ կռվեցինք, յեթե մեր վաղվան որն ապահով չե. 800 ընտանիք հուսահատ վիճակի մեջ եւ Ասացեք — լինչ անենք և ո՞ւր փախչենք, վոր չկոտորվենք»:

Յեկատերինա Պետկովան, վորի ամուսինն ու տղան սպանվեցին Մոֆիայում, իր վորդուն սպանող ագենտի ներկայութեամբ դատարանին հայտարարեց. «Հիմա նույնիսկ Բուլղարիայի յերեխաները գիտեն, վոր իմ ամուսնուն սպանողը վոչ թե այս թշվառականն էր, վոր լոկ գործիք էր կառավարութեան ձեռքում, այլ Յանկովի կառավարութունը»: Վոչ վոք չի հավատա, թե կառավարութուններն անկարող են ծառայողներին իրենց յենթարկել: Դրանց իրենք են փչացրել:

Այս սարսափելի վողբերգութեան ամբողջ պատասխանատվութիւնն ընկնում է ուսմինական, բուլղարական, հարավ-սլավական և վենգերական կառավարութիւնների վրա:

Պարլամենտական հարցապնդումներին և խնդրագրերին Յանկով պատասխանում էր սպառնալիքներով ու մարդասպանութիւնները հատու և կատկորիկ արդարացումով: Նույն վիճակն ունեցավ քսան գլուղացիական պատգամավորների տված բողոքը՝ տասնհինգ պատգամավորների սպանութեան առթիւ: Նմանը չունեցած սոցիալական թշվառութիւնների մի ամբողջ սերիայի սկիզբը դնող մարդն այնքան անպատկառ է, վոր հանդես է գալիս խաղաղութիւն և կարգ սահմանողի դերում:

Այս մարդը, վորի արյունոտ ձեռքը հրապարակական հանդեսների ժամանակ սեղմում են ուրիշ պետութիւնների ներկայացուցիչները, իցե թե քաղաքական խաղերի շնորհիվ ժամանակավորապես բռնից հեռանա: Բայց դրանից հետո կփոխվի՞ արդե՞ք նրա մարմնացրած ու փայտյա ժամասպական սպանութիւնների սխտեմը:

Սոֆիա յեղածս ժամանակ ինձ ասացին, թե շուտով
Լյապչեն ու գեներալ Վոլկովը բուրժուական միացյալ
կուսակցություններից նոր կառավարություն են կազ-
մելու։ Հավանական եւ է այն, վոր առաջիկա գարնանը
Ռումինիայում կարինետի ճգնաժամ առաջ գա՝ մանա-
վանդ, յեթե գյուղացիական եւ ժողովրդական կուսակ-
ցությունների մեջ համաձայնություն կայանա։ Իհար-
կե Յանկովի եւ Բրատիանույի ժամանակից վատ չի
լինի, բայց չպետք ե մեծ հույսեր ել կապել այս կամ
այն կառավարողի փոփոխության հետ։ Անհոգությունն
ու անգործ կյանքի սերը քաղքենի հասարակական կար-
ծիքի մեջ հաճախ լավատեսություն են առաջ բերում,
վոր վոչ մի կերպ չի կարելի արդարացնել։ Յեւ այնու-
ամենայնիւ հալած յուզի տեղ չպիտի ընդունել պար-
լամենտական կոմբինացիաները, վորոնք անձեռնմխելի
յեն թողնում տիրող իրավակարգի հիմնական արատներն
ու արմատակալած սխտեմը։

VI. ԲՈԼՇԵՎԻԶՄԻ ԴԵՄ ՊԱՅՔԱՐԻ ՊԱՏՐՎԱԿՈՎ

Մեր որերում ընդունված է իրերն իրենց անունով կոչելու, այլ հասարակական կարծիքին լուրորովին այլ «ձևով» են հրամցնում:

Նախարարներն ու գնեերալները իրենց զրույցը միշտ սկսում են նրանից, թե իրենց յերկրներին ե վիճակվել Յվրոպայի արևելյան սահմանները պահպանելու պատմական միսսիան: Ռումինիայի և Բուլղարիայի ինքնակոչ նախարարները, վորոնք իրենց արյունոտ ձեռքերում են պահում այդ պետությունները, իրենց հայրենիքը ցուցադրում են վորպես պատենշ ուսական բարբարոսության և իմ ինտերնացիոնալի պրոպագանդի դեմ:

Նպատակ չունեմ այստեղ սոցիալական և քաղաքական բնույթի վեճեր հարուցել կամ հեղափոխական ու հակա-հեղափոխական սկզբունքներ իրար հակադրել: Ուզում եմ միայն ընդգծել, վոր մեր որերում ազատագրական շարժումը մասսայական բնույթ ե ստացել: Իրերի կուռ լողիկայով կոմունիստական ինտերնացիոնալը դեպ ինքն ե ձգում ամբողջ աշխարհի ճնշվածներին և անկարելի յե մթագնել այն վառ լույսը, վորով պատած ե յերևում նրանց աչքին Բանվորա-Գյուղացիական Հանրապետությունը:

Այս խնդիրները չեն մտնում մեր ծրագրի մեջ: Յեթե մի բուռն բռնակալների գործադրած արյունոտ միջոցներն իրոք իրենց արդարացումը գտնելին գալիք կոմունիստական վտանգի մեջ, դեռ կարելի կլինե՞ր ընդհանուր թեմաների մասին խոսել: Բայց այդ չի բանը: Կոմունիստական կուսակցության մասին արած այս բոլոր կանչերը սպիտակ տերրորի ներկայացուցիչների կողմից միայն դեմագոգիա և գիտակցական կեղծիք են:

Մենք տեսնում ենք, թե ինչպես Բալկաններում սխառեմատիկ կերպով և անխնա վոլնչացնում են այն մարդկանց, վորոնք վորևե դեր են խաղացել գյուղացիական և կոմունիստական կուսակցություններում՝ նախ քան այդ կուսակցությունների որենքից գուրս հայտարարվելը: Այդ բոլորի հետ միասին վոլնչացնում են «կասկածելիներին», նրանց, վորոնք վորոշ չափով համակրում են պրոլետարիատի գործը, վերջապես նրանց, ովքեր աշխատում են բանվորական պրոֆեսսիոնալ միություններ կազմակերպել: Այսորվա մի ժամվա խալիֆաները սառը քաղաքական հաշիվներով են գործում, այլ վոչ թե նրա համար, վոր նրանց ստիպում են խտտությունների դիմել, ինչպես համարձակվում են պնդել: Նրանք նպատակ են դրել արյան մեջ խեղդելու լայն մասսաների ազատության մեծ գաղափարը՝ զգվելի պրոպոկացիայի դիմելով և անվերջ դավադրություններ ու մահափորձեր հնարելով: Այս հանգամանքը նրանց հնարավորություն է տալիս անվերջ կոտորածներ սարքելու:

Նրանք սկզբում զանազան լեզենդաներ են հնարում, ապա հաշիվ են տեսնում իրենց բոլոր թշնամի-

ների հետ: Իր շիտակությամբ հայտնի արմատական պատգամավոր Կոստուրկովը, կոմմունիզմի սկզբունքային հակառակորդ, քաջություն ունեցավ բուլղարական ժողովում հայտարարելու:

— Վոչ մի կարգին մարդ կառավարության կողմնակից չե: Խառությունները վոչ միայն անլիզալ, այլ և լեզալ կազմակերպությունների վրա յեն տեղում, այսինքն նրանց վրա, վորոնք կողմնակից չեն բացարձակ բեակցիային:

Այնուհետև Կոստուրկովը հայտարարեց.

— Մենք ցանկանում ենք, վոր բոլոր կուսակցությունները կարողանան ազատ սպրել և պայքարել իրար դեմ, դադափարը դադափարի դեմ: Սա յե ճշմարիտ դեմոկրատիան, թեպետև դեմոկրատական Անտանտայի համար սա դեռ չի հանդիսանում ճշմարտություն:

Ամեն մի խելահաս, կարգին մարդ, փոքր ի շատե ծանոթ Բալկանների քաղաքական կյանքին, միայն Կոստուրկովի պես կարող ե մտածել: (Ափսոս միայն, վոր Կոստուրկովը Ցանկովի կարինետի նկատմամբ այնքան ներողամիտ եր):

Ռումինիայի, Սերբիայի, Բուլղարիայի և Վենգրիայի սպիտակ կառավարությունները հաճույքով շփոթում են կոմմունիստներին գյուղացիական կուսակցության ու արհմիությունների անդամների, ահաբեկիչների, նույնիսկ հասարակ բանդիտների հետ: Տատարեակուն, ումինական կառավարության՝ Յեվրոպայում գոյություն ունեցող կանոնների այս առաջադեմ մարտիկի (միջնադարի ժամանակվանից) դաճային գոր-

ծունեյության մասին ինձ պատմելիս, միշտ գիտակցաբար շփոթում եր մեկը մյուսի հետ:

«Յեւ անձամբ տեսա Յանկովին և ուրիշ գործիչներին, — գրում եր Բրյուսսելի փաստաբան Պլինյեն: — Նրանք ինձ սրտաբաց ընդունեցին և ասացին. «Ճիշտ ե, առանց եքսցեսսների բան չեղավ: Բայց կոմմունիստներին վոչնչացնելով, մեր վինվորները Ձեզ ևս ազատում եյին մեծ վտանգից: Կարգը վերականգնելով, նրանք յեվրոպական դրամատներերին հնարավորություն տվին՝ իրենց կապիտալը մեր յերկրում տեղավորելու»:

Ահա թե ինչո՞ւ յեն իմպերիալիզմի և կապիտալի շահերի պաշտպաններն այնպես ծափահարում բուլղարական դիկտատուրների յեռանդը:

Սուտ են այն հավաստիացումները, թե Ստամբուլիյակու կառավարությունը կոնտակտ ուներ կոմմունիստների հետ: Դրա վրա եյին հենվում բուլղարական իշխանությունները, վորոնք նախ գյուղացիական կուսակցությունը վոչնչացրին, ապա կոմմունիստներին: Այս հնարովի պատճառաբանությունը ի չիք ե դառնում այն հայտարարություններից հետո, վոր 1920 թ. Ստամբուլիյակին արավ մի քանի յեվրոպական մայրաքաղաքներում: Հիշենք նաև նրա որենքների նախագծերը կոմմունիստների դեմ, և թե ինչ դաժանությամբ ճնշեց յերկաթուղայինների գործադուլը: 1921 թ. գյուղացիական ակնաւոր պատգամավորներից մեկը, Գեորգի Դամյանովը, ուումը նետեց կոմմունիստական ժողովարան և վոչ վոք նրան ձեռք չտվավ: Միթե այս փաստն ինքնին ապացույց չե մեր ասածի: Այնուհետև հայտնի յե, վոր կոմմունիստական կուսակցությունը,

վոր Ստամբուլիյսկու անկման մոմենտին անքան ուժեղ երևալով կազմակերպված, չմիջամտեց և չոգնեց նրան։ Նա ստեղծված դրուժյունն իր ագիտացիայի ոգտին ծառայեցնելու ամենափոքր փորձ անգամ չարավ։ Այս բոլորը միանգամայն անարժեք են դարձնում այդ զրույցները և թույլ չեն տալիս ծանկովին հայտարարելու, թե իր տարած քաղաքականութունը պատասխան ե հակառակորդի պրովոկացիային և չարամտություններին։ Մի բան ճիշտ ե, վոր հեղաշրջումից հետո կառավարության նշանակած ընտրություններին կոմունիստներն ու գյուղացիական կուսակցությունն ընդհանուր ցուցակ ունեյին. բայց սա պիտի բացատրել նրանով, վոր այդ ժամանակ ոպպոզիցիոս կազմում եյին միայն այդ յերկու կուսակցությունները, մյուս՝ այսպես կոչված ոպպոզիցիոն կուսակցություններն իրենց հաճոյակատարության և ստորաքարշության շնորհիվ իսպառ կորցրել եյին այդպես կոչվելու իրավունքը։

Սուտ ե նույնպես, թե տեական ու թանկագին պայքարով ձեռք բերած պրոֆեսսիոնալ նվաճումներից զրկված և առաջնորդներին կորցրած բանվորական կազմակերպությունները կոմունիստական են (թեկուզ յեթե նրանց շարքերում կոմունիստներ ել լինեյին, վոր միանգամայն բնական կլիներ)։

Նույնը պիտի ասել նաև ծանկովի պետական հեղաշրջմանը հաջորդած արյունոտ խռովությունների մասին։ 1923 թ. սոսկալի վրիժառու խժդժությունները, բազմաթիվ ձերբակալություններն ու սպանությունները՝ բուլղարական գյուղերում ինչ-վոր մի փաստաթղթի պատճառով, վորն իբր թե II ինտերնացիոնալի կողմից եր։

Այս թուղթը, հասկանալի չէ, վոչ վոք չտեսավ ու չստուգեց: 1925 թ. հունիսին տեղի ունեցած դատավարության ժամանակ հանդես չեկավ վոչ մի փաստաթուղթ, վոր հաստատեր սեպտեմբերյան խռովությունների կոմմունիստական ծագումը: Կոլարովը ձևականորեն ժխտում եր իր ստորագրությունը և 1923 թ. սեպտեմբերի կոչի իսկական լինելը:

Ամենապարզ ապացույցը, վոր տվյալ շարժումը կոմմունիստների կազմածը չեր, այն է, վոր նրանք հենց սկզբից չփորձեցին ոգտագործել այդ շարժումը: Վանդերվելդեն ֆաշիստական կառավարությունների արձագանքն հր հանդիսանում, յերբ բելգիական թերթերից մեկում հայտարարում եր, թե 1923 թ. սեպտեմբերյան «խառնակությունը» կատարվել է Մոսկվայի անմիջական հրամանով: Սակայն իր հոդվածի հետագա տողերում նա ինքն իրեն հերքում եր. թեպետ վոչ ինքը, վոչ ել մի ուրիշը չկարողացան գոնե փոքր ի շատե արժեքավոր ապացույցով հաստատել այդ առասպելը: «Անկասկած, — գրում է նա, — յեթե շարժման գլուխը անցած լինեյին կոմմունիստները, Ստամբուլիյակու մահով գաղազած գյուղացիները նրանց զորքի հիմնական մասսան կկազմեյին: Բայց Սոֆիայում, ուր բոլշևիկները ուժեղ եյին, վոչ վոք տեղից չշարժվեց: Ընդհակառակը, ուր Ստամբուլիյակուն հավատարիմ գյուղացիական կուսակցության անդամներ կային, կատաղի կռիվներ են տեղի ունեցել»:

Այս խոսքերից լ՛նչ է յերևում. այն, վոր այս կամ այն տեղում պրովակացիան և սպանությունները կա-

րող եյին կոմմունիստներին յելուցթի մղել. սակայն պատասխանատուն նրանք չեն:

Բայց հարցը շատ պարզ է: Ընտրությունների ժամանակ կոմմունիստական և գյուղացիական կուսակցությունների հաջողությունն ապահովված էր: Այդ ժամանակ սեպ. 17-ի հեղափոխական յելուցթի փաստաթուղթը գտան: Այս «գյուտը» կառավարության ձեռքին առիթ ծառայեց՝ գյուղացիական կուսակցության անդամներին և կոմմունիստներին ձերբակալելու:

Ձերբակալությունները գյուղերում, ուր գյուղացիական կուսակցությունը բավական արմատակալել էր, առաջ բերին ընդդիմություն և բռնկումներ:

Սա յեւ իր հերթին պատրվակ դարձաւ՝ նոր խստությունների ու սպանությունների համար:

Սեպտեմբերյան հուզումները վոչ թե կազմակերպված, այլ տարերային շարժումներ էյին: Այդ յիրեւում և նրանից, վոր ամբողջ յերկրում միաժամանակ չբռնկվեցին, այլ աստիճանաբար, վորպէս պատասխան կառավարական բռնություններին: «Հյուսիսային Բուլղարիայի հուզումները միայն հարավային Բուլղարիայի արյան բաղանիքներից հետո պայթեցին: Յեթե իրոք ապստամբության պլան գոյություն ունենար, հեղափոխականները չէյին սխալվի և իրենց մեկիկ - մեկիկ չէյին կոտորել տա» (մի խումբ ինտելիգենտների նամակից «Մարդու իրավունքների լիգային»): Պաշտոնական խավերի պնդելով՝ Խորհրդային Միության և III ինտերնացիոնալի ինտրիգները յերկու խոշորագույն դեպքեր եւ առաջ բերին՝ Թաթարբունարի գյուղացիական ապստամբությունը 1924 թ. (Ռումինիայում) և

Ս. Շարաթի տաճարի պայթյունը Սոփիայում 1925 թ. ապրիլի 16 - ին:

Այս յերկու դեպքերի մանրագնին հետազոտությունն իրավունք և տալիս՝ համարձակորեն, վոչ մի հերքումից չքաշվելով, հայտարարելու, թե բաղկանյան բռնակալներն այստեղ ել չեն կարող իրենց վարմունքն արդարացնել:

Սոփիայի Ս. Շարաթի տաճարի պայթյունը, վոր 170 սպանված և մեծաքանակ վիրավորներ տված, անհատական տերրորի մի ակտ և, վոր կոմմունիստական կուսակցությունը սկզբունքով չի ընդունում. նա միայն մասսաների կոլլեկտիվ յելույթ և կոլլեկտիվ կազմակերպություն և ընդունում:

Ամբոխի մեջ ռումբի պայթյունը կարող եր միայն կառավարական տերրորը սաստկացնել: Առողջ մտածող մարդկանց մեջ այս առթիվ յերկու կարծիք լինել չեր կարող: Անհեթեթություն, կլինել մաածել, թե բուլղարական կոմկուսը կարող և այդպիսի հրեշավոր վարկաբեկ քայլ անել, վոր համազոր և քաղաքական ինքնասպանության:

Այդ անմիտ ակտը լոկ անմիջական արձագանք եր Յանկովի և Վոլկովի տերրորին, նա հետևանք եր կառավարության ձեռքով որը ցերեկով կազմակերպած սարսափների, սպանությունների և մի շարք մահափորձերի *):

*) Մեզ հաղորդեցին 1925 թ. ապրիլի 16-ից յերկու տմիս հետո մի քանի յերկրորդ աստիճանի դպրոցներում անց կացրած անկետաների արդյունքը: Աշակերտության 70⁰/₀ պայթյունին դեմ ե արտահայտվել, 20⁰/₀ հայտարարել ե, թե «մահափորձն արժանի պա-

Յես քուղարական լիազոր նախարար և արտաքին գործոց նախարարութեան գլխավոր քարտուղար Կիսիմովին հարց տվի կոմմունիստների մասնակցութեան և դրա անմիջական հետևանքը կազմող ապացույցների մասին: Նա ինձ ընդունեց բացակայող արտաքին գործոց նախարարի առանձնասենյակում: Հաշվի առնելով Սոֆիայում և Բուխարեստում մեր քննութեան հանած ազմուկը, չեմ կասկածում, վոր Կիսիմովը և Տատարեսկուն ինձ վերջնական ապացույցներ կտային, յեթե միայն այդպիսիք գոյութիւն ունենային:

տասեան եր սպեկուլյանտներին, վաշխառուներին, շահագործողներին և ժողովրդի դահիճներին»: 100/0 պատասխանել ե, թե «մահափորձը վայրագութիւն ե, բայց նրան մասնակցողներն աղնիվ զգացմունքներով են առաջնորդվել»: Մեզ ուզում են համատաքնել, թե պայթիւնին նախորդել եր հանգստութիւն և քաղաքական անդորրութիւն: Բնավ այդպես չեր: Վերցնենք, որինակ, նախընթաց մարտ ամսվա հաշվեհարդարը:

Մարտի 12-ին ձերբակալվել են Բերկովեցում 40, Ֆերդինանդովում—20 հոգի, վորից 12 կին. 16-ին փորձեցին մակենոնացի Ֆեդերալիստ Աթանասովին սպանել, 18-ին Բերկովեցում սպանվեց լիցեյիստ Չերնեկը: Մարտի 20-ին վոստիկանութիւնը ձերբակալեց՝ Շումայում 300, Ստարա-Չագորում 150, Ռուսսում 60, Սելևում 50, Ֆիլպպովովում (Պլովդիվ)՝ 40 մարդ, Սլիվենում 12 յերիտասարդ ուսանողներ, Սոֆիայում 30, Սամոկովում 60, Վարնայում 40 մարդ և այլն:

22-ին Յելինում սպանվել ե մի կոմմունիստ. 23-ին սպանվել են—Խրաստովը՝ Սամոկովում և ուսուցիչ Դորոսեք՝ Սոֆիայում, 25-ին Սոֆիայում վոստիկանութիւնն սպանել և ուսանող Սիմոնովին, 23-ին վոստիկանական գնդակներից ընկել են՝ Ռուսսում Դալչանովը և Պիսկովան. 29-ին մասսայական բանտարկութիւններ են տեղի ունեցել Սոֆիայում, սպանված են 2 կոմմունիստ: 30-ին ամբողջ Բուլղարիայում մասսայական ձերբակալութիւններ են տեղի ունեցել:

Բայց Կիսիմովի հայտարարությունները շատ ելին անորոշ: Նա ինձ ներկայացրեց իր միակ, բավական թույլ ապացույցը. «Մի քանի մարդ սկզբում փող չունեյին, բայց հետո փողատեր դարձան. պարզ ե, վոր Մոսկվայից ստացան»: Յես հաստատում եմ, վոր Բուլղարիայի արտաքին գործերի նախարարի ոգնականը կոմմունիստների հանցավորության մասին ուրիշ վոչինչ չի ասել ինձ: Յեթե, խիստ ասած, կարելի չե ընդունել ժամհար Զազուրսկու մեղսակցությունը պայթունին, գոնե դատապարտվածներից մյուս յերկուսը — Կոյեը՝ ամենայն հավանականությամբ, Ֆրիդմանը՝ հաստատապես հանցավոր չեն: Մարկո Ֆրիդմանի դեմ ամենաթույլ կասկածներ անգամ չկան: Նա չդադարեց իր անմեղությունը պնդել մինչև վերջին րոպեն, յերբ դահիճ-գնչուն հիսուն հազար հանդիսատեսների աչքի առաջ ողակը նրա վիզն եր գցում, յերբ լուսանկարչական և կինոյի ապարատներն ելին ուղղված դեպի նա: Բայց և ամենքն ել լավ են հիշում, թե ինչ անորինակ վոստիկանական արյունհեղություն հաջորդեց ապրիլ 16-ի մահափորձին: Հենց մահափորձի որը շատ մարդիկ բանտ նետվեցին՝ վաղորոք պատրաստած ցուցակներով: Պայթյունից յերկու ժամ հետո՝ կենտրոնական վոստիկանական վարչության բանտարկյալները միջնապատի յետևից լսեցին տանջվողների աղաղակները, հետո յեկ կենտրոնական վառարաններից զգալի յեղավ մարդկային մարմնի ճենճերահոտ: Յես անձամբ խոսել եմ այդ բանտարկյալներից մեկի հետ և այնպիսի մանրամասնություններ իմացել, վոր յերևակայել անգամ չի կարելի: Ապրիլի 16-ից հետո բանտերը լեփ-լեցուն ելին. ոգտագործվեցին

նաև զորանոցները, դպրոցները, նույն խոկ մասնավոր տները*) :

Կառավարութիւնը տեղեկացրեց ապրիլի 15-ին սպասվող կոմմունիստական դատավարութեան մասին և այս ունգամ ղինվեց «փաստաթղթով» : Բայց այս «գաղտնի շրջաբերականը» ակներև կեղծիք ե**):

*) Մոտ ժամանակներս Ստ. Կոստուրկովը, վորի հետ ծանոթացա Սոֆիայում և տուրի ունեցա մի քանի անգամ զրուցելու, մի դեմք, վորի կարգին լինելու վերաբերմամբ վոչ վոք չի կարող կասկածել, բուլղարական արմատականների կոնգրեսում արտասանած իր ճառում հիշեցրեց այն աջակցութեան մասին, վոր արմատականները ապրիլի 16-ի սարսափներից հետո՝ ցույց տվին կառավարութեանը : Նա ասելուցրեց. «Այս պայքերն ինձ սարսափելի կերպով հուզում են : Անհամար մարդ կորաւ անդատ-անդատատան : Ո՛ւր կորան այդ որերում բանտարկված հազարավոր բուլղար քաղաքացիները : Զե՛ վոր նրանք իշխանութիւնների ձեռքումն ելին. ի մեծ ամոթ մեզ՝ բարբարոսութիւնը մեզանում քաղաքականութեան իրավունք ստացած, նախատինքով ծածկել և Բուլղարիան. այդ դեպքերը պատմութիւնը չի մոռանա : Մարդկութիւնն այնքան ել հեշտ չի ների այն վոճերները, վորոնց հեղինակը վոչ թե բուլղար ժողովուրդն և, այլ նրա կառավարութիւնը» :

**) Մի ամբողջ գլուխ կարելի չի գրել կեղծ փաստաթղթերի ֆարբիկացիայի, թղթի բանդիտիզմի մասին, վոր վերջին տարիները յեվրոպական խոշոր կենտրոններում, նույն խոկ Սոֆիայում, դարգացել և և ուղղված և հատկապես Ռուսաստանի դեմ : Հատուկ վտտիկանական և լրտեսական շրջաններում բաղմաթիւ բաղախնդիրներ են ծնունդ առել, վորոնք իրենց նվիրել են «սենսացիոն փաստաթղթերի» և այդ «փաստաթղթերը» վոտկու քաջով վաճառում են պետութիւններին, վորպես «ապացույցներ» Ռուսաստանի դեմ : Ինքը Զեմբերիկինը 1924 թ. համայնքների պալատում ընդունեց, վոր կեղծ գեպլոմատական փաստաթղթերի բաղմաթիւ ֆարբիկանտներ կան : Այդ անձինք աչքի յեն ընկնում մեծ տրամա-

Ինչ վերաբերում ե Բոլիս արքայի մահափորձին, դա կոմմունիստների համար միանգամայն անհասկանալի յեր: Ըստ յերեույթին այդ ել պիտի ուլ'տրացանկիստներին կամ ուղղակի ցանկիստներին վերագրել: Պիտի նկատի ունենալ, վոր տաճարի պայթյունից հետո՝ կոմմունիստներն իրենց շատ հանգիստ եյին պահում: Նրանք վոչ միայն վորեւ միջոցի չդիմեցին՝ առաջացած իրարանցումն ուղտադործելու, այլ և պասսիվ մնացին նույն իսկ իրենց նկատմամբ ձեռք առած դաժանությունների ժամանակ: Թույլ եմ տալիս այս կետի վրա ավելի մանրամասն կանգ առնել՝ բնավ նպատակ չունենալով նախորոք ստանձնածս պարտականություններից շեղվելու վորեւ նկատառումով: Յիս կամենում եմ ազնվորեն և պարզ կերպով նկարագրել այն դրուլթյուն-

րությամբ: Վերջին հաշվով այդ փաստաթղթերի կեղծ լինելը հրապարակ ե գալիս: Սակայն վորոչ պայմաններում նրանք խիստ կարևոր հետևանքներ են ունենում: Իրերը մեկին ճիշտ ըմբռնելու անկարող ամբողի առաջին տպավորությունն այնքան մեծ ե լինում, վոր լիովին համապատասխանում ե վերին խավերի նպատակին: Հերքումը սովորաբար շատ ե ուշանում: Ծիշտ չի ասում միթե «Սիվիլիայի սափրիչ» - ի Դոն - Բագիլին, թե «զրպարտությունից այնուամենայնիվ մի բան մնում ե»: Մանավանդ վոր՝ կառավարությունները զանազան նկատառումներով չեն խոստովանում, թե իրենք ավել կամ պակաս չափով խաբեքայության գոհ են դարձել: Հիշենք 1918 թ. ամբերկյան լրագրերում տպած կեղծ փաստաթղթերի մեծադորդ պատմությունը: Լենինն ու Տրոցկին այդ փաստաթղթերում ներկայանում եյն վորպես գերմանական ագենտներ: Այդ փաստաթղթերի կեղծ լինելը հասկացել եր կարմիր խաչի նախագահ գնդապետ Ռորլինսոմը, վորին առաջարկել եյին գնել այդ թղթերից: Վերջ ի վերջո նրանք ընկան վոմն պակաս բարեխիղճ Եղվարդ Սիսսոնի ձեռքը, վորը այդ թղթերն ամուր բռնել ու հրա-

ները, վորոնց յես կողմնակից եմ: Նորից եմ ընդգծում — կոմմունիստական պրոպագանդը տարածվում է վողջ աշխարհում: Նրա նպատակն է — քաղաքի և գյուղի աշխատավորների գիտակցության մեջ արմատացնել հասարակության խոր վերանորոգման պլանը: Այդ վերանորոգումը հիմնված է ընդհանուր հավասարության, բացառապես արտադրական աշխատանքի տիրապետության և հասարակության սահմանները մինչև ամբողջ աշխարհի ծայրերն ընդարձակելու վրա: Կոմմունիստները ձգտում են տարածել իրենց ուսմունքը ճշմվածներին մեջ և կազմակերպել նրանց: Բայց, կրկնում եմ, այստեղ դիսկուսսիայի տեղը չի: Կարելի չէ ասել միայն, վոր այս դրություններն են կազմում կուսակցության «ծրագիրը»: Թեորիապես նա ավելի ավերիչ չէ մյուս կուսակցությունների ծրագրերից, վորոնք աշխատում են

տարակել եր: Այժմ նրանց ճշտությանը վոչ վոք չի հավատում, բայց յեղածն յեղավ: Հիշենք «Զինովի» նամակը, վորի հրապարակումն ահագին ազդեցություն ունեցավ անգլիական ընտրությունների վրա և քիչ եր մնում խզեր քաղաքական հարաբերությունները Մեծ Բրիտանիայի և Ռուսաստանի միջև:

Ուսկովսկու մտացածին նամակը, վորը՝ գյուղացիական կուսակցությունը և Ռակովսկուն վարկաբեկելու նպատակով՝ Ռոմի-նիայում հրատարակվեց, կազմել է հռչակավոր միջազգային լրտես Ռոչիշկո-Բիզոնը, վոր փոթորկալից կարիերայից հետո մասնագիտացիլ է նման «ապրանք» պատրաստելու մեջ և նույնիսկ հատուկ շտապ ուներ: Բերլինի վոստրիկանությունը գրավել է կեղծիքներ պատրաստելու մեջ վոչ պակաս հայտնի Դրոսեյովսկուց կեղծ բանկներին, կնիքներին, դրոշմներին մի ամբողջ ժողովածու, վորոնք պատրաստված են յեղել՝ Անգլիայում, Լեհաստանում, Ռուլլարիայում շրջանառություն ունեցող մեծաքանակ «գրականություն» խորհրդային ծագումը հաստատելու նպատակով: Նման լաբարատորիա-

կյանքի մեջ կիրառել իրենցը՝ մյուս ծրագրերին և գոյությոռն ունեցող որենքներին հակադիր։ Հեղափոխությունը միայն միջոց է՝ իրագործելու այն իրավակարգը, վորը համապատասխանում է մի վորոշ վարդապետության, բայց այդ վարդապետությունն ինքնին բռնության տանող կոչ չէ։ Ընդհակառակը, նա իր կողմնակիցներին ավելի հաջորդական, հասարակության պահանջներին ու շարժիչ ուժերին ավելի համապատասխան է թվում։ Գոյություն ունեցող պետական կարգի դեմ պայքարի սաղմը վորոշ չափով բոլոր կուսակցություններին է հատուկ, և կուսակցական ծրագիրն իրականացնելու համար միջոցների ոգտագործումը վոչ թե սկզբունքային, այլ լոկ տաքտիկական խնդիր է։

Տարրորինակ է, վոր քաղաքացիական կռվի շնորհիվ, այլ և շնորհիվ այն հանգամանքի, վոր զինվորներն ու

ներ հայտարարված են Վեննայում՝ Յակուբովիչի մոտ, Լոնդոնում՝ Սինգլետոնի մոտ, Ջինաստանում՝ Կեդրոլիվանսկու մոտ։ Իմ վերը հիշած փաստաթուղթը Յանկովը հայտարարեց ժողովարանում. նա պիտի արդարացներ կատարված բոլոր դադանությունները և ստանար Անտանտայի համաձայնությունը՝ բուլղարական զորքն ավելացնելու Դա ռումինական, լեհական, չեխո-սլավակյան և բալկանյան կոմսոնիստների միացյալ յեղութի նախագիծ է։ Հեղինակը Դրուժեյովսկին եր։ Այդ յերևում և կնիքներից և խորհրդանշաններից։

Նույնպիսի վստահության է արժանի Սոֆիայում տպվող Ֆրանսերեն «Բուլղարկա» և փարիզյան «Journal» լրագրերում տպված մի փաստաթղթի լուսանկարը։ Նույնը պիտի ասել նաև այն կեղծ թղթի մասին, վորն իբրև թե ընկել է ռումինական պահսորդական բաժնի ձեռքը, յեթե ինարկե հավատանք կառավարական «Vittoruli» թերթին. նրանից յերևում է, վոր իբր թե Ռումինիայում մղվող հակասեմիտական պրոպագանդը III ինտերնացիոնալի ոգտին է...

վոստիկանները նախարարությունների մեջ են սպրդել, կյանք են տուել այդ կառավարությունները, վորոնք ձգտում են ամենադաժան հակահեղափոխական միջոցներով դալիք հեղափոխությունը կասեցնել, կոմունիստական թեորիան հայտարարել կորստարեք ու հակաորինական և մեղադրել կոմունիստական կուսակցությունը, վորն իբր թե ձգտում և պերմանենա դավադրության նման մի բան ստեղծել: Ինչ էլ լինի, դավադրությունների և վոճրագործությունների լեզենդայի այս ֆարրիկացիան, վոր ֆաշիստական կառավարություններին անհրաժեշտ է՝ իրենց ամենից անընկճելի քաղաքական հակառակորդին վարկաբեկելու և հաղթելու համար, ամենանողկալի տպավորությունն և թողնում: Ահեկի թիվ կազմող զոհերով սպանություններ են կատարվում, աճում և ֆանտաստիք գազանությունների թիվը, ստի ու կեղծիքի միջոցով դյուղացիներին և բանվորներին զրկում են իրենց լավագույն պաշտպաններից, աճում են հեկատոմբները, բայց և ամրանում և գաղափարը, ուռճանում ցատումը: Հայտնի յե, վոր հալածանքը հետևողների թիվը և բաղմացնում: Ուլքեր յերեկ հեղափոխական չեյին, այսոր այդպիսին են: Ինձ դեպքեր են պատմել, յերբ քաղաքականությունից հեռու կանգնած մարդիկ առանց պատճառի բանտարկվել և բանտից դուրս են յեկել կոմունիստ դարձած: Աքսորները բոլեկիզմով արդարացնող իշխանությունները միայն բոլեկիզմի դարպացմանն են նպաստում: Այլ կերպ լինել չի կարող: Հիշում եմ, թե Կոստանդնուպոլսում մի բուլղար գաղթական լինչ վոգևորությամբ երխոսում ինձ հետ.

— Նրանք մեզ մինչև վերջին մարդը կոտորել չեն կարող. նշանակում ե՛ն՝ նրանք կորած են: Մի քանի մարդ միշտ կ'մնան, դրանք ել միյուսներին վտաքի կհանեն:

Կենդանի մնացածների այդորինակ հավաստը կուփված ե տառապանքով: Նա հարվածներից ել ուժեղ ե:

Սոսկալի յե նրանց հույսը:

VII. ԱԶԳԱՅԻՆ ՓՈՔՐԱՄԱՍՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԲԱԼ- ԿԱՆՆԵՐՈՒՄ

Բալկանյան թերակղզին հանդիսանում է մի վայր մշտական յերկպառակությունների, վորնց հիմքը ազգային փոքրամասնությունների խնդիրն է: 1914 թ. պատերազմի հետևանք կազմող պայմանագրերը, վորոնք ղանազան պետությունների սահմաններն ուղղումների յենթարկեցին, ամբողջ գավառներ անյլ կերպ ձևեցին՝ հոգուտ մեկի և ի ֆնաս մյուսի, այդպիսով այդ գավառները միմյանց հետ մրցող անվերջ պահանջների և բռնի «ապագայնացման» որչեկտ դարձրին: Այս անդամահատված գավառներից շատերը մի աշխարհագրական ամբողջութուն և կուլտուրայով ու ավանդություններով միատեսակ միավորներ են ներկայացնում:

Մի կողմ թողնելով տարբեր պետությունների հակամարտությունն այս գավառների համար, մենք նշինք այդ անդամահատության շնորհիվ հենց այդ գավառների ներսում առաջացած անկայուն վիճակը, ազատվելու խրոնիքական փորձերը և նոր իշխանությունների հետ ունեցած մշտական կոնֆլիկտները: Տերրիտորիալ վորս ձեռք բերած բալկանյան հաղթող յերկրների կառավարությունները այս ամենին հրով ու սրով են պատասխանում և աշխատում են ազգային ինքնաճանաչությունը թուլացնել որենսդրական բարեկամներով:

Նման ընթիմը սովորաբար յերկար չի տևում: Համաշխարհային պատերազմի հաջող յելքը՝ Բուլղարիայի, Ավստրիայի և Տաճկաստանի ջախջախումից հետո՝ հազիվ 3.000.000 բնակչություն ունեցող Սերբիային դարձրեց մոտ 14.000.000 ժողովուրդ ունեցող Հարավ-Սլավիա: Բացի Մակեդոնիայի կիսից, նրան միացրին նաև Խրոատիան, Սլովենիան, Բոսնիան և Չերնագորիան:

Այս գավառներից ամենահարուստը և ավելի զարգացածը Խրոատիան էր (աճող հանուր կարծիքով, — գրում էր Նեմանովը, — այս գավառներն ուսումնասիրելու նպատակով արած շրջագայությունից հետո՝ 1923 թ. տպած իր հոգևածում, նախկին ավստրիական իշխանությունները բնակչության նկատմամբ համեմատաբար ավելի կուրեկտ էյին, քաղաքավարի և մատչելի. նրանք ավելի որինավոր էյին վարվում: Փոխանակ այդ գավառների վերաբերմամբ խնայող ու խելացի լինելու, սերբերը նրանց հետ վարվեցին վորպես նվաճած յերկրների հետ և, վոչ մի բան հաշվի չառնելով, սկսեցին վոտնահարել նրանց տմենաթանկագին տրադիցիաները (սլովենները կաթոլիկ են, բոսնյակները՝ մահմեդական): Սերբական՝ այսպես կոչված Վիդովդնյան սահմանադրությունը կառավարելու ձևի մեջ արագ ու պարզ կենտրոնացում մտցրեց, վորի ամբողջ մեխանիզմը և իրագործելու միջոցները բերվեցին հին Սերբիայից և Բելգրադից: Աննեկսիայից հետո «բալկանյան մեթոդների» կիրառումն սկսվեց, յերկրամասերում նենգամիտ, կոպիտ ու նեխված սատրապներ նշանակվեցին և մեկեն ի մեկ ըմբոստացրին իրենց դեմ տերերից ել ավելի խաղաղասեր ու մարդավայել ազգություններին:

Խրոստ սլավոնո-բոսնիական ընդի առաջնորդ Ստեփան Բադիչն այդ ժամանակ առում էր.

— Մենք հասարակապետականներ ու ֆեդերալիստներ ենք, իսկ սերբերը՝ մկուպիտականներ ու կենտրոնացման կողմնակիցներ: Մենք աարբեր հոգեբանություն, տարբեր պատմություն և տարբեր սոցիոլոգիաներ ունենք: Մենք միշտ յեղի ենք Յեվրոպայի շարունակությունը դեպի Արևելք, յեվրոպական քաղաքակրթության առաջադաշը, իսկ այժմ մեզ ուզում են դարձնել Արևելքի շարունակությունը դեպի արևմուտք, բալկանյան հետամնացության վերջապահը: «Պայքար օրբական կենտրոնացման դեմ» (հանձին Պաշիչի) պլատֆորմայի վրա կայացած ընտրությունները 310 ձայնից 108-ը տվին Պաշիչին: Բոլոր նոր միացրած շրջաններում ֆեդերալիստները փայլուն հաղթանակ տարան, և Բադիչին 114 ձայն վիճակվեց:

Բադիչի անձի մեջ մարմնացած ձգտումների հիմքը Հարավ-Սլավոն ֆեդերատիվ սկզբունքներով վերակառուցելու զաղափարը և նրա բոլոր բաղկացուցիչ մասերին, ուրեմն նաև հին Սերբիային, ընդհանուր կառավարական ապարատում հավասար տեղ տալն էր:

«Մենք ցանկանում ենք, լոր Հարավ-Սլավոնյան պետութիւնը լոյ թե բանտ, այլ մեր տունը լինի», ասում էր Բադիչը: Բայց հետագայում հաշտվեց Պաշիչի հետ և, սեփական համոզմունքներից հրաժարվելուն համազոր զիջումների գնով, մտավ կենտրոնական կառավարության մեջ: Համաշխարհային պատերազմի շնորհիվ Ռումինիան կրկնապատկեց իր տերրիտորիան և բնակչութիւնը: Նոր շրջանների մի ամբողջ շարք է պատում

հին Բումինիայի միջուկը. — Դորբուշա, Բեսսարաբիա, Բուկովինա, Տրանսիլվանիա, Բանատ։ Ներկայումս Բումինիայի բնակչության մեկ յերրորդը վոչ-բումիններ են։ Բացի այդ, նա փակ-սլատերազմական դրության մեջ և գլխավորապես Վենգրիայի և Ռուսաստանի հետ։ Պատերազմի շնորհիվ ձեռք բերած հողամասերը նա աշխատում և իրեն ամրացնել՝ ղինվորական ուղևորության, աղագրնակությունն աքսորելու, հուղումները դաժանորեն ճնշելու, դարավոր սովորություններն արմատախիլ անելու և դպրոցները փակելու միջոցով։

Կառավարության մշակած որինագիծը վոչ-բումիններին արգելում և դպրոցներում մայրենի լեզվի դադալանդումը։ Բուկովինայում 160,000 յերեխաներ զրկված են սովորելու հնարավորությունից։ Չերնովիցի համալսարան չեն ընդունում նույն իսկ բումիններն իմացողներին։ Չորս պրոֆեսսիոնալ դպրոցներ փակվեցին միմիայն նրա համար, վոր հիմնողներն ուկրայիցիներ էին։ Հրամանի համաձայն՝ յերկաթուղիներում, դատարաններում և հիմնարկություններում կիրառվողը միայն բումիններն և, վոր բնակչության 68⁰/₁₀ չգիտե։

Լուծարքի յե ենթարկված տեղական ինքնավարության ազատությունը։ Կենտրոնական կառավարության նշանակած պաշտոնյաները փոխարինել են քաղաքային ինքնավարություններին։ Վերականգնած են կոոը, ինքնակամ բռնագրավումներն ու ռազմատուգանքները։ Սահմանազուխների մոտ ժանդարմները՝ կոնդրաբանդայի դեմ պայքարի պատրվակով՝ կողոպտում են տու-

տրականներին ու գյուղացիներին: Ուկրադացիայի որից մինչև այսօր պաշարողական դրությունը դեռ չի վերացված: Բանվորների աշխատավարձը նախապատերազմյանի միայն 40 տոկոսն է: Հետամնաց կարպատյան գյուղերում ֆիզիքական պատիժը դեռ գոյություն ունի: Կարիքն ու վրեժի ծարավը խաղաղ բնակիչներին դեպի ավազակություն են մղում:

Նույն Բուկովինայում ագրարային բարեփոխումը վերածվեց գաղութացման և տեղական ազգաբնակչության բռնի տեղահանության: Այդ յերկիրը գրավելուց հետո՝ բռնաբերելով տեղերը, հակառակ 1919 թ. հանգիստավոր կերպով արտահայտված Բուկովինայի կամքի, իրենց պարտքը համարեցին ամբողջ շրջանից արմատախիլ անել վոյ միայն նրա լեզուն ու «վոգին», այլ և հալածանքի միջոցով մաքրել հարադատ բնակչությունից և դատարկված հողերն իրենց ագենտներին բաժանել:

Դորբուշայից, վոր մի ժամանակ Բուկովինային եր պատկանում, 35,000 հոգի ստիպված յեղան հեռանալ: Ինչպես յերևում է՝ կենտրոնական իշխանությունը դիտմամբ փորձում է դանդաղեցնել այս շրջանի տնտեսական և կուլտուրական զարգացումը: Դպրոցական շինքերը գրավված են, բուկարական գյուղական դըպրոցները փակված, տեղական լեզուն ամեն տեղից արտաքսված: Զուլման այս միջոցներին ավելացել են նաև՝ բնակչության կողոպտումը բռնաբերող ծառայողների կողմից, կոռը ու դաժան յելույթները, վորոնք գնալով կարծես դիտմամբ, բազմանում են, վորպեսզի բնակչությունը պրովոկացիայի յենթարկեն և լայնածավալ

կատուություններն ու զինվորական բեժիմն արդարաց-
նեն։ Դորրուջայի համար վերջերս մի համագումար կա-
յացավ՝ Տատարեսկուլի նախագահությամբ, վոր Բումի-
նիայի ներքին գործոց փաստական նախարարն է։ Այդ
համագումարը վորոշեց՝ սահմանապահ զորքն ու ժան-
դարմերիան ուժեղացնել, չետաների հարձակումների
դեպքում փոխյերաշխավորում սահմանել։ Բացի այդ,
վորոշված է կոմիտաջիների նկատմամբ ամենախիստ
միջոցներ ձեռք առնել։ Հենց այս համագումարն էլ մի
քանի գաղտնի վորոշումներ է կայացրել։ Այդ վորոշում-
ներն այնուամենայնիվ ցուանում են այն հրամանի մեջ,
վոր համագումարը փակելուց անմիջապես հետո տվավ
Սիլիստրիայի պրեֆեկտ Տաշկու Պուչերեյան, 1924 թ.
Ասֆակտեուլի հինգ գյուղացիների սպանության հեղի-
նակը։ Այդ հրամանում ասված է. «Բանդիտ կամ կո-
միտաջի սպանողը յուրաքանչյուր գլխի համար նվեր
կատանա 10,000 լեյ»։

«Adeverul» չափավոր թերթը հաղորդելով այս հրա-
մանի մասին, բավական ճիշտ բնորոշում է. «Ում ասես,
իրավունք ի տրվում մարդ վորսալ, նրան բանդիտ ան-
վանել, սպանել և դրա համար պարգև ստանալ։ Բա-
վական է միայն մարդ վորսալու հաճույք ունեցողի
բարեհայեցողությունը»։

Բալկանյան գործերը լավ հասկացող մարդիկ հաս-
տատում են, վոր կոմիտաջիների վրա յեն ձգում ամեն
ինչ, այլ և նրանց թիվը դիտավորյալ կերպով փքում են։

Ռումինական կառավարությունը փորձում է դրա-
նով արդարացնել բռնի ձուլումը և գաղթեցնելու սիս-

տեմը, վոր աքսորի և տեղական բնակչությունը վո-
չընչացնելու վրա յի հիմնված: Ով մնում է, նա ձրի
պիտի աշխատի յեկողների համար*):

Տ Ր Ա Ն Ս Ի Լ Վ Ա Ն Ի Ա

1925 թ. հունվարի 1-ին լրացավ 7 տարին այն
որից, յերբ վենգերական Տրանսիլվանիայի ուումինները
Ալբե Զուլիում վորոշեցին միանալ ուումինական թա-
գավորությանը: Այս առթիվ տոնակատարություններ
տեղի ունեցան, քաղմաթիւ ճառեր արտասանվեցին:
Տեսնենք՝ ինչ է թաքնված այդ ամենի մեջ: Տրանսիլ-
վանիայում 1918 թվականին ժողովրդական հեղափո-
խական շարժում առաջ յեկավ, վոր ծավալվեց նաև
Վենգրիայի մնացած մասերում: Տեղի ուումին մանր
բուրժուազիան յերկընտրանքի առաջ կանգնեց. — կամ
հաղթված վենգերների հետ միասին հեղափոխությանը
հարել, կամ յենթարկվել ուումինական զորքին, վոր
Անտանտայի Բալկանյան զորաբանակի ուժեղ պաշտ-
պանության տակ սկսել էր ներխուժել արևելքից: Նը-
րանք նախապատվություն տվին ուումինական աննեկ-
սիային: Տրանսիլվանիայի ուումինները միացան մի
շարք «դեմոկրատիկ» պայմաններով. բայց, ինչպես յի-
րեաց, այդ պայմանները հետզհետե քիչ նկատի առ-
նըվեցին և ի վերջո մի կողմը թողնվեցին Ռումինիայի

*) 1926 թ. հունվարի 22-ին Կոնստանցայում լսվում էր 78 գյու-
ղացիների զործը: Դրանց մեջ տաճիկներ ևս կային: Նրանց պա-
հեցին նախնական կալանքում 11 ամիս, հարկադրեցին վճարել բազ-
մահատոր մեղադրական ակտի ծախսերը և այնպես էլին ծեծել,
վոր մի քանիսի հազուստի ծվենները մտիլ էլին մսի մեջ:

կողմից, վորն իր ռիկուպացիան զորաբանակի վրա յեր հենվում: «Ազատագրված ռումին յիզրայրները» զըրկ-վեցին իրենց բոլոր ազատություններից:

Միացումը, ինչպես արտահայտել և ռումինական նախկին պրեմյեր Վեյդա Վոյեվոդը, կատարվել և յեղանների ոգնությամբ: Տրանսիլվանյան ազգայնականներին այժմ մնում էր միայն «ճաշակել ռպպոզի-ցիայի դառն պտուղը»:

Այն հայտարարությունից, վոր ի լուր ամենի արին Տրանսիլվանիայի ներկայացուցիչները պարլամենտում, յերևում և, վոր գյուղում աճում և մահացությունը, վոր յերկրից հեռանում և մասսայական հմկրացիա: 530 հազար գյուղացիությունից ազրարական բարե-փոխությունների շնորհիվ միայն 45 հազար հոգի հող ստացան: Տրանսիլվանիայի ուժեղ արդյունաբերու-թյունն ընկնում է. բանկերը բավական կրճատել են իրենց գործարքները (սպառման 10⁰/₀), մինչդեռ ռու-մինական բանկերը խոշոր սուբսիդիա յեն ստանում: Այս հանգամանքը Բուխարեստի կապիտալիստներին հնարավորություն և տալիս բոլոր գործերն իրենց ձեռքն առնել:

Ամեն տեղ գործազրկություն և, գործ չկա: Բեթիցի հսկայական գործարանները, վորոնցում մոտ 8.000 մարդ էր աշխատում, 1200 հոգուց ավել չունեն: Գոր-ծազուրկ կառուցողների թիվը 100⁰/₀ է, իսկ գործա-զուրկ մետաղագործների տոկոսը 40-ից բարձրացել և 50—60-ի: Ատաղձային արդյունագործության 40.000 բանվորներից 15.000 անգործ են: Ութժամյա աշխա-տանքային որ չկա: Ատաղձագործարաններում ժան-

դարմներն ստիպում են աշխատել որական 12 ժամ: Փոխադարձ ոգնության հանձնաժողովը փոխադրված ե Բուխարեստ: Հանքագործների պարտքը (որավարձի հաշվին) բազմահազար ե: Ալկոհոլը և սովը ծաղկում, դարգանում են՝ ձեռք-ձեռքի տված: Գինեմաների թիվը Տրանսիլվանիայում, Բանատում և Բեսարաբիայում 7 տարում աճել ե 200 տոկոսով: Դպրոցների 40 — 50⁰/₀ փակված ե. նրանց շենքերն, ինչպես նաև ժողովրդական տները, բռնագրավված են ու ղինվորական պետքերին հատկացված: Մոլեգնում ե պաշարողական դրությունը՝ ձերբակալություններ, ընտրական տերրոր, ասպատակություններ...

Տեղական ուումին գյուղացիները գաղթականներից պակաս չեն սուսում, վորովհետև շարունակ գտնվում են վաշխառուների ճիրաններում: Պատմում են, որինակ, վոր Սատումարսկի շրջանի գաղթականները, վորոնցով լիքն են ղինվորական բարակները, մեծ մասամբ կոտորվում են համաճարակից, մնացածները՝ փախչում:

Վենգրիայում 150.000 տրանսիլվանյան գաղթական կա, վորոնք Վենգրիայի ղինվորական ղիկտատուրան և տնտեսական ճոնաժանը գերադասեցին ուումինական տերրորից: Ծառայողները, ուսուցիչները, պաշտոնյաները, դատավորները վենգերահպատակ դարձան և ապրում են վագոններում:

ԲԵՍՍԱՐԱԲԻԱՆ ԼԾԻՏԱԿ

Բեսարաբիան, վոր առաջ ուսական պետության մի մասն եր, Անտանտան այժմ ղիջել ե Ռումինիային: Ռուսական հողամասի այս միակողմանի աննեկսիան՝

առանց համաձայնության Ռուսաստանի, վորը Ռուսի-
նիայի հետ պատերազմական դրության մեջ չէր, փա-
մանակակից պատմության մեջ իր կամայականությամբ
նմանը չունեցող մի ակտ է։ Ռուսին քաղաքական գոր-
ծիչներն ու հայրենասերները, ինչպես դուրս, Լուպուն,
պնդում եյին, թե Բեսսարաբիայի բնակչությունն ամ-
բողջապես մոլդավո-ռումինական է։ Բայց և այնպես
նրանք ել են դառնում, վոր դաշնակիցներն իրենց իրա-
վունքներից վեր բան արին։ Ստեղծված դրությունը
կարգավորելու համար՝ անպայման անհրաժեշտ եր Ռու-
սաստանի համաձայնությունը։ Ինչ ել լինի՝ «հակառու-
սացումը» ամեն կերպ կիրառվում է Բեսսարաբիայում։
Նրա հետ վարվում են, ինչպես մի խռովարար գաղու-
թի հետ։ Նրան արգելում են ուսանել խոսել, պրովո-
կատորներն այնտեղ այսպես կոչված «ռուսական կոմի-
տետներ» են կազմում։ Սպանությունները մասսական
բնույթ են կրում։ Տատարեսկուն խոստովանել է Կոս-
տա Ֆորուին, թե Բեսսարաբիայում, հիրավի, շատ ար-
յուն է թափվել, բայց՝ «այդպես ել պետք եր»։

Գյուղացիական որգան «Tsaranismul»-ի ասելով՝ ռու-
մինական ոկկուպացիոն զորքերը Բեսսարաբիայում
1918—1925 թ. 18,833 մարդ են կոտորել (3000—1918
թվկանին, 11,000 Խոտինի ապստամբության ժամանակ՝
1919 թվին և 2000՝ Թաթարբունարում—1924 թ.)։
Բեսսարաբիայի ռումինացումն այնտեղ աննկարագրելի
չքավորություն է ստեղծել։ Յերբեմնի այդ ծաղկած ու
կենդանի հարթություններն այժմ անապատի յեն նման,
վորոնք կարծես աշխարհի ստեղծագործության որից
չեն մշակվել։ Վերջերս այդ տեղերով անցնող ճանա-

պարհորդների տված տեղեկությունների համաձայն՝ ամեն ինչ Հափաղանց անմխիթար տպավորություն և թողնում: Թուլություն, անընդունակություն, թի ալլ պատճառներով կենտրոնական իշխանությունը՝ Բեսսարաբրիայի չքավորությունը մեղմելու համար՝ շատ քիչ բան և անուժ: Հետագայում կտանք Բեսսարաբրիայի ներկա դրություն առանձին վերլուծությունը:

Մ Ա Կ Ե Դ Ո Ն Ա Կ Ա Ն Շ Ա Ր Ց

Սա մի կատարյալ վերք և Բալկանների սրտին: Ընդարձակ Մակեդոնիան բազմաթիվ պատմական դարերի ընթացքում մաս մաս և յեղել: Այդ հանգամանքը բղխել և շրջապատող ժողովուրդների տարած հաղթություններից ու կրած պարտություններից:

1913 թ. հունաց թագավոր Կոստանդինը, նպատակ ունենալով ուժեղացնել հեղինակաւ ազդեցությունը հարավային Մակեդոնիայում, ուր հույները բնակչության մեկ տասներորդից ավելի չեն, այրից 161 բուլղարական գյուղ՝ 16,000 տներով և 70,000 բնակիչներով: Խաղաղություն կնքելուց հետո բոլոր բուլղարական յեկեղեցիներն (378) ու 340 դպրոցները, ուր 19,000 յերեխա յեր սովորում, հունական իշխանությունները գրավեցին և 300 քահանա ու 750 ուսուցիչ վտարեցին հայրենիքից: Նույն վիճակին յենթարկվեցին նաև բումինական տաճարներն ու դպրոցները:

Հերոսական եր այն կռիվը, վոր 1897 թ. մինչև 1912 թվականը մղում եր Մակեդոնական Հեղափոխական Կազմակերպությունը՝ Մակեդոնիան տաճկական լծից ազատելու համար: Բայց առաջին բալկանյան

պատերազմից հետո Բուլղարիան, Սերբիան և Հունաստանը խոշոր սխալ գործեցին՝ Մակեդոնիան իրենց մեջ բաժանելով։

Յերկրորդ բալկանյան պատերազմի հաշվեհարդարի ժամանակ պարտված Բուլղարիան համարյա հեռացվեց բաժանմանը մասնակցելուց։ Համաշխարհային պատերազմից հետո, վերին Բուլղարիան մասնակցեց այն հուսով, թե Ռումինիայից Դորրուջան և Սերբիայից Մակեդոնիան հետ կխլի, ստիպված չլիզով վերջնականապես հրաժարվել իր հավակնություններին՝ հոգուտ Հունաստանի և Սերբիայի։ Ներքին, վեր Նեյլի պայմանագրով Մակեդոնիան յերեք անհավասար մասի յեր բաժանվել։ մի՞նք անցել էր Հարավ Սլավիային, համարյա նույնչափ էլ Հունաստանին, իսկ մնացածը — Պետրիչն իր շրջակայքով՝ Բուլղարիային։

Ըստ որինի ռւմ պիտի պատկաներ Մակեդոնիան։ Մենք հարցն այսպես դնելուց հրաժարվում ենք, վարովհետեւ այդ ձևով նա անլուծելի յե։ Մակեդոնիայի Իսթին շատ է խոսվել, այն էլ տարբեր ձևով։ Ավելի ճիշտ՝ բուլղարական ազգային լեզու ունեցող այս յերկիրը մակեդոնական է և առաջին հերթին նա աշխատում է վերականգնել իր միասնականությունը։

Մանրացնելու, զինվորական դիկտատուրայի և խռտությունների միջոցով առաջ տարվող ձուլումը տրամաբանորեն կյանքի կոչեց, ինչպես նաև տաճիկների որոք, Մակեդոնական Հեղափոխական կազմակերպությունը։ Տերրորի դեմ տերրոր — այս է բռնի բաժանումների և կոնտրոնացման հետևանքը։ Մակեդոնացիները դեմ սկսեցին կիրառել սերբական ասիտություն

ապահովութեան» որեւոր: Հազարներով ապստամբներ ու միայն կասկածով բանտարկեալներ լցրին բանտերը: Գյուղերը հարկադրված յեղան զորքը բնակարաններում տեղավորել ու ծախսերը կրել, ամեն տեղ սկըսեցին պատանդներ վերցնել: Իսկական տրտաքսումն սկսվեց գյուղերից, ինչպես որինակ՝ Ստրումնոյից՝ 1924 թվականին: Յիրուեմն գյուղերի բնակչութեան կեսն էին վռնջացնում: Մյուսները սարսափահար թողնում էին սեփական հարկը: Այս փաստերի մասին տեղեկութուն տվող թերթերը փակվեցին. պետութեան ապահովութունը կարող էր վտանգվել: «Ապագայնացումն» այստեղ ել էր կիրառվում՝ բռնի կերպով մայրենի լեզուն վտարելու և գաղանաբար խստութունների միջոցով: Վորոշ դրակոնական պայմաններով ազգային դպրոցներ թույլ տվող դեկրետ հրապարակելով, հուլները ծիծաղաշարժ այբուբեն հնարեցին. այդ այբուբենը յես տեսել եմ. նա լուղղարբենի ու հունարենի խառնուրդ է՝ լատինական տառերով:

Ուսուցիչներին ստիպում են այդ այբուբենն ուժով մտցնել յերեխաների գլուխը: Հահախ մակեդոնացիների աքսորը ապստամբութունների կամ հուղումների հետեանք չէր հանդիսանում, այլ արդյունք էր Փոքր Ասիայից յեկող հուլների համար տեղ պատրաստելու սխտեմի: Մակեդոնացիներն իրենց գյուղերում անտանելի պայմաններում լինելով, մասսայորեն դադթում էյ՝ն Բուլղարիա: Վեցամյա պատերազմից ու յիրեք պարտութունից աղքատացած և տարածութեամբ ել անդամահատված Բուլղարիան զգալի մեծ գաղթականութուն ունի՝ Մակեդոնիայից և Թրակիայից յեկած:

կոստուրկովի ասելով՝ դրանց թիվը 400,000 է, իսկ մակեդոնական կոմիտեի նախագահն ինձ հալոսացնում էր, թե 500 000 է: Տնտեսական տակնուվրայությունը, վոր իռպառ քար ու քանդ յիդած մարդկանց մի տեղ կուտակվելու հետևանք է, լուրջ կերպով սպառնում է Բուլղարիայի զարգացմանն ու ներքին հավասարակշռությանը: Ըրադրական տեղեկություններով 320,000 գաղթական կարոտ են ոգնություն: Վրանցից 70,000 (վորից 20,000 յերեխա) կատարյալ մուրացկաններ են: Բալկանյան ձմեռն իր 18--20 աստիճանի սառնամանիքներով սրանց է գտնում Սվիլին-դրադի փայտե տաղավարների բարակ սլաոերից: Այստեղից էլ սկսվում է այս տարազվածների առաջին տառապանքը:

Ուրիշ տեղերում, որինակ՝ Սև ծովի ափերին, 40,000 գաղթական չեն կարողանում իրենց համար սնհրածեշտ բանվորական գործիքներ գնել: Դրանցից 15,000-ը հյուղակներում են ապրում, իսկ 25,000-ը չունին վոչ մի ապաստան: Նույնիսկ Վանդերվելդե՝ այս մասսայական եմիգրացիան «յիվրոպական իրայտառակություն» անվանեց: Այս բառերը կրկնում է Լյուսեն Կրամերը կարմիր խաչի անդամը, վոր շրջել է ամբողջ Մակեդոնիան՝ իր ընկերություն միասխայով:

Ցարիբրդում, Բոսսիլեզրադում և բուլղարներից խլված ուրիշ վայրերում նույն սարսափներն են տեղի ունենում, ինչ վոր սերբական Մակեդոնիայում: Սկրբական կապիտան Ստանկովիչը հայտարարել է, թե ինքը «սահմանները կփակի բուլղարների դիակներով»:

ՄԱՍ ԱՅ ԱՅ ԱԾ ԹՐԱԿԻԱՆ

Թրակիայում նույնն է կատարվում, ինչ վոր Մակեդոնիայում: Ջնայած, վոր նա մի ինքնուրույն աշխարհագրական միավոր է, այնուամենայնիվ համաշխարհային պատերազմից հետո հաղթող պետությունները նրան յերեք մասի բաժանեցին: Արևմուտքը տվին Հունաստանին, արևելքը՝ Տաճկաստանին և միայն մի փոքր մասը՝ Բուլղարիային: Թրակիան, ինչպես նաև Մակեդոնիան, շատ խիտ բուլղար ազգաբնակչություն ունի: Այստեղ տարվող ձուլման քաղաքականությունը յերկիրն անապատ է դարձնում:

Հարավային Թրակիայում, ուր անհիշելի ժամանակներից ներխուժել են բուլղար հովիվները, և Յեգեյան ծովի թրակիական նավահանգիստներում կյանքը մեռած է: Հենվելով «Կամավոր եմիգրացիայի դաշնագրության» կոչված անհաջող պայմանագրի վրա, հույն իշխանությունները համարյա բոլոր բուլղարներին դուրս են քշել Թրակիայից: 1922 թ. նրանք 2000 ընտանիք քշեցին դեպի կղզիները, ուր 3000 հոգի մահացան: Դաշնակից պետությունները հատուկ քննություն նշանակեցին՝ պարզելու հույն իշխանությունների արարքներն այստեղ: Պարզվեց, վոր հույները կոտորում էին միսնդամայն անպարտ ու խաղաղ գյուղացիներին. այդ մասսայական սպանությունները չեն պատճառաբանվել՝ վճի բանդիտիզմով, վճի ապստամբություններով: Բուրգասի շրջանում, ուր Թրակիայից 69 հազար գաղթական ներխուժեց, 21 հազարը մեռավ զրկանքներից:

Ձ Ե Ր Ն Ա Գ Ո Ր Ի Ա

Պետությունների շարքից դուրս հանված Չերնագորիան մինչև համաշխարհային պատերազմը անկախ պետություն էր, միջազգային իրավունքի սուբյեկտ։ Ներկայումս նա լուրջ արավ-Սլավիայի շրջաններից մեկն է։ Ինչհետև Այս համընդհանրական ավելի ևս տարրորինակ է թվում, քանի վոր Չերնագորիան պատերազմի հենց սկզբից դաշնակիցներին հարեց։ Չերնագորյան բանակը մեծ զոհերի գնով եր վահանավորում 1916 թ. սերբական նահանջը։

Պուլանկարեն, յեթե հիշողությունս ինձ չի դավաճանում, այսպես եր բնորոշում Չերնագորիան. «Մեր դաշնակիցներից փոքրագույնն է, բայց ամենից արին»։

Չերնագորիան սկզբում մտցրին 1919 թ. խաղաղարար կոնֆերենցիային մասնակցողների ցանկը։ Բայց հետո ցանկից հանեցին և, խղճով ու խայտառակ առուտուրից հետո, ավին Սերբիային։ Սրա առաջին պատասխանատուն Ֆրանսիան է, այնուհետև Իտալիան և Անգլիան։ Ժողովրդական իրավունքի վերաբերմամբ կատարված բռնության այս ակտը մեր ուրեղում այնքան հաճախակի տեղի ունեցող նման ակտերից ամենազգվելին է։ Այդ ակտը բացատրվում է չերնագորյան թագավորական տան անկումով, վորի բաղդը նենգորեն շփոթեցին այս ազատասեր հոգու տեր յերկրի բաղդի հետ։

Ինչպես յերևում է, այս բռնությունը հետևել եր ժողովրդական վորոշման ինսցենիրովկային։ Վորոշողը այն ժողովն եր, վոր այդպիսի իրավունք չունեիր և վորն

ընտրված եր սերբական ղինվորական ուղիուպայի պայմաններում: Վորոշումն ընդունվել և սերբ զորքի ճնշման տակ, վոր գտնվում եր ֆրանսիական զինեիալ Վենելի հրամանատարության տակ, Չերնագորցիք դրան պատասխանեցին ապստամբությամբ, վոր պատճառ դարձավ մոլեգին վրեժխնդրության — կողոպտվեց ու ավերվեց չերնագորական տնտեսությունների 95⁰/₀-ը, այրվեց 5000 տուն՝ միջի բոլոր բնակիչներով: Տղամարդիկ ու կանայք սարսափելի տանջանքների յինթարկվեցին: Կանանց վրա բաց եյին թողնում կատաղած կատուներ, յեղունգների տակ խրում եյին վշեր, կասկածելի համարվող սպաներին բռնոտում և այնքան եյին տանջում, վոր բժշկական դիտզննությունը յերկվան եր բերում կոտորած կողեր, ջարդած վոլնաշարներ: Ճեղքում եյին հղի կանանց արգանդները և այլն... Ամբողջ յերկրում բազմաթիվ փոստ-քարտեր եյին տարածում վորս ներկայացնող նկարներով. — ազգային անկախության համար տառապողների շարաններ փռված եյին սերբ շոկատների առաջ: Չերնագորիայի պահանջների նկատմամբ խուլ մնաց Ազգերի Լիգան, իր վարմունքը պատճառաբանելով, թե «վոչ վոքի իրավունք չի տրված այդ յերկրի ներկայացուցիչը լինելու» և թե՛ «անկարելի յե հաստատել՝ վորքան անկեղծ են չերնագորցիների արտահայտած կարծիքները» (Պոլ Մանտուի զեկուցումը):

1924 թվականի մայիսի 1-ին Ստեփան Բադիչը և Բելգրադի պարլամենտի 70 խրոատական պատգամավորները չերնագորցիներին ուղղեցին մի կոչ, վորի մեջ ասված եր. «Մենք խրոատներս մեր գրականության

ամենագեղեցիկ եջերում Չերնագորիան կոչել ենք ազատության փառահեղ սեղան և տիյեզերքի ամենահրաշալի տաճար: Մենք ձեզ, չերնագորցիներիդ, համարել ենք Վոչ միայն հերոսության իդեալ, այլ և շխտակության ու ազնվության անհասանելի որինակ:

«Մենք՝ խրոատներս պայքարում ենք գլխավորապես Բելգրադի կենտրոնացման և Պաշիչի քայքայող քաղաքականության դեմ, վորովհետև նրանք իրենց պիղծ ձեռքերով ավերեցին չերնագորյան ազատության տաճարը, դաժանորեն հետապնդում են ձեզ և սատանայարար տանջում: Յեթե նրանք մեզ Վոչ մի չարիք պատճառած չլինեյին և բավականանային նրանով, վոր վոտնակոխ արին Չերնագորիայի հպարտությունը, պատիվն ու ազատությունը և Սև Լեռները լցրին սարսափով, մենք խրոատներս յերբեք չեյինք հաշտվի այդորինակ աղաղակող վոճիւրի հետ»:

Հաղթող մեծ պետություններից Վոչ մեկը, բացի Միացյալ Պետություններից (Ամերիկա)—այն ել միայն նախագահ Վիլսոնի այդտեղով անցնելու ժամանակ—յերբեք իր վրա չվերցրեց Չերնագորիայի պաշտպանությունը: Միայն Խորհրդային Ռուսաստանը պաշտոնապես բողոքեց Չերնագորիայի ստրկացման դեմ՝ այն միջազգային կոնֆերենցիաներում, վորոնց նա մասնակցեց: Տեղ-տեղ — Կանադայում, Նորվեգիայում, Հոլլանդիայում — հասարակական կարծիքը վրդովվում եր այս փոքրիկ յերկրին անիրավացի կերպով հապած դժբախտության համար, նույնիսկ անգլիական ու իտալական մամուլում յերբեմն բողոքի ձայներ են լսվում: Իսկ Ֆրանսիայում — Վոչինչ: Ֆրանսիայի անտար-

բերությունը առանձնապես վերավորում եր չերնագոր-
ցի հայրենասիրներին, վորոնք սովորել էին նայիլ
նրան, վորպէս վտանահարված ազատության պաշտպա-
նիւ «Ձերնագորակ» թերթում Բաստիլիան վերցնելու
տարեդարձի առթիւ դառն խոհեր ենք կարդում: Այս
տարեդարձը կատարվում է բնագայան կրակների փայ-
լի և ֆրանսիական ժողովրդի ճրճուան ֆրազների վո-
րոտի տակ, այնինչ՝ ժողովուրդը կուրացած իր բուր-
ժուազիայից և քաղաքական դործիչներից, վաղուց և
հրաժարվել «անցած ժամանակների մեծ իդեալներից»
ու մեջքով դեպի ճնշվածներն և դարձել:

Չմոռանանք նաև թեորիապէս անկախ Ալբանիան, վո-
րին Իտալիան հաճույքով աշխատում է գաղութայնաց-
նել և այդպիսով իրեն համար ապագայի «իրավունքներ»
պատրաստել: Նույն հավակնությունն ունի նաև Հա-
րավ-Սլավիան: Աղաղակող կերպով ու գազանարար
վտանահարվում է մարդկային ամենատարրական իրա-
վունքը — յուր ուզածին պէս տնորինելու իր ազգային
կյանքը և իր պատմական անցյալին ու կենցաղային
պահանջներին համապատասխան կառուցելու իր սեփա-
կան կյանքը: Յուրաքանչյուր ժողովրդի ազգագրական
առանձնահատկությունների վերաբերմամբ կատարվող
չարամիտ փորձն իր մեջ թաքցնում է անարդարու-
թյունների և դժգոհությունների սպառնալիք: Հոգու և
բանականության բնորոշ հատկությունները, վորոնց
ստեղծողը ժամանակը, միջավայրն ու շրջապատող պայ-
մաններն են, ինքնին չեն հակասում կոլլեկտիւ կերպով
կառուցելու վսեմ սկզբունքներին: Յեթե մարդկային
հասարակությունը կազմակերպված լիներ՝ ինչպես

հարկն է, այդ առանձնահատկությունները վոչ թե կճընշվեյին, այլ կպահպանվեյին, և ընդհանուր պետություն շրջանակներում նրանց ազատ զարգացումն ապահովված կլինեիր: Հարկ կա՞ն ապացուցելու, վոր ցրիվ յեկած ազգությունների քաղաքական միացումը մի մեծ գաղափար է, վոր նրանց շահերին համապատասխանելով՝ համապատասխանում է նաև մարդկային պրոգրեսին:

Բայց եականն այն է, վոր այս անխուսափելի և անհրաժեշտ միությունն ու կենտրոնացումը պիտի կատարվի ամբողջովին հոգուտ բնակչության և վոչ թե բացառապես հոգուտ ուրիշի հաշվին անչափ ուռած ու փքված պետության: Այս գերագույն սկզբունքը մի ժամանակ ամբողջ Իտալիան վոտքի հանեց արտոնյալ Հոմմի դեմ, յերբ Մարիի և Սուլլայի միջև բորբոքվեց սոցիալական պատերազմ: Ժորեսն իրավացի յեր, յերբ ասում եր. «Ազգությունը մարդկային ցեղի և պրոգրեսսի մի գանձարան է», բայց հակառակ բոլոր հին սոփեստությունների, ազգությունը միայն այն ժամանակ է իր իսկական եյությունը և բազմակողմանի զարգացման հնարավորություն ձեռք բերում, յերբ հրաժարվում է իր ազգամոլությունից և ինքնակամ մտնում կոլլեկտիվի կազմի մեջ: Ազգայնության ամենաուժեղ արտահայտիչը լեզուն է: Մարդիկ իրարից բաժանված են բազմաթիվ արհեստական խոչընդոտներով, վոր կարելի չէ վերացնել, յեթե հասարակությունը խելացի կերպով կազմակերպվի: Միակ խոր և ունալ արգելքը լեզուների տարբերությունն է: Բայց սա յել, ինչպես նաև ազատ լինելու որինական պահանջը, ընդհանուր քաղաքական կազմակերպությունը բնավ չի հակասում: Մինչև որս

շատ քիչ բան եւ արված այսպիսի հասարակութիւն կազմակերպելու համար, վորի նպատակը լինեի իր անդամների փոխադարձ բարիքը և վոչ թե ամենից ուժեղի անհազ ակործակը:

Կասկած չկա, վոր նման աշխատանքը տարերային կերպով կձգտեի լեզուները միացնելուն: Հասարակական կյանքը կազմակերպելու տեսակետից սա անչափ կարեւոր եւ Թերեա ապագան բերի այդ պրորիմի լուծումն իր տրամաբանական ամբողջութեամբ, յետոյ մարդկութիւնը կմշակի յուրաքանչյուր մեծ կենտրոնի համար տեղական լեզու և ընդհանուր համամարդկային լեզուն՝ հանրամարդկային հաղորդակցութիւնների հրաշալի բանալին: Ժամանակակից Շվեյցարիայի որինակից մենք տեսնում ենք, վոր տարրեր լեզուները աշխարհագրորեն կարողանում են տեղավորվել մի պետութեան շրջանակներում, առանց հակասելու ազգային միութեանը և կանտոնների քաղաքական համերաշխութեանը:

Բայց մենք լավ գիտենք, վոր Բալկաններում նոր շրջանների ձուլումը բոլորովին այլ վեգով եւ տարվում: Այդտեղ նա վոչ այլ ինչ եւ, յեթե վոչ հապճեպ ու կոպիտ ձեռքով հողերի և ազգութիւնների կլանումն՝ յերիտասարդ հափշտակիչ պետութիւնների կողմից: Այդտեղ ույժ են տալիս տեղական լեզուն վոչնչացնելուն և բնակչութիւնն արմատախիլ անելուն: Այս գինովորական անդամահատութիւնները արագ թափով են կատարվում՝ վախենալով, հողային ավարը ձեռքից թողնելուց: Այսպիսի քաղաքականութիւնն անկայուն եւ, ժամանա ալոր և իր մեջ ունի կորստյան սաղմեր, վոր

ճնշվում ե ուժի միջոցով միայն, այն ել ժամանակա-
վոր կերպով: Նման քաղաքականությունը մահվան ե
դատապարտված:

ՀՐԵԱՆԵՐԻ ՀԱԼԱԾԱՆՔԸ

Յես արդեն խոսել եմ Ռումինիայի հակասեմիտա-
կան կազմակերպությունների մասին: Հակա-սեմիտ
ուսանողները մոտ ժամանակներս արշավանք են գոր-
ծել դեպի հրեական Պիատրա Նեամց գերեզմանատունը
ու յերգելով Մուսսոլինի հիմնը, շուռ տվել գերեզմա-
նաքարերը, ջարդել ցանկապատ ճաղերը ու կեղտոտել
գերեզմանները: Անգելեսկուն ռումինական պարլամեն-
տին մի որինագիծ ե ներկայացրել, վորով արգելում ե
մեկ միլիոնից ավելի հրեա յերեխաների մուտքը դըպ-
րոց: Բուխարեստում լուծարքի յե յենթարկվել «հրեա-
կան կուլտուր-լիգան», այնտեղից ել առանց հետաքըն-
նության բանադրվել են Մանկավարժական Ֆեդերա-
ցիայի ամբողջ կոմիտետը, ինչպես նաև բանաստեղծ
Մենջերոյին, վոր այդտեղ եր յեկել միայն ղեկուցում
տալու, ե մյն բոլորին, վորոնք վոստիկանական ազենտ-
ների ներխուժման ժամանակ ընթերցարանումն են
յեղել:

Հալածանքը հրեաների դեմ, վորոնք ցրված են Բալ-
կաններում, առանձնապես Բուլղարիայում, սարսափելի
չափեր ե ընդունել: Մակեդոնական կոմիտետը հրեանե-
րից փողեր ե կորզում՝ մահվան սպառնալիքով:

Փողոցներում «անհայտ մարդիկ» սպանում են հրեա-
ներին ու նրանց յերեխաներին (ինչպես որինակ Աշկե-
նաղիին ե նրա 13 տարեկան տղային), վորովհետև

նրանք հրաժարվել են հատուկ հարկ վճարել Մակեդոնական Կաղմակերպություն ոգտին: Սոֆիայի «Հայրենիքի պաշտպանություն» կոմիտեի ծրագրում ատիլի ոտարազգիների դեմ մի շարք վճռական միջոցներ են նշված: Այդ կոմիտեի գլխավորը գններալ Շկոյնսկին է:

Ապրիլի 16-ի պայթյունից հետո կոմիտեյին իրավունք տրվեց հաշիվ տեսնել քաղաքականապես անբարհիճույս համարվող այլազգի բանվորների և ծառայողների հետ: «Հայրենիքի պաշտպանությունը» և «Կուլբատ» լրագիրն ամեն ուր հարձակվում են հրեաների վրա և պոգրոմների կոչ անում: Զինվորական նախարար Վոլկովը և վոստիկանության նախարար Բուսսեր այս պրոպագանդային իրենց բարյացակամությունը ցույց տվին մամուլի հիշերում. սրան անշուշտ պիտի հաջորդեյին հարձակումներ ու սպանություններ*):

Ինչպես տեսանք, կարիքն ու բռնությունները բնականությունը հարկադրել են փախչել հարևան յերկրները. բայց սրան զուգընթաց մի ավելի վատթար բան է կատարվում.—սիստեմատիկ գաղթ դեպի Հարավային Ամե-

*) Կառավարությունից ճանաչված «ռուսինական հրեաների Միությունը» 1926 թ. հունվարի 17-ին մի կոչ ուղղեց հասարակությանը, լուրի մեջ ասված է «Զորս տարի անընդհատ համալսարաններում, բարձրագույն, միջին և ստորին դպրոցներում, հասարակական վայրերում, թատրոններում, կոնցերտներում, բեստորաններում, վագոններում, փողոցներում ու մասնավոր տներում հրեա քաղաքացիներին վիրավորում ու ծեծում են, ավերում են նրանց ստացվածքը: Զորս տարի անընդհատ բազմաթիվ քաղաքներում ավերում են տներ, բազմամիլիոն ֆրանսեր են պատճառում, և հանցավորները վո՛չ պատժվել են, վո՛չ ել պատասխանատվության կանչվել»:

րիկա. վորոշ գավառներ բոլորովին ամայանում են: Հատուկ մարդիկ, այսպես կոչված «գաղթականական ագենտներ», վորոնք տարագիրներ են ժողովում, սունկի պես բազմացել են, դրանով նրանք մեծ հարստություն են դիզում Բեսսարաբիայում, Դորրուջայում և Տրանսիլվանիայում: Իսկ ամայացած գյուղերում բանվոր ձեռքեր չկան

Կառավարությունը նպաստում է այս դրությանը, վորովհետև տեղական ընակչության հեռացումը զուգադիպում է նրա ծրագրերին: Գյուղացիները, վորոնց այդ ընկերությունները վաճառում են հարավ-ամերիկյան պլանտատորներին, իրենց համար սպանիչ ու ստրկական պայմանագրեր են ստորագրում: 1925 թվականին գաղթել են՝ Միացյալ Պետությունները 2961 հոգի, Կանադա՝ 1909, Արգենտինա՝ 537, Բրազիլիա՝ 14,661 և Պաղեստին՝ 1826 մարդ:

VIII. ՄԵԾ ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Ուզում ես հարց տալ.—ինչ են անում մեծ պետությունները:

Նրանք Բալկաններում խռովություններ են սերմանում և մասնակիցներ են հանդիսանում բալկանյան արյունոտ քառսին: Այս քաղաքականությունը յեկավ փոխարինելու ռուսական և ավստրիական կայսրությունների հակամարտությանը և բալկանյան ժողովուրդներին պակաս թանկ չի նստում:

Ֆրանսիայում, Անգլիայում և Ամերիկայում հպարտանում են իրենց ազատամտությամբ ու խորաթափանցությամբ: Այս հավակնություններն, ըստ երևութի, չափազանցրած են՝ ազատամտության նկատմամբ և չեն արդարանում՝ խորաթափանցության նկատմամբ: Պետք է կարողանալ իրերը տեսնել վոչ այնպես, ինչպես ուզում ես, այլ այնպես, ինչպես կան: Ասենք՝ վորքան այստեղ խոսքը վերաբերում է Յելլոսթայի դերին, այն բոլորն, ինչ ասվել և հարավ-արևելյան պետությունների մասին, վերաբերում է նաև մեր պետություններին: Չպետք է շփոթել ժողովուրդներն առանձին անհատների, նույն իսկ պետական իրավա-կարգի հետ, վոր փաստորեն կանոնավորում է ներքին ու արտաքին քաղաքականությունը: Մեծ պետությունների վրդովեցուցիչ անլիբը միջամտությունը Բալկան-

յան թերակղզու գործերին, վորն իրենք քանիցս չափեցին ու ձևեցին ըստ իրենց քմահաճույքի, կիրառվում է այստեղ վոչ թե հոգուտ ժողովուրդներին, առավել ևս համաշխարային խաղաղության, այլ հոգուտ ինչ վոր նուրբ քաղաքական նպատակներին: Անգլիային, Ֆրանսիային և Իտալիային դեպի բալկանյան ինտերվենցիան տանող զրդապատճառները պիտի վորոնել տնտեսական և քաղաքական գաղութայնացման մեջ: Նրանցից յուրաքանչյուրի համար կարևորն իր հպատակների շահերը պահպանելն է», այսինքն՝ այնտեղ հիմնավորվել: ձեռնարկություններ ստեղծել, գործեր կառավարել, յերկիրն ու նրա ընակչությունը առավելագույն չափով շահագործել, ազդեցություն և տերրիտորիալ ընդարձակման գոնաներ ստեղծել: Կավեւացնենք նաև -- պատերազմական համաձայնությունների կոմբինացիաներ անել և ազգայնական-դասակարգային պրոպագանդ մղել: Նոր ժամանակների պաշտոնական ավետարանը, վոր «իրավունք և քաղաքականություն» և կոչվում, երբևիցե գոյություն ունեցող խաբեբայություններից ամենանողկալին է: Իհարկե, այս մանրացրած և ուրիշների իշխանությանը յենթակա յերկրներն իրարից բաժանող հակասությունները յեվրոպական մասշտաբով հետևանքներ չեյին ունենա, յեթե մեծ պետություններն այնքան շահագրգռված չլինեյին նրանց գործերով և փոխադարձաբար այնքան շաղկապված չլինեյին իրենց ինտրիգներով ու բուռն տենչերով, յեթե բալկանյան յերկրները չհամարվեյին այն զրույքը (ставка), վոր ուժեղի իրավունքով այս շախմատային ընդարձակ յեռանկյունի տախտակի վրա խաղի

յեն դնում Լոնդոնը, Փարիզը և Հոմը՝ միանգամայն արհամարհելով ժողովուրդների ինքնորոշման իրավունքը:

Վորպեսզի բալկանյան և Դանուբի նոր յերկրներում, ինչ գնով ել լինի, պահպանվի Վերսալի, Տրիանոնի և Նեյլի դաշնագրերով ստեղծված դրությունը, Անտանտան ստիպեց Չեխո-Սլովիայի, Հարավ-Սլավիայի, և Ռումինիայի կառավարություններին՝ կազմել յերբյակ միություն, վոր կոչվում ե Փոքր Անտանտա: Բայց այս Փոքր Անտանտայի անճարակությունն իսկույն հայտնի դարձավ: Նրա մեջ մտնող յերեք պետություններն ել նոր սկսարատ համաձայնություններ կնքեցին. — Հարավ-Սլավիան Իտալիայի, Չեխո-Սլավիան Ֆրանսիայի հետ: Բացի դրանից՝ գոյություն ունեն չեխո-սլովակյան-իտալական, ռումինա-լեհական և բուլղարա-տաճկական համաձայնություններ: Հորիզոնի վրա նոր կոմբինացիաներ են յերևում, վորոնք գալիս են արևմուտքից արևելք, Հունաստանի և Ռումինիայի մեջ. 2) Լեհաստանի մուտքը Փոքր Անտանտայի մեջ. 3) Դանուբի վրա գտնվող պետությունների ֆեդերացիան. կրկնում ենք՝ այս կոմբինացիաներից ամեն մեկը՝ հանձին յեվրոպական մեծ պետությունների՝ իր ներշնչողն ունի:

Առաջին միությունը հիմնված ե մի շարք չափազանց բարդ քաղաքական, հաշիվների և գործնական կոմբինացիաների վրա, վորոնք նրա կայունությունը միանգամայն անհուսալի յին դարձնում: Լեհաստանը Փոքր Անտանտայի մեջ մտնելով, նրա չունեցած կշիռը չի ավիլացնի: Դանուբի ֆեդերացիայի նախագծի հեղինակն Անգլիան ե, վոր ներկայումս Բալկանների

իսկական տերն ե՛ շնորհիւ Ֆրանսիայի ֆինանսական կրիզիսի, վորը զուրկ ե հետագա սպառազինում ները ֆինանսավորելու հնարավորությունից: Մեծ Բրիտանիայի շահը պահանջում ե, վոր այս ֆեդերացիան նպաստե Ավստրիայի և Վենգրիայի տնտեսական զարգացմանը: Մենք դեռ չենք խոսում Միջերկրական Անտանտայի մասին, վորի մասին յերազոդն Իտալիան ե՛ րացառապէս հոգում իր շահերի*):

Այս վողջ քաղաքականությունը շատ ե անբնական, հիմնված մասնավոր շահերի ու պատահական արկածների վրա, և միայն ընդունակ՝ ավելի ևս թուլացնելու բալկանյան յերկրները:

Բալկանյան թերակղզին մի վայր ե, ուր միանում են համաշխարհային հաղորդակցության կարևորագույն ճանապարհները: Մեծ յերկրներն այստեղ, չընայած ճրճաւն ֆեազներին և հանդիսավոր արարողություններին, անհրաժեշտ են համարում միմյանց անիվի տակ ավելի շատ փայտ գցել: Ամեն անգամ, յերբ այս քանը նրանց հարկավոր ե լինում, արևելյան հարց են հնարում ու նրա մասին խոսում. դրա համար ել մըշտապէս լարված վիճակի մեջ են: Նրանց շահը թելադրում ե, վոր այստեղ մշտական ազգային թշնամու-

*) Լսկարնայի դաշնագրից հետո Ֆրանսիան, ըստ Ժ. Պերի պատկերավոր արտահայտության, Արևմտյան և Արևելյան Յեվրոպայի իր վասսալներ ց կտրվեց, նրա գերիշխանությունը տատանվեց: Միջերկրական Անտանտայի կազմվելը մեծ ոգուաներ ե խոստանում և նոր խմբավորումներ կարող ե առաջ բերել Փոքր Անտանտայում: Ասգլիան, մանավանդ Իտալիան, վորի ախորժակը շատ ե զրգուլած, խիստ հետաքրքրվում են այդ հարցով:

թյան տիրել: Նրանք առանց քաշվելու 1914 թ. պատերազմի վերջում մի քանի պետությունների վարձատրեցին ուրիշների հողերով ու զինվորական վարկերով և այնպիսի իրավունքներ տվին, վորոնք հատուկ չեյին այդ յերկրներին: Այդ հանգամանքը միմյանց դեմ հանեց Վենգերիան, Ռումինիան, Հարավ-Սլավիան, Բուլղարիան, Հունաստանն ու Տաճկաստանը: Նրանց հարաբերությունները միշտ լարված են, և բավական և միայն մի փոքրիկ միջադեպ, վոր նոր շփոթ ստեղծվի: Անցյալ տարի մենք հունա-տաճկական պատերազմի նախորդակ ապրեցինք, այնուհետև Բուլղարո-Հարավ-Սլավյան պատերազմի սպառնալիքը մեջ ընկավ: Շատ մոտիկ անցյալում քիչ եր մնում՝ Սալոնիկի պատճառով Հունաստանի և Հարավ-Սլավիայի հարաբերությունները վատանային: Վերջերս հույն-բուլղարական կոնֆլիկտը հրապարակ յեկավ:

ԲԵԱԿՑԻԱՑԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Բացի շահագործման նեղ նպատակներից, վորոնց հետապնդում և Բալկաններում մեծ պետություններից ամեն մեկը, նրանք ընդհանուր նպատակներ ևս ունեն: Պայքար Ռուսաստանի դեմ և հակահեղափոխություն, կամ, յեթե իրերն իրենց անունով կոչենք, միջազգային ֆաշիզմի կազմակերպումն:

Պիտի կույր ձևանալ կամ ուղղակի աշխարհին լինել՝ չտեսնելու համար, վսր կապիտալիզմն ու ֆաշիզմն ամբողջ աշխարհում անքակտելիորեն կապված են իրար հետ: Ֆաշիզմը համաշխարհային բռնկցիան պաշտպանելու և քաջալերելու վիչ պաշտոնական մի ղենք ե—նրա

յերկու ձևերով. — քաղաքական (բեակցիայի պետական ղեկատուութեամբ) և սոցիալիստական (կապիտալի ղեկատուութեամբ): «Պատերազմները, — գրում եր Եմիլ Կանը, — յերկու նպատակ ունեն՝ պրավուններ, վոր կատարվում են պետութեան ձեռքով և աշխատանքի շահագործումներ»: Ֆաշիզմը դասակարգային ժանդարմերիա յե, վորը կազմվում ե դժգոհ միջին դասակարգերի շրջանում. այն հաստատում են ամեն տեղ — բաց բեմի վրա, թե կուլիսների յետևում. սպիտակ տերրորի յերկրներում, ինչպես Իտալիան ե, թե վարդագուլն տերրորի, ինչպես Ֆրանսիան ե:

Ֆաշիզմն ամենուրեք որպանապես ձուլված ե իմպերիալիզմի և կապիտալիստական բեակցիայի հետ: Հնայելով իր տարրեր դիմակներին, նա ամեն տեղ միատեսակ ե:

Յեվ ամեն տեղ իշխանութեանները նրան կամ ուղղակի պաշտպանում են, կամ բարյացակամ վերաբերմունք ցույց տալիս: Միթե պիտի դարմանալ, վոր Միջերկրական արեւելքում աճում ե Մուսսոլինի — չքնաղ Իտալիայի այդ այժմյան տիրողի, Սպիտակ Յեվրոպայի վոստրիկանութեան պետի հռչակն ու փառքը: Մենք չենք զարմանա, յեթե դավերի, պատրաստութեանների, կոմերիանցիաների և փողհարութեան այս իրավունքը մի դեղեցիկ ու մեր գլխին պատերազմ բերի: Մենք բոլորի պատասխանատվութեանը կեղծավորաբար մեկին չենք վերադրի: Ատելութեանը կապիտալիզմի սկզբունքն ե, պատերազմը՝ նրա ներքին ու արտաքին արդարացումը: Միթե զարմանալի չե այն բարյացակամ վերաբերմունքը, վոր արեւմտյան յերկր-

ների կառավարութիւնները տաժում են դեպի ավազակ կառավարութիւնների բռնած դիրքը: Մեր պաշտոնական շրջաններում ի՞նչ արձագանդ են գտնում այն մղձավանջային վոճիրները, վոր վճի կարելի չե հերքել, վճի ել պաշտպանել: Յես ֆրանսիական դեսպանատներում հաճախ եմ գովք լսել Բրատիանուի և Յանկով - Վոլկովի կառավարութիւնների հասցիյին: Ֆրանսիական հանրապետութիւնների գործերի Բուխարեստի հավատարմատար ժապին իրեն ավելի ըոյալիստ եր համարում, քան ինքը՝ ռումինական թագավորն ե: Այս ջնտլեմենը միանգամայն բնական ե համարում, վոր Ռումինիայում, ուր «զինվորին ծեծելն ընդունված ե», բանտարկյալներին թափում են: Սոփիայի ֆրանսիական փոխ - հյուպատոս Ժերարդին գտնում ե, վոր պետական սպանութիւնների մասին տարածված լուրերը չափազանցված են, բայց, — ավելացնում ե նա, — Ֆրանսիայի ներկայացուցիչների արած միջամտութիւնը հոգուտ դատապարտվածների կամ բանտարկյալների միշտ բարենպաստ արդյունք ե տվել:

Ֆրանսիական իշխանութիւնները կարող են մարդկային կյանքեր փրկել, — ահա այն խոսքերը, վոր անչափ ծանր կերպով հնչում են այն մայրաքաղաքներում, ուր ամեն որ սարսափներ են կատարվիլ ու կատարվում են, և ուր ֆրանսիական դեսպանատան դրոշակն ե ծածանում: «Ռումինական մամուլի բյուլլետենը», վորի հրատարակողը ֆրանսիական արտաքին գործոց նախարարութիւնն ե, կատարյալ յեզվիտությամբ պաշտպանում ե ռումինական կառավարութիւնը: Իրենց բարձրահնչյուն դեկլարացիաներով եր կառավարիչները

միայն կարգի ու խաղաղության մասին են պնդում: Ճանկոյն ու Վոլկոյն ել են նույնն ասում և հենց նույն արտահայտութիւններով: Ճանկոյն, այս պրոֆեսսոր մագործը, նույն իսկ չի ընդունում, թե իր կառավարութիւնը կարող եւ ընկացոն համարվել: Դա,—ասում ե նա,—«Humanité»-ի և կոմմունիստական այլ լրագրերի տարածած լուրն է: Բայց իրականում, հավատացնում ե նա, իր կառավարութիւնն ամենաազատամիտն է:

Անտանապի որդաններէց մեկը, Բեյարացիների Միջազգային Հանձնաժողովը, նպաստեց վոր լուծարքի յենթարկվին Ստամբուլիսկու կառավարության մի քանի դեմոկրատիկ որենքներն ու ձեռնարկված միջոցները. որինակ—արտադրության և սպառման մեջ յեղած ճանապարհից շահագործողներին ու միջնորդներին հեռացնելու համար պետական կոնսորցիում կազմակերպելու որենքը, վորն ուղղված եր Բուլղարիան այս պատերազմի սպանդանոցը քաշողների և հետո ամութալի կերպով նրա հաշվին հարստացողների դեմ. յերկրորդ որենքը սահմանագիծ եր քաշում արտադրողական կապիտալի և շահագործող կապիտալի մեջ—վորոնցից մեկը արդշունագործության և յերկրագործության զարգացման համար ե կիրառվում, իսկ մյուսը առևտրական ըանկերն իրենց շրջանառության մեջ են դնում մուրհակներ զեղջելու և փոխանակային գործարքների համար: Սա յուրատեսակ մի հարկ ե՝ ընկած աշխատավորության վրա: Բեյարացիների Հանձնաժողովը, վոր յեվրոպական մեծ դեմոկրատիաներն եր ներկայացնում, միջամտեց ու առանց այլևայլության

վերացրեց ժողովրդականություն վայելող որենքները: Այնուհետև Անտանտան թույլ տվավ Բուլղարիային՝ իր զորքի թիվը 10,000-ով ավելացնել, Վոր պետք եր նրան՝ վերջնականապես արմատախիլ անելու մարդկային արժանապատվության և ազատության վերջին մնացորդները *):

Վոչ վոքի համար դադարներից չե, Վոր Բուլղարիան յեվրոպական մամուլի հանդեպ ամեն տեսակ քայլեր արավ՝ ձեռք բերելու նրա բազմաթիվ որդանների ռուսահաճ չեզոքությունն ու համակրանքը: Ամերիկացի լրագրող Շարլ Մուր, քաղաքական համոզմունքներից հեռու (համենայն դեպս վոչ կոմունիստ) մի մարդ այսպես ե արտահայտվում յեվրոպական հասարակական կարծիքը ղեկավարող մեծ մամուլի մասին. «Ոտարյերկրյա մեծ մամուլը, մանավանդ Վիեննայի «La Nouvelle Presse Libre» - ը, Լոնդոնի «Times» - ը և Փարիզի «Temps» - ը թերթերն ամենախայտառակ կերպով պաշտպանում են գեներալ Վոլկովի քաղաքականությունը»: Իրեն դեմոկրատական և հակաֆաշիստական անվանող

*) Տրեանոնի պայմանագրի համաձայն՝ Վենզերիան 35,000-ից ավելի զորք պահելու իրավունք չունի, բայց վենզերական «Սե Բանակը» — «Լեվանտ» կազմակերպության տրամադրության ներքո՝ իսպառուրեն 400,000 մարդ ունի, Վորոնք սպորտային ընկերության անվան տակ գաղտնի ղինվում ու կազմակերպվում են: Մուսսոլինին ծովակալ Պորտիին մեծ քանակությամբ մթերք ե մատակարարում: Մոտ ժամանակներս Գրացում յերկաթուղայինները հայտաբերեցին մի քանի վազոն պուլիմոտներ և ռազմամթերք՝ հասցեագրված Բուլղապեշտ: «Սե բանակը» մինչև որս ղինվորական հագուստ չունելու Մարա ամսին Բուլղապեշտ հասավ 600,000 ձեռք մուգ-մոխրագույն ղգեստ:

մի փարիզյան լրագիր պատասխանատվությունն իր վրա վերցնելով՝ հրատարակեց բուլղարական մամուլի հաղորդագրաւթյունը՝ «Բուլղարիայում Ֆաշիզմ չկա» վերնագրով: Ի՞նչ կարծիք կարելի չե կազմել մի մամուլի մասին, վորը բուլղարական Մոսսոտլինիների հլու-հնազանդ կամակատարն ե՛ր ամենքին հայտնի փաստերի նկատմամբ:

Մի քանի բուռն բողոքներ յեղան, բայց ձայն բարձրացնելու համարձակություն ունեցող թերթերի թիվը «Humanité»-ից, «Populaire»-ից, «Quatidien»-ից, «Ere Nouvelle» - ից, Բրյուսսելի «Peuple» - ից, Վեննայի «Abend»-ից և «Arbeiter Zeitung»-ից դենը չանցավ:

Ամեն անգամ, յերբ դիմում ես ֆրանսիական կամ մի այլ յերկրի խոշոր լրագրի և խնդրում բալկանյան խնդրի մասին նյութեր տպագրել, ճարպիկ կերպով խուսափում ու հարցը լռության են տալիս: Յես յերբեկեցի կբացատրեմ, թե դա վճրտեղից և բղխում:

Ի՞ՆՉ ԱՆԵԼ

Մենք չպիտի բավականանք փաստեր արձանագրելով: Ամեն դրությունից դուրս գալու յեղք կա: Յուրաքանչյուր կարգին մարդ ամենից առաջ վորոշ դիրք պիտի բռնի բալկանյան հարցի նկատմամբ, վոր մեզ հուզում ու տանջում ե: Ստի շեղջակուտից պիտի դտել, հանել ճշմարտությունը և մտածել ապագայի մասին:

Մենք հույս չպիտի դնենք պաշտոնական իշխանությունների վրա, ովքեր ել լինեն նրանք: Դրանցից փրկություն ակնկալել չի լինի: Աղաչանքով ու միջ-

նորդություններով մեր կառավարիչները վոչ մի փոփոխություն չեն մտցնի բաւոր գործերը պատեցնող մեծ քաղաքական մեքենան կառավարելու գործի մեջ: Կառավարություններն այժմ ավելի քիչ կարող են մարդկային խղճի կոշնակները դառնալ, քան յերևես:

Ազգերի Լիգան. բայց նա իր ելությամբ մի այնպիսի ապարատ ե, վոր հաղթող պետությունների կառավարություններն են կազմել: Նա չի կարող հակամարտությունների և բաժանումների քաղաքականություն չվարել, վորովհետեւ նրան ստեղծող պետություններն ել պահում են նրան ու ղեկավարում: Միայն բառախաղի աւալով կարելի չի նրան ժողովուրդների լիպա անվանել: Սա գրասենյակների Լիգա չի, աշխարհի կառավարիչների միջազգային նախարարություն, ժողովուրդների լիգային հակադիր մի բան:

Իրոք նա չկարողացավ հարթել նոր կոնֆլիկտներից և վճչ մեկը: Բուրժուական մամուլն այս անհաջողությունները թաքցնում ե, Փաստորեն նա միշտ յեղել և մի դեկորացիա, վոր հետեյալ ծաղրական վերտառությունն ունի. «Արբիտրաժ—ապահովություն—զինաթափություն» գոյություն ունեցող կարգերի Բոքսայերների սրտին սիրելի վերտառություն: Այս դեկորացիայի յետևում թաքնված ե արեւմտյան իմպերիալիստների դործերի և, միջազգային մասշտաբով, կապիտալիստական հասարակակարգը պահպանելու հոգսը: Ազգերի Լիգան ստեղծելու կամպանիայի ժամանակ գործնական ու ճշտապահ անվտ-սաքսերը նրան դրվատում եյին վորպես «անտիպոտ» շահագործվող մասսաների կազմակերպության: Ազգերի Լիգան թագավորների

դենքն և ժողովուրդները դեմ, իսկ մնացած բոլոր խոսքերը լո՛կ քամի յեն։

Ուզում ես միայն ծիծաղել, յերբ լսում ես այնպիսի յերազոդներ, վորոնք հավատում են, թե ամպերից խաղաղություն կիջնի ժամանակակից հասարակակարգի միջոցով, առանց վերջինիս մեջ փոփոխության մտցնելու, մոզական գալազանի մի քանի հարվածներից հետո։

Բայց չի կարելի չվրդովվել, յ՛րբ Ազգերի Լիգայի պարոնները հայտարարում են, թե նոր դարագլխի, նոր վոգու սկիզբն են բերում, վորովհետև նրանց վելիկոդերժավը լուսապսակող այս բառերը շատ ազնիվ մարդկանց են մոլորեցնում։

Արդարության և հավասարության սպասել մեր հասարակության ներկայումս գոյություն ունեցող ձևից՝ նույնն է, թե փորձենք լուծել շրջանի քառակուսիացման խնդիրը՝ սոցիալական և քաղաքական հարաբերությունների մակարդակում։ Իսկ մեր քաղաքագետներն ուրախանում են, յերբ կարողանում են մեզ խճճել անլուծելի խնդիրներով։ Արժե այն ևս ընդգծել, թե Ազգերի Լիգան անլեզալ կազմակերպություններից վոչ մի դիմում չի ընդունում։ Յեվ թ՛նչ, Ռումինիան, Բուլղարիան, Հարավ-Սլավիան, Հոնաստանը և Վեհգրիան անլեզալ են հրատարակել այն բոլոր կազմակերպությունները, վորոնք բողոքել կարող են։ «Մարդու Իրավունքների Լիգան»։ — Նա համարձակվեց արդյոք՝ այսպես թե այնպես կատարել այն բոլորը, ինչ վոր կարող եր կամ պարտավոր եր կատարել*)։

*) Կարմիր խաչի վարքագիծը Բալկաններում անարդար լի-

Մոպրն եր, վոր ամենից շատ աշխատեց, վորպեսզի լույս սփռի վոստիկանական պետությունների արած-ների և Բալկաններում որինսկ դարձած մարդկային զոհաբերությունների վրա: Այս կադմակերպությունն իրավունք ունի բոլոր ազնիվ մարդկանցից շնորհակա-լություն սպասելու: Նա քաղաքականությունից հեռու յե կանգնած և հենվում ե րացառապես միջազգային պրոլետարիատի համերաշխության վրա:

Հասարակական կարծիքը վճռական կերպով հան-դես պիտի գա ու մերկացնի Բալկաններում տիրող անարժան խաղերը: Բավական են ճրճոան ֆոզզները, բավական են ծաղրածությունը, ժենևի ու Լոկարնոյի կեղծավոր յերգերը:

Բալկաններից հոգևարքի ճիչ ե լավում, այնտեղ սարսափելի վողբերգություն ե կատարվում, ավար են բաժանում և կոնցեսսիաների քաղաքական ու տնտե-սական ազդեցությունների յետևից են ընկած: Պիտի կանչել ի լուր ամբողջ աշխարհի: Պիտի հաստատակա-մություն հանդես բերել: Չի կարելի թույլ տալ, վոր կոլտուրան ու քաղաքակրթությունը ծաղր ու ծանակի յենթարկվեն: Ով կարող ե ձայն հանել, բայց չի հա-նի, նա կվարկարկել իրեն՝ պատմության առջև:

Ազնիվ և շիտակ մարդկանց բարձր ձայնը կարող ե իր վճռական ազդեցությունն ունենալ, իսկ մեր շուրջը այդպիսի մարդիկ դեռ շատ կան: Չմոռանանք,

նեւուց շատ հեռու յե: Գեներալ Բորնխեմը կաաարյալ հիմք ուներ նրան մեղադրելու, թե չերնագրւյան դեպքերի քննության ժամա-նակ նա միայն մի գենք եր դաշնակիցների քաղաքականության:

վոր մի քանի յեվրոպացի գործիչների յեռանդուն միջամտութունը Րակոշիին փրկեց աներկբայելի մահից։ Այդ կոչի ճնշման տակ վենդերական սոսկալի զինվորական դատարանը, վորի մահավճիռը կարող եր յերկու ժամում ի կատար ածվել, հայտարարեց, թե այդ գործն իրեն յինթդատյա չի։ Այն բոլոր յերկրներում, ուր յես յեղել եմ, համոզվել եմ, վոր արևմուտքի հասարակական կարծիքն ահագին նշանակություն ունի։

ՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԿՈՄԻՏԵՏՆԵՐԸ

Քաղաքական ոպպոզիցիան Բալկաններում լեզալ ճանապարհով վուչինչ չի կարող անել, վորովհետև այնտեղ այն ամենը, ինչ վոր ոպպոզիցիոն ընույթ ունի, անլեզալ և հայտարարված։ Բայց հենց իրենք կառավարությունները չեյին կարող վուչինչ անել, նույն իսկ մեկ ուր դիմանալ, յեթե միայն սահմանափակվեյին լեզալ միջոցներով։ Կասկած չկա, վոր յեթե իսկական ազատ ընտրություններ լինեյին, պետական ֆաշիզմն իսպառ կջնջվեր այս յերկրներից։ Բայց և այնպես, չնայելով այս բոլոր դժվարություններին, ոպպոզիցիան որ որի վրա աճում ե։ Վորպեսզի նա ավելի ևս աճի ու զարգանա, անհրաժեշտ ե, վոր Բալկանյան դեպքերի վրա լույս սփռվի. «Թող ամենքն իմանան, թե ինչ և կատարվում այստեղ».—այս և Հարավ-Արևելքի տառապողների ցանկությունը։

Նրանցից մեկն ինձ մի նամակ ցույց տվավ, վոր հաջողեցրել եր ստանալ Բելգրադի մի բանտարկյալից։ «Հայտնիր Ֆրանսիայի ընկերներին, վոր մենք միայն մի բան ենք պահանջում. — թող գրեն մեր կրած տա-

ռապանքի մասին և բողոքեն Հարավ-Սլավյան ֆաշիստական կառավարութեան բարբարոսութիւնները դեմ:

Մենք կարողանում ենք քաղցած մնալ, մենք սովորեցինք առանց իրավաբանական ոգնութեան մնալ, մենք կարող ենք յոլա գնալ՝ առանց փողի, մանավանդ, վոր յերեք փող չենք ունենում, բայց թող մամուլը ձայն բարձրացնի, միայն նա կարող է փրկել մեզ: Վորպիսով բացառապես հանուն մարդկային ազատութեան ու հավասարութեան հանդես յեկող կարգին մարդկանց ձայնը, առանց կուսակցական խտրութեան, լսվի մամուլի եջերից, մենք Փարիզում, Լոնդոնում ու Վեննայում «Բալկանյան սպիտակ տերրորի զոհերի սլաշտպանութեան կոմիտեներ» ենք կազմակերպել: Այս Կոմիտեաների նպատակն է բողոքներ հրատարակել ու կազմակերպել և, վոր ամենից գլխավորն է, վորոշ հետեանքների հասնել:

Այս կոմիտեաների առաջին գործն է՝ ծանոթացնել հասարակաց կարծիքը իրերի իսկական դրութեան հետ, վոր թաքնված է կեղծավոր պաշտոնական հաղորդագրութիւնների յետևը և ճշտած ինֆորմացիայի միջոցով տալ պատճառների ստույգ փաստական պատկերը և որոշելով լուսաբանութիւնը: Վոչինչ այնքան համոզեցուցիչ չէ, վորքան անաչառ կերպով պատմելը, առանց հավելումների, նույն իսկ առանց կոմենտարիաների: Պաշտպանութեան կոմիտեաները կամպանիա պիտի տանեն՝ հոգուտ բոլոր քաղաքական բանտարկյալների և հմիգրանտների ներման:

Բալկաններում շատ անգամ են ներման խաղ սարքել, վոր միայն դահիճներին ու մարդասպաններին է

ազատութիւնն բերել: Պաշտպանութեան կոմիտեաները պիտի զբաղվին այն բանով, վոր կոմեդիա յե կառավարողների և տրագեդիա՝ ժողովուրդների համար: Նրանք միջոցներ պիտի նշեն՝ լուծարքի յենթարկելու անցյալի մնացորդները և առողջացնելու ապագան:

Յերկրորդ հերթը բացառապէս Բուլղարիային և վերաբերում: Մենք պիտի ձգտենք, վոր կենդանի մնացածներին և ընկածների ընտանիքներին ոգնելու իրավունք ձեռք բերենք: Արդեն ասել եմ, վոր այս ոգնութիւնը խստագույնս արգելված է Բուլղարիայում, ուր սպանվածների մայրերն ու յերեխաները մեղսակիցներ են համարվում, ինչպես նաև նրանց սովից փրկողները: Մենք կկազմակերպենք մի շարք նոր կոմիտետներ, նրանց մեջ միջազգային կապ կստեղծենք, վորպեսզի աշխատանքը համաձայնացնենք ու զարգացնենք: Մենք բոլրլիտեն կհրատարակենք, վոր ուղիղ ինֆորմացիա կտա և բեակցիոն ու վաճառված մամուլի սուտը կմերկացնի:

Յեւ վերջապէս մենք կձգտենք Բալկանյան արյունոտ քառսից դուրս գալու յեւք գտնել: Մենք լայն պրոպագանդ կմղենք հոգուտ Բալկանյան ֆեդերացիայի իրականացման:

ՔԱԿԱՆՅԱՆ ՖԵԴԵՐԱՑԻԱ

Յեթի Բալկանյան տարբեր յերկրներն ու շրջանները, վորոնք այսօր աղքատացած, թուլացած ու մըշտական վեճերով խեղդված են, միանային ազգային ինքնորոշման սկզբունքով, կստեղծվիր ուժեղ և դեպի ինքը հարգանք ներշնչող մի պետութիւն: Այնտեղ առավելագույն կարգ ու բարեկեցութիւն կստեղծվեր:

Աշխարհագրական փոքրամասնությունների հարցը լուծելու այս միակ խելացի ձևը և լայն դեմոկրատիզմի իրագործումը աղատ կամքով ստեղծված պետական միության յուրաքանչյուր բաղկացուցիչ մասի տնտեսական վերածնունդի սկիզբը կգնեյին:

Բավական է մի թուղցիկ ակնարկ դրել քարտեզին՝ համոզվելու, վոր Բալկանյան յերկրները ներկայումս իրար մեջ մտած և իրար այնքան սեղմող դժվարություններից յերեք չեն դուրս գա, յեթե ցանկանան կառչած մնալ «յուրաքանչյուրն իր համար» սկզբունքին: Ծով դուրս գալու պահանջը դնում է նրանց իրար վերաբերմամբ կախյալ վիճակում: Այս հարցերը — դալմատական, ալբանական և մանավանդ սալոնիկյան — հանգիստ չեն տալիս Հարավ-Սլավիային: Բուլղարիան, վոր միայն Սև ծովից Դարդանելով փակված մի փոքրիկ կոոր ունի, ոեալ պահանջ է դրում՝ Եգիպտոսի ծովը դուրս դալու: Բայց չի կարելի ազգայնականություն կամ խնդրիալիզմի լողունքների տակ բավարարել այս ինքնին որինական ձգտումները, առանց կողոպտելու Հունաստանին: Հետևաբար այս խնդիրներն ուղղակի անլուծելի յեն և Բալկանյան որդանիզի յերկու «նյարդային կետերը» (ըստ արտահայտություն ժիրումսկու) — Սալոնիկն ու Դեդեաղաջը — իրերի այժմյան պայմաններում անբուժելի յեն: Բալկանների տնտեսական կյանքի վողջ զարգացումը տուժած է նման անոմալիաներից:

Սակայն Բալկանյան ֆեդերացիան իր խմստուն ու նշանակությունը կունենա միայն այն դեպքում, յերբ նրա մեջ մտնեն Բալկանյան բոլոր պետություննի:

ու շրջանները՝ առանց բացառության: Յուրաքանչյուր մասնակի բավարարումն կհակասեր բուն նպատակին, վորովհետև մի իմպերիալիզմը կգորանար մյուսների թուլանալու հաշվին:

Վերցնենք առաջին պատահած որինակը. սերբ բուլղարական դաշինքը (այստեղ ի հարկե խոսքը վերաբերում է որդանապետ միանալուն), վոր բալկանյան ֆեդերացիայի ետապ լինելուց շատ հեռու յե, դա ֆեդերացիայի կատարյալ ժխտումը կլիներ. դա մի կոմբինացիա կլիներ, վոր Հունաստանի հաշվին պահանջավոր լինելու այդ յերկու պետությունների ձգտումներին կշիռ կտար և վերջին հաշվով կբավարարեր միայն Հարավ-Սլավիայի ախորժակը:

Վախենալու է, վորպես թակարդից, այն վատ քողարկված ֆորմուլայից, վոր ֆեդերատիվ մակեդոնական կազմակերպությունը քարոզում էր «Մակեդոնական Գիտակցություն» թերթում այն պատրվակի տակ, թե ինքը կազմում է միջանկյալ ետապ *):

*) Աչքաթող չպիտի անել, վոր մակեդոնական ֆեդերալիստները մակեդոնական հեղափոխական կազմակերպության նախկին ձախ թեն են, վոր 1908 թ. յերիտասարդ թուրքերի հեղափոխությունից և տաճկական հեղափոխության հուշակումից հետո վերափոխվելով, դարձան ֆեդերատիվ ժողովրդական կուսակցություն: Այս լեզալ կուսակցության հիմնադիրներն էյին Սանդուսկի, Ղանթարջե, Պանիցա, Վլախով, Յանկով, Չերնոպիև և Դոբրի Դասկալով: Բայց «Մակեդոնական Գիտակցություն» թերթի շուրջը համախմբված ֆեդերալիստները նույն Պաշիչի կառավարության ազենտներն են: Նրանց և նախկին ֆեդերատիվ ժողովրդական կուսակցության մեջ ընդհանուր վոչինչ չկա: Նրանց ղեկավարները—

Յերբ Տողորովը, բուլղար-հարավ-սլավական պետութ-
յան այս մեծ կողմնակիցը, այսպիսի գրավիչ պատը-
վակ ե մատնացույց անում, թե «ինչո՞ւ չպիտի Հա-
րավ-Սլավիան Բալկանների Պեմոնդը դառնա», այս
դարձվածքից պարզ երևում ե Հարավ-Սլավիայի գա-
ղափարի տիրապետությունը՝ թերակղզու վրա: Բայց
ավելի գծվար ե նկատվում, թե այդ տիրապետու-
թյունը յերբեք հավասարավոր ֆեդերացիայի չի հասցնի:

Խաչված կամ, ինչպես Դանիել Բենուն ե ասում,
դաշնակիցների ձեռքով չորս մասի բաժանված Մա-
կեդոնիան այդպիսի պայմանագրերի շնորհիվ յերբեք
չեր ազատվի: Նա ավելի շատ նոր պատերազմների աս-
պարեզ կդառնար: Պարզ ե, վոր նույն բնորոշումը
պիտի տալ նաև ավտոնոմիստներին, վորոնք մակեդո-
նական հարցը «Մեծ Բուլղարիա» ստեղծելով են լու-
ծում: Ազատության համար Բալկանյան փոքրամաս-
նությունների տարած պայքարը դործնականում այլ
կերպ չպիտի հասկանալ, քան բոլոր ճնշված ժողո-
վուրդների լայն դաշինք: այնպիսի դաշինք, վոր հեն-
վեր աշխատավոր դասակարգերի վրա, վորոնք միա-
տեսակ ճնշված են նույն դահիճներից ե իմպերալիզմի
ու բալկանյան միջազգային բեակցիայի դեմ միասնա-
կան ֆրոնտ են կազմում:

Յես վորտեղ յեղել եմ, առաջ եմ քաշել Բալկանյան
ֆեդերացիայի գաղափարը, վորի իրականացման համար

Տերցեր ե Ռինգովը սերբ կառավարության կամքն են կատարում՝
ձուլելու մակեդոնական ժողովուրդը ե հարավում սերբական իմ-
պերիալիզմը տարածելու:

ամենից առաջ պիտի տապալել կառավարող միապետութիւնը և իսկական դեմոկրատական իրավակարգ սահմանել: Յեա համոզվել եմ, վոր այդ գաղափարն այնտեղ, ամենուրեք բազմաթիւ կողմնակիցներ ունի: Խիստ ակնբեր կերպով ե համապատասխանում նա ոտարյիրկրացիների ձեռքով շահագործվող ժողովուրդների տարբեր ձգտումներին: Մեծ պետութիւնների անվերջ հակամարտութիւնն ավերում, ուժասպառ ե անում այդ ժողովուրդներին և մութ խաղերի որչեկտ դարձնում նրանց:

Բայց այս խելացի գաղափարի բոլոր կողմնակիցներն ավելացնում են. «Մեծ պետութիւններն այդ թույլ չեն տա: Մի մեծ, քաղաքականապէս հաշտարար և տնտեսապէս միասնական պետութեան գաղափարը դեմ ե նրանց ծրագրերին:

Իհարկե՝ աչք չպիտի փակել այն դժվարութիւնների առաջ, վորոնց կհանդիպի «Բալկանյան Միացյալ Պետութիւնների» իրագործումը: Այդ դժվարութիւնները կհարուցեն նրանք, վորոնք իրենց իրավատեր են համարում ուրիշների վիճակը տնորինելու խնդրում: Մեծ պետութիւնները շատ ամուր են կառչել այն անհեթեթ ու կորստաբեր հասարակակարգին, վոր ստեղծվել ե հաշտութեան դաշինքներով: Ազգերի միջև գոյութիւն ունեցող փոխհարաբերութիւնների խելացի վերակազմութիւնը համազոր ե այդ տեսակ հասարակարգի խորտակման: Ահա թե ինչու կրկնակի կերպով — ներսից ու դրսից — այս հարստահարված ժողովուրդները այնպիսի յիլքի պիտի կառչեն, վոր վերջին

հաշվով ավելի, քան մի ուրիշ ձև, ապահովեր խակահան խաղաղությունը Յեվրոպայում:

Վորևե գաղափար իրականացնելու համար նրան պիտի ձևակերպել և տարածել: Հետագայում նա իր ճանապարհն ինքը կհարթի: Վաղ թե ուշ՝ մեծ վեճերից յերևան կգան լուծելու հիմունքները չարաբաստիկ ու անվերջ արեւելյան հարցի, վոր մարդկությանն այնքան արհավիրքներ և պատճառել: Շահամոլ ու քինոտ վորոգայթները պետք և խորտակվեն: Յես կոչ հմ անում բոլորին, ովքեր հետաքրքրվում են ժամանակակից մարդկության վիճակով ու նրա ապագայով, մտնել պաշտպանության կոմիտեոնների մեջ և ոգնել նրանց առողջ ու լոյալ ձեռնարկություններին: Յուրաքանչյուր վոք իր կարեցածի չափ կարող և և պիտի պաշտպանի մեզ: Առանց այն ել՝ հրեշավոր չարագործություններին և մեր որերում իշխող բարբարոսական ժամանակաշրջանին վերջ դնելու համար՝ կտրուկ միջամտությունը շատ և ուշացել: Այդ հարցում մենք բոլորս բավական ծույլ ու անշարժ ենք մնացել:

*
* * *

Այս մասը գրված էր, յերբ Յանկովի հեռանալու տեղեկությունը հասավ մեզ: Վոչինչ չի արգելի մեզ մտածելու, թե Յանկովի գործադրած կառավարական բանդիտիզմի մեթոդները կմերժվեն նոր կարինետի կողմից, ուր նրա ստվեր գններալ Վոլկովը ղինվորական նախարարի պորտֆել ունի, ուր մտել են Զինվորական Լիգայի հիմնադիրները ու առաջնորդները Սլավեյկո-Վասիլևը, յերկրորդ ղինվորական դահիճ

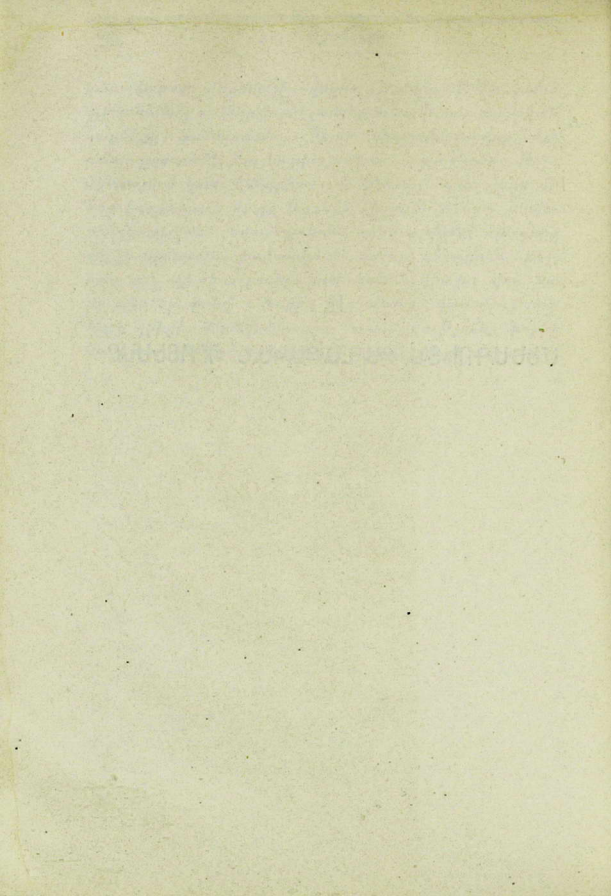
կիմոն Գեորգիւն, վորն արդարադատության նախարար է, Ժողովի հքս-նախագահ կուլնը, վոր բունկեց մտած-ված կերպով ձայները սխալ հաշվելում, յերբ պարլա-մենտում Յանկովի գլխին կախված եր սպառնալիք: Խոչ միջոցներ կարող ե ձեռք տունել Լյապչեւ Զինվո-րական Լիզայի, մակեդոնական «ալտոնոմիստները», վրանգեկյանների ե ֆաշիստների դեմ: Ընչ դիրք կըն-նի պետության ե ամբիստիայի մասին յեղած հրեշա-վոր որենքի նկատմամբ: Ավանդ, այդ բոլոր հարցերին մենք յերկար անտեղյակ չենք մնա:

Հասարակական կարծիքն, ուզում եմ այս բանը կրկնել վորպես յեզրակացություն, սիրում ե իրեն պա-րուրել լավատեսության մշուշով: Հարուստ թերթերը, վորոնց խմբագիրներն անաղարտ խղճի տեր մարդիկ են, այս կուրությունը հանգիստ կերպով մշակում ու դարգացնում են: Պետք եր Մատտեոտտիի սպանու-թյունը, — իսկ դա՝ նման հազարավոր դեպքերից միայն մեկն եր, — վոր այդ կարծիքը սիրտ աներ իսկական աչքերով նայելու Մուսսոլինի վրա: Հարկավոր եր պաշ-տոնապես մասնակցել կեղծ դրամների արտադոց գոր-ծին, վոր նա կարողանար իրեն հաշիվ տալ Խորտիի ե նրա շրջապատողների իսկական դեմքի մասին: Պետք ե խոստովանել, վոր մի քանի առաջագեմ անկախ թեր-թեր գրում են այդ մասին, բայց դա ձայն բարբառո հանապատի յե: Յեւ յեթե նույն իսկ մի քանի սենսա-ցիոն մերկացումներ ել ցնցում, որորում են հասարա-կական կարծիքը, մի փոքրիկ պատրվակ բավական ե, վոր նա նորից ընկնի իր հաճելի քնի մեջ, վորովհետե նա ամենից առաջ հանգիստ ե ուզում: Բավական են

կառավարող մեքենայի վերին մասերում մի քանի գլխկոնձիններ ու հնչուն բեկլամներ, և նա (հասարակական կարծիքը) կհանգստանա: Պիտի զգուշանալ, վոր այդ բանը չպատահի Բուլղարիայում և, հավանորեն, Ռումինիայում կամ Վինգրիայում: Յեւ վաղ օրը, յերբ մի նոր խայտառակ դեպք Ապոբերի Լիպային և նրա իմպերիալիստական նվաճողական զինվորական ծրագիրը վերջնականապես խորտակման դուռը կհասցնեն, ինչպես այդ պիտի սպասել, բավական է միայն, վոր նա իր անունը փոխի և նորից ընդհանուր վստահություն ձեռք կրերի, ժամանակակից հասարակությունը նորից հանգիստ կերպով կշարունակի գլորվել գեպի անդունդը:

II.

ՄԵԾԱԳՈՒՅՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՊՐՈՑԵՍՍԸ

ՄԵԾԱԳՈՒՅՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՊՐՈՑԵՍՈՐ ՅԵՎՐՈՊԱՅԻ ՅԵԶՐԻՆ

Քաղաքի վրայով դառնաշունչ ցուրտ և անցնում։ Փողոցներում ագռափներն են ու տրոյկաներ։ Ագռափները յերամներով ու փոքրիկ խմբերով, ինչպես ուրիշ տեղերում ճնճողուններն ու հավերը, ձյունապատ ու սառցապատ մեծ փողոցում դիակապատով են զբաղված։ Փողոցը ձգվում և յերկաթուղակայարանից և սկզբում մի լայն ծառուղի յե ներկայացնում։ Իսկ տրոյկաներն իրենց զանգահարող աղեղներով—այդ հին խարխուլ ու մաշված կառքերն—անիվների յուրաքանչյուր պտույտից պատրաստ են խորտակվիլու։ Առաջի մասում տեղ և բռնել մի մռայլ մարդ՝ մուշտակիճվ, թե խոնացած զիպունով, մահուղէ, թե մորթե գդակով։

Ժամանակ առ ժամանակ աջ ու ձախ կողմերում փայտե շենքեր ևս նշմարում։ Սայլերի հետքից յերևում և, լոր հենց այդտեղից ել սկսվում և ճանապարհը։ Ռուսական վերտառություններ են յերևում՝ տեղ-տեղ կիսաջնջված ու ծածկված այլ վերտառություններով։ Այս պարզ ու սպիտակ դեկորացիայի մեջ, ուր, ինչպես թղթի վրա, մութ-կիսամոռնագույն թեթե տներով մի ընդարձակ դաշտանկար և գծագրված. այս ցրտում, այս փայլուն միջավայրում ու այս մարդկանց մեջ սկսում և թվալ, թե դու Ռուսաստանումն ես։

Բայց մենք Բեսսարաբիայի մայրաքաղաքումն ենք — Քիշինյում, վոր մենք Քիշինև ենք կոչում:

Բուհ, իսկական Ռուսաստանը հեռու չե. յերբ բարձրանում ես քաղաքը շրջապատող բարձունքները, ճիշտ այն տեղից, ուր գններալ Բուդեանուն, ռումինական III ռեկուպացիոն կորպուսի հրամանատարը, Հոովմի պատվին պատմական գայլի արձանը կանգնեցրեց, յերեւում են Ռուսաստանի բլրաձև ուրվագծերը: Մենք չորսս յերկու կառքով ենք գնում, վորովհետև քիշինյան յուրահատուկ բոժոժավոր կառքերը յերկու հոգուց ավելի չեն կարողանում վերցնել: Կողքիս նստած եմ որթե գլխարկով մի մարդ, սպիտակ բեխերով, պատանեկան դեմքի գույնով և պարզ ու սիրալիր հայացքով: Դա Կոստա Ֆորուն ե, ռումինական «Մարդու իրավունքի լիգայի» քարտուղարը, վոր ուղեկցում և ոգնում ե արևմտյան «միսսիային»՝ հանձին Պաուլե Լամի, Լեոն Վերնոշեյի և իմ:

Մենք բոլորս գնում ենք մերձկայարանյան ծառուղիով, վորն աստիճանաբար փողոցի յե փոխվում, իր լայնությունը բնավ չկորցնելով: Տները հետզհետե բարձրանում են, հա բարձրանում ու սղմվում Բանկի մեծ շինությանը. ահա և մի պալատ — սպայական ժողովարանի նման մի բան: Բավական յերկար գնում ենք մոխրագույն սառցապատ ճանապարհով: Աջ ու ձախ նորանոր տներ են յերևում:

Քիշինևը համարյա ուրիշ փողոցներ չունի, բայց այս փողոցը անձայր ե.

Վերջապես մենք աջ ենք թեքվում: Սահում ենք սառցակալած ճանապարհով: Սայլանիմների թողած

հետքն ամուր ե ուխտերի պես: Մենք ներս ենք մըտնում մերկացած, տխուր ու հատուկտուր տներով մի տեղ: Բացառիկ ցուրտը կարմրությունն ե տալիս մեր դեմքերին, յերբեմն աչք ե կուրացնում: Մեկ ել առաջնեքս մի հսկա շենք ե ցցվում ու փակում մեր ճանապարհը: Դա մի ահագին ֆեոդալական ամրոց ե՝ փառահեղ ու մասսիվ: Նրա շուրջը ապաստան են գտել մի քանի նոր տներ: Մենք կանգնած ենք դեպի միջնադարյան ամրոցը տանող ստորյիւղըյա մուտքի մոտ: Այստեղ կանգնած են զինվորներ ու սպաններ՝ խակի գույնի նշանազգեստով, գլխներին կեպի, հրացանների ծայրերին՝ կարճ ու լայն սվիններ: Դարպասները բացվում են, և մենք Քիշինեի բանտումն ենք: Բարձր պարսպի և ամրոցի հաղթ շենքի մեջ ընկած և բանտի բակը՝ Հանգիստում ենք մի խումբ մարդկանց՝ զինվորների հսկողության տակ, վորոնց սվիններն ամրացրած են հրացաններին: Սրանց դեմքերը հիվանդոտ են: հագներին ունեն գծավոր շորեր, վորոնք սգազգեստի յեն նման:

Մեր անցնելու ժամանակ պահակներն, ըստ յերեվույթին մեզ իշխանավորների տեղ ընդունելով, բանտարկյալներին հապճեպով ժողովում, շարք են կանգնեցնում և վողջուհում ինչ վոր տարրինակ կանչով:

Մեր առաջ մի նեղ ու յերկար բառակ ե ձգվում: Ներս ենք մտնում, լիքը մարդիկ են: Խորքում յեկեղեցու բեմի նման մի սեղան ե յերևում, վորի շուրջն իրենց նշանազգեստներով ձգված հինգ անշարժ սպաներ են նստած՝ լուրջ դեմքերով, ձեռքները սեղանին

դրած: Մեջ տեղում նստածի առաջ փոքրիկ խաչելություն կա: Զինվորական դատարանի այս հինգ սպաները սառել են, ինչպես իրենց առջևի խաչելությունը: Լուսանկարիչը կարիք չեր ունենա խնդրելու, վոր ուղիղ ու հանգիստ նստեն: Նրանք յերկար ու մանանելի գոլյնի շինել ունեն: Սեղանի մի ծայրում նստած է մի գեր սպա, մյուսում—մի նիհար: Ըստ յերևույթին նրանցից վոչ մեկը քառասուն տարեկանից անց չի: Հինգ դատավորների առաջ մի վառարան կա և հին հրացանների ու սրերի մի կույտ, զանազան զինվորական պիտանի ու անպետք իրեր, առաջն ել յերկու զնդացի: Հետին պատի յերկարությամբ ևս հրացաններ են շարած՝ ինչպես զորանոցում: Դատական սեղանից աջ, նրան ուղղահայաց, մի ուրիշ սեղան կա, վորի շուրջը նստած են յերկու սպաներ: Սրանք թագավորական դատախազներ են: Ձախ կողմում յերկրորդ սեղանն է՝ զուգահեռական դատախազականին, այս սեղանն ել քաղաքացիական ղգեստով ութ պաշտպաններ են շրջապատում: Դատավորներից մի քանի քայլ հեռու դրած նստարանների շարքերը հասարակության համար են: Առաջին շարքում յերեք բազկաթոռ կա՝ ինձ և ընկերներին համար: Հասարակությանը հատկացրած տեղում մի քանի յերիտասարդներ են նստոտել: Դահլիճի ամբողջ յերկրորդ մասում խռովել են մի քանի հարյուր հոգի: մեծ մասը կանգնած է, մի քանիսը նըստած, մինը պառկած է պատգարակում: Մեղադրյալների լուռ բազմությանը հսկում են սպառազեն զինվորներ:

Այս պատերի ներսում տեղի ունի «աշխարհի մեծագույն դատավարությունը», — այսպես հայտարարեց

մեզ ղինվորական դատավորներէց մեկը առանձին հպարտությամբ:

Բոլոր մեղադրվողները թվով մոտ 500 հոգի յեն, նընցից հարյուրը բացակայում են—մեռել կամ փախել են: Մեղադրանք ե ներկայացրած 283 մարդու Մենք յեկել ենք Փարիզից ռումինական այս ծայրամասը, հարավ-արեւելյան Յեվրոպայի ամենահեռավոր անկյունը՝ զխավորապէս այս դատին ներկա լինելու:

Բոլորը, առաջին հերթին նախարարները, վորոնք խոստացան ամեն տեսակ հնարավորություն տալ մեզ՝ լավ ծանոթանալու համար այս գործի հետ, դեռ Բուխարեստից այդ ելին խոսում:

Ահա թե ինչո՞ւ յենք հայտնվել այստեղ, ինչո՞ւ անցանք Բեսարաբիայի ավերված դաշտերը, վորի վրայով կարծես թշվառության փոթորիկ ե անցել, և Ֆուրնյեյից ու Տորբեսից հետո ներկա յենք այս դատական ու քաղաքական վողբերգությանը, վոր գերազանցեց մինչև որս յեղած համաշխարհային բոլոր դատերին:

Առավոտյան մենք գնացինք յերկրորդ զորաբանակ և տեսնվեցինք հրամանատարի—գեն. Ռուտեանուի հետ, վորը նույնպէս իրեն դրավ մեր տրամադրության տակ և վառ ու պաթեթիկ վոճով մեզ իր հայրենասիրությունը ցուցադրեց: Նույն վառ զգացմունքներով լցված՝ նա պատասխանում եր Կոստա-Ֆորուի անհանգիստ ու հուզված հարցերին՝ բեսարաբիական գյուղացիների նկատմամբ բռնելիք գիրքի մասին: Յերբեք չեմ մոռանա այդ տեսարանը. յիս այժմ ել տեսնում եմ հրամանատարի հոնտորական շարժումները: Նա զույգ ձեռքերն առաջ մեկնելով՝ ասում եր, թի մի ժամանակ

հռովմայեցի Մուկիոս Սկևռան այրեց իր ձեռքը՝ վորպես նշան իր հայրենասիրության: Այժմ ել ինքը պատրաստ ե իր զույգ ձեռքերն այրելու: Կոստա - Ֆորուն հանգիստ, առանց շարժումների դիտում եր նրան և դողդոջ ձայնով պաշտպանում մասսաների ապրելու իրավունքն ու պահանջում, վոր նրանց արյունը խնայվի:

* * *

Մինչդեռ փաստաբան Կոլոզնոմուն գունատ ու վրդա-տահուլթյուն չներշնչող դեմքով իր ճառն եր արտասանում, վորի հիմնական կետերը ինձ համար թարգմանում եր հարևաններիցս մեկը, յերկրորդ հարևանս կարողացավ շնշալ, թե մեր գալուց առաջ զինվորական դատարանի եահլիճում վորոշ ձևափոխումն ե տեղի ունեցել. նախ՝ այն բաղկաթոռները, վորոնց վրա մենք նստած ենք, միայն այսոր են դրվել՝ հատկապես մեզ համար. մի որ առաջ դահլիճը խնամքով լվացվել ու կարգի յե բերվել: Բացի այդ, հասարակությանը հատկացրած տեղերում սովորաբար վոչ վոք չի լինում, թեպես սկզբունքով միշտ մուտքն ազատ ե յեղել (վոչ վոք սիրտ չի արել մտնելու այդքան սվիններով պահպանվող մռայլ բանտը և լոկ հետաքրքրության համար պահնորդականների ցուցակն ընկնել): Այժմ աչքի յեն ընկնում յերիտասարդներ, լիցեյի ուսանողներ, ինչպես ինձ հավատացնում եյին, կանչված հատկապես այս դեպքի համար:

Վերջապես ավելի կարևոր մանրամասնություն — այսոր առաջին անգամ ցուցադրել են բոլոր իրական

ապացուցները—զենքերը, վորոնք կիտված են դատա-
վորների առաջ: Անցյալում այս ամենը կարելի չէր
տեսնել արկղերում կամ ամրոցում: Հայտնում են, վոր
այս զենքերը դեռ բոլորը չեն:

ԻՆՁՊԵՒՍ ԵՆ ԲՌԵԱԳՐԱՎՈՒՄ ՈՒՐԻՇԻ ՅԵՐԿԻՐԸ

Այս հաշվետվության մեջ գրական-գեղարվեստական
շեղում թույլ տալը յես սրբապղծություն կհամարեյի.
Լայց հարկադրված եմ կրկնել հին վիպագրողի խոս-
քերը, թե՛ «Իսկ այժմ մի փոքր հետ դառնանք»:

Վորպեսզի լավ հասկանանք այս պրոցեսսի պայման-
ները, պրոցեսս, վոր հետևանք է գյուղացիական ապս-
տամբության Թաթարոնարում, պրոցեսս, վոր մի
քանի ամիս տևեց, վորի վերջին գործողությունները
մեր աչքի առաջ տեղի ունեցան, պետք է ընդհանուր
գծերով շոշափենք Բեսսարաբիայի պատմությունը,
սկսելով ռուսական փետրվարյան հեղափոխությունից
և ռումինական աննեկսիայից:

Բեսսարաբիան մի ընդարձակ յերկիր է՝ ընկած
Պրուտի և Դնեստրի միջև, վոր նրան բաժանում է
Ուկրայինայից: Պատերազմից առաջ նա մի ամբողջ
գար շարունակ ռուսական կայսրության կազմի մեջ
էր: Սա յերկրագործական յերկիր է. Բեսսարաբիայի
բերքը յերբեմն ամբողջ կայսրության բերքի մի տաս-
ներորդ մասն էր կազմում: Նրա մակերևույթը Շվե-
ցարիայի մակերևույթից մեծ է. 1915 թվին 2.686.000
ընակիչ ունեւր—կեսը մոլդավաններ, 19⁰/₀՝ ուկրային-
ցիներ, 11⁰/₀՝ հրեաներ և 8⁰/₀՝ վելիկորուսներ: Մնացածը
բուլղարներ, գերմանացիք, լեհեր: Բեսսարաբիան

ցարական լծի տակ շատ եր տանջվում, թեպետ վոչ վոք նրա յերկրագործական զարգացումը չեր խանգարում: Ժնշումներն ու զեղծումները, վորոնք գոյություն ունեյին ցարի որերում, առաջ բերին 1917 թ. մոլդավական շարժումը, յերբ ցարական դահը յերերաց ու փուլ յեկավ: Ռուսական հեղաղափոխությունից հետո այստեղ ոռւմինական ուժեղ ագիտացիա սկսվեց՝ հոգուտ Ռուսինիային միանալու: Ռուսինիան պահանջում եր Բեսարաբիան՝ հենվելով պատմական իրավունքի և յերկրի աղագորական բնույթի վրա:

ԻՆՁ ԵՆ ԱՍՈՒՄ ԳԱՂՏՆԻ ԴԻՎԱՆՆԵՐԸ

Մենք այժմ ամենաճիշտ տվյալներն ունենք այն ոռւմինասիրական և հակառուսական ագիտացիայի մասին, վոր տանում եյին դադտնի ազենտները. գիտենք, վորովհետև խորհրդային իշխանությունը հրապարակեց իր նախարարների դադտնի դիվանները: Այս դիվանների հրապարակումը մեծ լույս սփռեց ժամանակակից պատմության դադտնի կողմերի վրա: Խրիստիան Բակովսկին՝ խորհրդային իշխանության այժման Փարիզի դեսպանը, ծնունդով բալկաններից, վոր առանձնապես լավ ծանոթ է բալկանների ներքին ու արտաքին քաղաքականությանը վերաբերող խնդիրներին, այդ ժամանակաշրջանում կատարվածների մասին իր ձեռքում անհերքելի ապացույցներ ուներ:

Ռուսական հեղափոխությունից հետո, յերբ Ռուսինիան կարող եր հուսալ, թե դաշնակիցները կհաղթեն, սկսում է Բեսարաբիայի փաստական ամենեկսիան պատրաստել:

Ռուսական ժամանակավոր կառավարութիւնը իր հետախուզող որդաններէ մնջողով իրազեկ եր Ռումինիայի փորձերին՝ զերմանացիներէ հետ դաշն կապելու:

Այս նպատակով Բուխարեստի եվոկուացիայից հետո, զերմանասեր կուսակցութեան ըտլոր առաջնորդները Բրատիանուլի համաձայնութեամբ մնացին Ռումինիայում: Ռումինիայից հատուկ ազնետներ ուղարկվեցին Բեսսարաբիա՝ պրոպագանդայի:

Դեռ 1917 թ. Տերեշենկոն, ժամանակավոր կառավարութեան արտաքին գործոց նախարարը, Յասսայի ուսաց զեսպանից ճիշտ տեղեկութիւններ և պահանջում՝ մի քանի անձնավորութիւնների մասին, վորոնք Ռումինիայից Բեսսարաբիա եյին զնացել՝ հակառուսական տրամադրութիւն ստեղծելու:

Հենց այս ինտրիգաների հոլի վրա յեւ հրապարակ և զալիս բաղդախնդիր կատարեուն, ուումինական պրոպագանդայի կազմակերպիչը Բեսսարաբիայում, վոր հետագայում Քիշինեվի քաղաքապահ գործի պետի պաշտոնն ստացավ: Ռումինական իշխանութիւնները Բեսսարաբիայում ունեցած իրենց մեքենայութիւնների հաքերը կորցնելու համար՝ հրացանազարկ կանեյին այս պարոնին: Բայց Բրատիանուլի զիվանում մենք գտնում ենք կատարեուին վերաբերող մի շատ հետաքրքիր փաստաթուղթ:

Այդտեղից մենք ի միջի ալլոց իմանում ենք, վոր կատարեուն ուսական դասալիք և, ուումի-

Նախան պահնորդականի ագենտ ե յեղել, վոր ումինական կառավարությունը մի անգամ արդեն ոգտագործել ե նրան դեռ 1913 թվին՝ Վենգրիայում մի անիշխանական մահափորձ կազմակերպելու համար, և վոր նրա բազմաթիվ զոհերից մեկն ել Դեբրեշինակի յեպլիսկոպոսն ե:

Այս փաստաթղթերի լուսանկարներն արտատպած են ուկրայինական «Կարմիր գրքում», վոր լույս տեսավ Ֆրանսերեն լեզվով, «Յորհրդային Ուկրայինա» անունով:

Մենք այդտեղ մի նամակ ել հնք գտնում, վոր ուղարկել ե Փարիզից Լախովարին—այդ ժամանակ ումինական ներկայացուցիչը: Այդ նամակում նա մանրամասն հաղորդում ե Բրատիանոլին Ֆրանսիական իրավաբանների հետ ունեցած խորհրդակցության մասին: Նամակը նպատակ ունի ոգնել Բրատիանոլին՝ դուրս գալու դժվար կացությունից այն դեպքում, յեթե վենգերական ագենտները փորձեն ձերբակալել Կատարեուլին ումինական հողի վրա (Բրատիանուն խոստացել եր Չեռնինին, Բուխարեստի ավստրո-վենգերական դեսպանին, չխոչընդոտել Կատարեստի ձերբակալությունը վենգրիական պահնորդական բաժնի ագենտների միջոցով):

Յեա հարկավոր համարեցի մեջ բերել այս կտորը, ըտլորովին նպատակ չունենալով խոսել Ռումինիայի կամ Ռուսաստանի իրավունքների մասին Բեսսարաբիայի վերաբերմամբ, վորովհետեւ այդ խնդիրը գործի հետ վոչ մի կապ չունի: Սակայն պրոցեսսը պիտի

դիտել բաղմակողմանի կերպով և, վոր ամենից կարելի
վորն ե, խախտել շատերի յերանելի անտեղյակությունը,
վորոնք պաշտոնական դեկլարացիաներին շարունակում
են կուրորեն հավատալ և չեն ընդունում ու հասկանում
այն միջոցները, վոր կառավարությունները գործ են
դնում՝ արտաքին վայելուչ ձևը պահպանելու և հրա-
պարակական արարողությունների համար, ուր նրանք
միայն խոսում են ժողովուրդների աղատության, ար-
դարության և իրավունքի մասին:

ՍՖԱՏՈՒԼ-ՅԵՐԻՆ ՅԵՎ ԳԵՆԵՐԱԼՆԵՐԸ

Այն որերում, յերբ Ուկրայինայի գերմանական ու-
կուլացիան Ռուսաստանից բաժանեց Բեսսարաբիան,
վերջինս փաստորեն ավտոնոմիա ստացավ: Կառավա-
րում եր ազգային ժողովը — Սֆատուլ-Ցերին: Այս ժո-
ղովը, վոր տարբեր ազդեցությունների մի ասպարեզ
եր, այնպիսի դիրք բռնեց, վոր անաչառ ու որբեկտիվ
պատմաբանը բավական տարրերնակ կհամարի և կըն-
դունի, վոր անկասկած Սֆատուլ-Ցերին դավաճանեց
Բեսսարաբիայի շահերին: Սկզբում նա «Մուդավական
հանրապետության» ավտոնոմիա հայտարարեց, վորի
պետական ձևերը խորհրդային հանրապետության վո-
գով էին հասկացվում: Հետո նույն Սֆատուլ-Ցերին
քվե տվավ հոգուտ նույն Մուդավական հանրապետու-
թյան միացման Ռումինիային՝ վորոշ պայմաններով ու
ավտոնոմիայի յերաշխիքով և վերջապես մի գեղեցիկ
գիշեր ել, հանկարծ, ռումինական զինվորականության
ճնշման տակ ձայն տվավ հոգուտ անպայման միացման

Ռումինիային և իրեն ել իսկույն արձակված հայտարարեց:

Ռումինական զորքը Բեսսարաբիա մտավ: Ինչ նպատակով. «վորպեսզի յերկաթուղիները պահպանի»: Իսկ գեներալներն իրենց կոչերում, վորոնք միայն կեղծավորության որինակներ եյին, ազգաբնակչությանը հավատացնում էյին, թե ռումինական զինվորները չեն յեկել յերկրի անկախությանը ձեռնամուխ լինելու:

«Մեզ այստեղ բերողը պարզ քրիստոնեական պարտքն է», ասում եր գեներալ Սկլինան գյուղում ու քաղաքներում, և «ցավով» հաստատում, թե շատերը չեն հավատում այս մաքուր միսսիային, վորի նպատակը «աղատություն, հավասարություն ու յեղբայրություն սահմանելն է»: Նույն՝ գեներալ Սկլինան՝ առանց վախենալու՝ ոգնության եր կանչում ռուսական հեղափոխությունը. — «Հանուն մեր սուրբ ուղղափառ կրոնի, հանուն ազատության, հանուն ձեր դաժան հարստահարիչ միապետությունն արտաքսող հեղափոխության, կոչ եմ անում չլսել ձեզ դեպի կորուստ տանող վտճրագործներին»:

Զինվորական իշխանության հոգատար վերաբերմունքի շնորհիվ հետևյալ աֆիշները փակցրին պատերին.

«Մենք այստեղ ենք յեկել միայն մի նպատակով — մեր պահեստներն ու յերկաթուղիները պաշտպանելու. մենք բնավ չենք ցանկանում խոնրելի ձեր յերկրի ներքին գործերին»:

Սրան ավելացնում եր, թե Ֆրանսիան յերաշխավորում է զորքի աստիճանաբար հեռացումը, հենց վոր այս նպատակն իրագործվի:

Այս բառերն ու գրածները, վորոնց կողքիցիան մնում է ապագա պատմագրի համար, ամենացինիկ կերպով հակասում են այն ամենին, վոր տեղի ունեցավ անմիջապես զորքի դալուց հետո: Նրանք գրավեցին Սֆատուկ-Ցերիյի շենքը: Քիշինկի վրա անհաղթահարելի կային սավառնում: 1918 թվի նոյեմբեր 25-ի առավոտյան ժամը 5-ին ժողովի նախագահ Սալիպպան 46 պատգամավորների (200-ից) առաջ կարդաց աննեկսիայի դեկրետը և մինչև վոր մեկն ու մեկը կբողոքեր, աննեկսիան միաձայն ընդունված հայտարարեց և հրաժարվեց վորեւ մեկին խոսք տալուց: Գեներալ Վոյտոյանուն, վորին հեռախոսով կանչել էին, յեկավ Սֆատուկ-Ցերիյ և թագավորի անունից նրան արձակված հայտարարեց: Այս փաստերը չի կարելի հերքել: Նրանք առաջ են բերված այն բողոքի մեջ, վոր Սֆատուկ-Ցերիյի անդամների մեծամասնությունն ընդունեց, հենց վոր ուշքի յեկավ և հասկացավ կատարվածը:

Առ այդ՝ Մարգիլումանը, վոր 1918 թ. պրեմյեր եր յեղել, Բեսսարարիայի բռնի գրավման հնգամյակի առթիվ պաշտոնապես հայտարարեց, թե ինքը հարկադրված է յեղել ասպանալիքի ու բռնության դիմելու, վորպեսզի ստիպի «Փատուկ-Ցերիյի անդամներին» ընդունել Բեսսարարիայի աննեկսիայի վորոշումը: Այս աննեկսիայի պատմությունը վերջացնելու համար ավելացնենք, վոր Սֆատուկ-Ցերին ընդհանրապես լիազորված չի յեղել այդ հարցը լուծելու, վորովհետև ընդհանուր ձայնատվությամբ չէր ընտրվել, այլ միայն մի ժամանակավոր ժողով էր՝ կոչված պաշտպանելու Մոլդավական հանրապետության գոյությունը՝ մինչև հիմնադիր

ժողով հրավիրելը և սահմանադրութիւն մտցնելը: Նա հանդիսավոր կերպով հայտարարեց, թե ինքը լիազորված չե հանրապետութեան բաղդը վճռելու և պարզաբանեց, թե այդպիսի վճիռ կարող ե տեղի ունենալ միայն ընդհանրապես միջոցով: Ստեղծված դրութեան համար դա միակ թույլատրելի ճանապարհն էր: Սակայն բնակչութեանը վոչ վոք չհարցրեց. իսկ պահանջողներն ել բանտարկվեցին ու սպանվեցին: Չնայելով այն հավաստիացումներին, վոր Սֆատուլ-Յերիյի դերի մասին արին ռումինական ազգայնականները, Բեսսարաբաբիայում յերբեք ընդհանրապես չե ունեցել:

Ռումինական զորքը գրավեց ռուսական մարզը (область): Աննեկսիան սրբագործվեց Անտանտայի կողմից, վոր հարցը լուծեց հոգուտ Ռումինիայի: Դա միջազգային որոնքներին հակառակ կատարված մի բռնագրավումն էր, վորովհետև դաշնակիցներն այդ ժամանակ Ռուսաստանի հետ պատերազմական վիճակում չեյին և վերջինս վոչ մի պայմանագրով կամ համաձայնագրով առ այդ չեր տվել իր համաձայնութիւնը: Նա սանկցիա ստացավ Ֆրանսիայի և Անգլիայի կողմից միայն 1920 թվականին: Բայց Իտալիան և Յապոնիան մինչև որս ել հրաժարվում են վավերացնել իրենց ներկայացուցիչների ստորագրութիւններն այդ բռնագրավման դոկումենտի վրա: Ինչպես վերն ասացի, բազմաթիւ ռումին քաղաքական գործիչներ, նույնիսկ Բեսսարաբիան, իբրև Ռումինիայի ազգագրական մի մասը նրան միացնելու կողմնակիցներից, ներկա դրութիւնն աննորմալ են համարում և պոնում են, վոր

այնուամենայնիվ Ռուսաստանի հետ վորեւ համաձայնության պիտի գալ: Միջազգային որոնքի տեսակետից այդ հարցը կախված է ողի մեջ:

ՌՈՒՄԻՆՆԵՐԻ ՆԵՐԽՈՒԺՈՒՄՆ

Մի կողմ թողնելով իրավական խնդիրները, պիտի հաստատենք, վոր ռումինական ղկկուպացիան Բեսարաբիայի համար տառապանքի ու չքավորության դարգուլի բացեց: Սկսենք խստություններից: Հունվարի 21-ին Քիշինևում բացվեց համաբեսարաբյան գյուղացիական համագումար: Հենց առաջին նիստում նա բողոքեց ռումինական ղկկուպացիայի դեմ: Գեներալ Բրոշտիանուն հրամայեց ձերբակալել և անմիջապես հրացանազարկ անել համագումարի նախագահ Րուդնևին: Հաջորդ որը ձերբակալվեցին ու հրացանազուրկ յեղան՝ Բեսարաբիայի հանրապետության յերկրագործության նախարար Չումաչենկոն, ղինվորական նախարար Պրոխնեցկին և կառավարության ամդամներ՝ Պանցերն ու Կատարոսը: Սրանք բոլորն ել գյուղացիական համագումարի անդամներն եյին:

Ռումինական կառավարության որգան «Vittorlu»-ը հաղորդելով այս փաստերի մասին, ավելացնում է, թե ռումինական ղորքերի մուտքի դեմ արած բողոքի համար գնդակահարվածներն արժանի պատիժը կրեցին:

Ռումինական ղինվորական իշխանություններն իսկույն ստիպեցին «ազատ ու անկախ Մոլդավական հանրապետության» ղորքին՝ յերգվել ռումինական թագավորին: Տասնյոթ ռումին ղինվորներ, վորոնք հրաժարվեցին յերդումից, տեղն ու տեղը հրացանազարկ յեղան:

Բեսսարաբիան բռնազրկելով, ռումիններն սկսեցին վարվել նրա հետ, վորպես զրաված յերկրի հետ, վորից անմիջապես պետք էր յիկամուտ կորզել: Զինվորական ուղևորացրայի հետևանք հանդիսացող ուղքատուցումն ու քառուր, դեպի Ողեսսոս ու Ռուսաստան տանող դարավոր յեղքի փակումը, անհետաձգելի ոգնություն պահանջող մի շարք յերաշտ տարիները և այլ բազմաթիվ հանգամանքներ, վորոնց մասին մենք ստորև դեռ կխոսենք, բնակչությանը սովի ու չքավորության զուռը հասցրին: Բեսսարաբական պատգամավոր Յակուբեսկուն ռումինական պարլամենտում մի զգայացունց ճառ արտասանեց, վորի մեջ թվեց հյուժվածությունից առաջացած մի շարք մահվան դեպքեր, ինչպես որինակ՝ Իզմայիլի շրջանի (Թաթարբունարի մոտ) գյուղացիներին մեջ:

Այժմ դժվար է հաստատել, վոր յերբեմնի այս ծաղկած յերկիրը ներկայումս լողբալի վիճակ է ապրում: Դաշտերի 80⁰/₆ լքված են: Նրանց մոտով անցնելիս՝ տեսնում ես կատարյալ անապատ, տեղ-տեղ ել ավերակներ: Ամենուրեք նկատելի յեն հակառակորդի ներխուժման հետքեր: «Ապագայնացումը, վոր դժբաղտաբար մտել է մեր իրականության մեջ համաշխարհային քաղաքական խաղերի շնորհիվ, այստեղ սովորական բռնության ու տերրորի միջոցով է կիրառվել:

Այս շրջանի վերադարձը «մայր - հայրենիքի» գիրկը կատարվել և ամեն տեսակ ավանդներն ու հենց յերկրի բնույթը կոպիտ կերպով արմատախիլ անելով: Վոչնչացված է ազգային լուսավորությունը, վորովհետև

պաշտոնական «Vittoruli» - ի ասելով, ազգային դպրոցները «բոլշևիզմի և իրրիդենտիզմի ոջախներ են»:

Կենտրոնական կառավարութիւնը, վոր իրենից վանեց նույն խիստ խաղաղ բարքով աչքի ընկնող Դորուշայի թաթարներին, իր դեմ զինեց նաև գյուղերը ոռոմինացնելու գործում այնքան ոգտակար մոլդավական հոգևորականութեանը: Վերջերս հայանաբերեցին և ցրեցին մոլդավական հոգևորականութեան մի գաղտնի համագումար:

Քահանաների դեմ սկսված ինչապես դատեր: Արտահանման մաքսերով ու բանվոր ձեռքն եժանացնելով ավերված գյուղացիութեանը հարկերի միջոցով խեղդել ու կողոպտել են՝ ոռոսական վալլուտան ոռոմինականների վերածելիս: Բազմաթիվ ունեւոր գյուղացիներ ստիպված են յիղել առասպելականի չափ եժան գնով վաճառքի հանել իրենց սուրբ պատկերները (իկոնները), իրերն ու հողերը: Միջին գյուղացիութիւնը վաճառում էր իր անասուններն ու ինվենտարը:

Քիշինևից իմ ստացած վերջին տեղեկութիւնները միայն գործազրկութեան ու սնանկութիւնների մասին են խոսում, վորոնք հաճախ ինքնասպանութեամբ են վերջանում:

ԶՈՐՔ ՅԵՎ ՎՈՍԿԿԱՆՈՒՅՑՈՒՆ

Յերկիրը վողողվեց վոստիկաններով ու ժանդարմներով, վորովհետև վերջնականապես պետք էր այդ յերկիրն ամրացնել Ռումինիային:

Կարելի չէ ասել, վոր Բեսարաբիայում 3 բնակչին մի պահնորդականի ագենտ է ընկնում: Ռումին

ժանդարմների և վոստիկանների գործած չարիքները, բռնություններն ու ավազակություններն ամեն կողմից տեղացին առանց այն ել ծանր ու անհույս կարիքի մեջ ընկած բնակչության գլխին: Ամեն գյուղում մի քանի ժանդարմ նստեցրին: Վոդորմելի ռոճիկը սրեց նրանց դաժանությունն ու ազահությունը: Նրանք ամենուրեք ժողովրդին ստիպում էին՝ վճարել իրենց: Հաճախ, յերբ գյուղացիները ժանդարմներից սպանվում էին վերցրած իրերի արժեքը վճարել, սպանվում էին:

Ոկկոպացիայի առաջին ամիսներին, յերբ խոսքը վոչ թե խստությունների, այլ միայն խաղաղ աննեկսիայի մասին եր, ղինվորական լիշխանությունների գործած գազանություններն իրենց նմանը չունեին: Այդ հրեշավոր արարքների մասին այնքան ընդարձակ նյութ կա, վոր անհնարին է բոլորը թվել: Կարելի չե միայն մի քանի որինակ բերել:

«Չունենք մեկը, վորին գանգատվենք»,— հուսահատորեն զրում է բնակիչների մի խմբակ: Չունենք մեկը, վորին գանգատվենք, բացի այդ, դա անոգուտ էլ է: Մտրակածեծը ամիսնորյա յերևույթ է դարձել. ծեծում են հենց տեղն ու տեղը, առանց վորևե դատ ու դատաստանի, 5—100 հարված են հասցնում — նայելով «հանցանքին»: Ռումին սպային բարև չտվողին 25 հարված են հասցնում, Սորոկի քաղաքի պարետը բնակչությանն ստիպում եր 17—19 ժամ քաղաքի գլխավոր փողոցը զբոսանքի դուրս գալ:

Անհնաղանդներին ձերբակալում ու պատժում էին: Կանայք ու դեռատի աղջիկները չեին ազատվում

ամենադաժան պատիժներէց. բայց սրանք ավելի մեծ փորձանքի եյին յինթակա: Մի անգամ, պաշտոնական զրոսանքի ժամանակ, մի ռումին դոնժուան մի ջահել հրեյուհու հավանեց. վերջինս անպատկառին պատասխանեց խիստ մերժումով: Անմիջապես հրաման տրվեց ձերբակալել ու ծեծել խեղճ աղջկան... Մի ծեր ու հարգելի հրեա գնաց պարետի մոտ, վոր բանտարկված վորդուն ազատելու համար միջնորդի: Այնտեղ նա մի խումբ հարբած սպաների պատահեց: Պարետը հրամայեց մերկացնել ծերունուն և ստիպեց պարել մտրակի հարվածների տակ: Խրիստիան Ռակովսկու մոտ մի պաշտոնական փաստաթուղթ կար՝ վավերացրած Իզմայիլի շրջանի պրեֆեկտ Դյումրաուլի ստորագրությամբ, 1918 թ. հունիսի 16-ից: Այս հազվագյուտ պրեֆեկտն իր 3 եջանոց զեկուցման մեջ բոսսարաբական ներքին գործոց վերատեսչին բողոքում է որը ցերեկով տեղի ունեցած այն կողոպուտի դեմ, վորին յենթարկվում են Իզմայիլի շուկան կենսամթերք բերող գյուղացիք: Սպաններն ու զինվորները վերցնում են մթերքներն ու վռչինչ չեն վճարում: Բողոքել հանդգնողը սպանվում է տեղն ու տեղը: Զեկուցումը վերջանում է հետևյալ բնորոշ հայտարարությամբ. «Յեթե յես դեմ լինեյի Բոսսարաբիան Ռումինիային կցելուն, միայն կուրախանայի՝ տեսնելով, թե ինչպես զինվորական իշխանություններն արմատի մեջ խեղդում են ձուլման դադարը»:

Նույն 1918 թ. մի քանի ուսադիրավոր անձինք հռչակվեցին իրենց մի շարք վայրենի ու արյունոտ արարքներով, վորոնց մասին իր ժամանակին հայտնվեց

մամուլի եջերում: Հիշենք Դիմիտրիուի և Իզվորանուի անունները:

Քանիցս առաջ են բերված Դիմիտրիուի անմիտ ու անճոռնի հրամանները, յերբ նա դեռ հյուսիսային Բեսարաբիայի Նդինցեյի քաղաքապահ զորքի հրամանատարն էր: Մի անգամ ևս պետք է առաջ բերել զինվորական մեծության մարմաջի այդ նմուշներից մեկը:

«Նդինցեյի բնակչութունը ոռոմիական սպաներին այս կարգով պիտի բարևի:

1. Յուրաքանչյուր անցորդ պիտի կանգ առնի, դեմքով դառնա դեպի պետը և ժպտուն դեմքով խուռն գլխարկը հանի ու մինչև գետին խոր դուլխ տա:

2. Բնակչութունն այս հրամանը ճշտությամբ կատարելու մեջ վարժեցնելու համար՝ քաղաքի փողոցներով որվա զանազան ժամերին ման կածեն իմ գլխարկը, ամենքը պարտավոր են վողջունել՝ այս հրամանի առաջին կետի համաձայն:

Նդինցեյի քաղաքապահ զորքի պետ Դիմի որիու:

Վոստրիկանության պետ Նլետերեսկու:

Վարչության պետի տեղակալ Վուլպիա:

Քարտուղարի տեղ (անընթեռնելի):

ԻՇԽԱՆԱՎՈՐԻ ԶՎԱՐՃՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Դիմիտրիուն միայն այսորինակ հրամաններով չէր բավականանում. ուրիշների պես՝ սա յեղ եր սպանում: Նա հատուկ որե՛նք եր հրատարակել ու գործադրում էր, վորի ուժով կիրառվում էյին մահապատիժն ու խարաղանը՝ նայած նրա յերևակայությանը և զառանցանքին:

Նարազանում եյին 25, 50 կամ 60 անգամ, կամ «մինչև վորոշ թվով ուշաթափություն»:

Ինչ վերաբերում ե Իզվորանույին, սպայի նշանադրեատով այս հրեշը հրամայեց հրացանազարկ անել և Դնեպրը գցել Քիշինկի ու Բինդերի 500 բնակիչներին, բայց ի դժբախտություն նրա՝ այս խայտառակության մասին շատերն իմացան. հարկ յեղավ նրան պաշտոնից հեռացնել:

Յերեկ նրան լավ կոմպենսացիա ուղեցին տալ կամ պաշտոնը մեծացնել, վորովհետև ակնարկ անգամ չկա, թե բարձր խավերում նման ոկկուպանտների գազանությունների դեմ վորևե քայլ արած լինեն: Ռուսի-նական զինվորական դատարանը, հենց այնպես, արդարացրեց զնդապետ Ստերրեյին, վորը 1918 թ. դեկտեմբերին. սպանեց Րոշալին, իսկ դրանից մի տարի առաջ սպանել եր Ուդեսայի յերեք առևտրականների և մի փոքր յերեխայի (վերջինին մյուսների հետքը կորցնելու համար): Այդ որից նա համոզված եր իր անպատիժ մնալում: Նույն զնդապետը նորերս վորսից վերադառնալիս՝ սպանեց մի գյուղացու, վոր այնքան ել շտապ չեր դուրս յեկել ճանապարհից՝ ճանապարհ տալու նրա ավտոմոբիլին:

Վոչ վոք չի կարող պնդել, թե այս փաստերը բացառություններ են: Դրանք որ որի վրա աճում եյին. ամենքը դրա մասին գիտեն: Յեթե յես բոլորը չեմ թվում, այդ միայն նրա համար, վոր թուղթ շատ կգնա:

Այն ժանդարմները, վորոնց մասին արդեն խոսել եմ, քիչ եյին տարբերվում իրենց գործակից սպաներից: Ազգայնական պատգամավոր Իորգանը, վոր այնքան

վախենում ե ոտարյերկրացիների «քննությունից», ամբիոնից հայտարարեց, թե ժանդարմերիան Բեսսարաբիայում նրա համար ե, վոր ընտրությունների ժամանակ ճնշում գործ դնի և պատժի վոչ կառավարական թեկնածուներին (Սֆատուկ- Յերիյի նախկին նախագահ Պալիպպան վերջին ընտրություններին ապտակ կերավ ժանդարմական սպա Պապեսկուից). ժանդարմերիան հարկավոր ե, վորսլեսզի թույլ չտա այդ թեկնածուներին ժողովներ կազմել և վորպեսզի իշխանություններին ոգնի՝ ընտրական ցուցակները կեղծելու և քվեարկության հաշիվը խարդախելու։ Այս ամենի համար վորպես վարձատրություն՝ ժանդարմները յերբեք չեն պատժվում, յերբ գյուղացիների հետ վարվում են վորպես անասունների հետ, յերբ ծեծում և սպանում են նրանց։

Այս դատարարություններն արդարացնելու, որինակացնելու համար, այս մռայլ սւ վայրենի սիստեմը, վորի ժամանակ սանձարձակ զինվորությանը թունավորում, բաց են թողնում բնակչության վրա՝ նրանցում ոռմինական հայրենասիրությունը արմատացնելու նպատակով, միշտ մատնացույց են անում բոլշևիզմից պաշտպանվելու անհրաժեշտությունը։ Այս ֆորմուլայով ամեն ինչ արդարացնում են։ Աննեկսիայի հաջորդ որն այս լողունգն առաջ քաշեց «Ardcalul»-ը։ Պատգամավոր Ստերեն նման հազարավոր զգվելի դեպքերից միայն մի քանիսը պատմեց ինձ.—Քիշինևի մի պրոֆեսսոր բանտարկվեց ու հրացանազարկ յեղավ. պարլամենտում պրած հարցապնդմանը վորպես պատասխան նախարարն արդարացրեց այս սպանությունն ասելով, թե

«նա բոլորիկ եր»։ Վալեդիվոդից մի քանի յերիտասարդներ կասկածվում էին բոլորիկության մեջ. անմեղ ճանաչվեցին ու ազատ արձակվեցին, բայց և այնպես հրացանազարկ յեղան։ Զինվորական պահնորդն սպանեց 2 ժանդարմ, նրանց բոլորիկների տեղ ընդունելով։ Զնչին սխալմունք, վոր վոչ մի հետևանք չունեցավ, վորովհետև այդ բանը կատարվել էր լավ նպատակներով։

Սա մի մոգական մեղադրանք է, վոր հաճախ անձնական նպատակով էլ է կիրառվում։ Անձնական թըշնամուն կամ պարտատիրոջը բոլորիկ են հայտարարում և այսքան բավական է, վոր վերջինս բանտարկվի կամ անհայտ կորչի։ Բազալենուն, Ակքերմանի շըջանի կոոպերատիվներից մեկի նախագահը, այս ձևով ազատվեց 7 դյուզացիներից, վորոնք նրանից պահանջում էին կոոպերատիվից գողացած 35,000 լիլը։ Նա ուղղակի ասել էր. «դրանք բոլորիկներ են»։ Նրանց անմիջապես բանտարկեցին, տարան և ճանապարհին սպանեցին։ Նրանցից մեկը, Ֆիլարովը, մեռած էր ձևացել, հետո փախել, Բուխարեստ ընկել ու ամեն բան պատմել դյուզացիական կոոպիցությանը։

Մամուլն այս պատմությունը բաց արավ, բայց ուումինական կառավարությունը կատարյալ սառնասրտություն հանդես բերեց և հայտարարեց, թե Ֆիլարովը ապստամբություն էր ուզում առաջ բերել և հենց այդտեղ էլ հրամայեցին ձերբակալել։ Նա ծանր վիրավորված էր, այնուամենայնիվ հետ ուղարկեցին Բեսսարաբիա, ուր նրա մասին այլ ևս վոչինչ չսովեց։

Ռուսին պաշտոնյաները շատ լավ են սարքվել սպաների, ժանդարմների ու սիգուրանցայի ագենտների

հետ և լայն կերպով ի չարն են դործ դնում այն բոլոր հնարավորությունները, վոր ընձեռում են նրանց պաշարողական դրությունը և ամենազոր զորքն ու վստիկանությունը: Ռումին պաշտոնեյության կաշառակերությունն ու վաճառվածությունը խոստովանում են նույն իսկ ամենաչափավոր մարդիկ, դրանց թվում նաև այնպիսիները, վորոնք պաշտպանում են ներկա կառավարությանը: Շատ և պատահում, յերբ հարկահավաքները պահնորդականի ապենտների ուղեկցությամբ միևնույն հարկը Բեսարաբիայի գյուղացուց պահանջում են մի քանի անգամ, հայտարարելով, թե ներկայացրած ստացականներն իսկական չեն: Պաշտոնյաները վերցնում են՝ վորքան կարող են և վորքան կամենում են: Գյուղերում հաճախ կպատահեք հարկահանի սայլակին՝ բեռնավորված կարասիներով, հեշտայեռներով, տան իրերով և առհասարակ ամեն տեսակ կողոպուտով:

Ցարական տիրապետության ժամանակ իշխանության և ընակչության մեջ պաշտոնյաների այսպիսի դիվային միջնորմ չկար: Յուրաքանչյուր գյուղ ինքնավար էր, իսկ հարկ հավաքողը ընտրովի տանուտերն էր: Ռումինական ռկկուպացիան այս դրությունը փոխեց. տեղական ինքնավարություններն աննեկսիայի հենց հաջորդ որը նշանակվեցին վերից:

Բեսարաբիական ականավոր պատգամավոր Ստերին, վորի մասին յես արդեն խոսել եմ, մի քանի որ առաջ ինձ ասաց. — Բեսարաբիայում կառավարությունը կամ նրա ներկայացուչիչներն ամեն բան կարող են անել և դրա համար ընավ պատասխանատու

չեն: Որինակ, պաշարողական դրությունը, վոր սովորաբար որինսդրական ճանապարհով և հայտարարվում, այստեղ մտցնում և հասարակ պրեֆեկտը: Բավական և միայն մատնանշել ազգային ապահովության շահերը: Նախարարական ուկազը ցանկացած որը կարող և փոխել յերկրի տնտեսական կյանքը: Քաղաքացիների պատիվն ու կյանքը պաշտպանված չեն:

Արդարանում են նրանով, թե ազդեցության պիտի ճնշել: Ամբողջ դժբախտությունն էլ հենց դրանումն է. — իշխանությունների կողմից ստեղծված անկարգությունները ժողովրդական հուզումներ են առաջ բերում, վորից այդ անկարգություններն ավելի յեն սոստկանում:

Ի՞նչ անի ընակիչը: Լնտրություններն, ինչպես տեսանք, ընթանում են վոչ միայն պաշտոնական ճշնման տակ, այլ և բյուլլետեններն ու ընտրական թերթիկները և դրանց հետևանքները կեղծելով: Լոնդոնի «Times»-ի խմբագիրներից մեկը, Գրեսխեմը, չնայելով իր համակիր վերաբերմունքին դեպի Ռումինիան, չկարողացավ չգրել այս մահացու նախադասությունը. «Ռումինիայում պատգամավորները նշանակված են կառավարությունից»:

Լախովարին, Փարիզի ռումինական նախկին դեսպանը, կամենում էր յեվրոպական մեծ մամուլը վկայության կանչել՝ հաստատելու, վոր Բեսարաբիայում խաղաղություն և յերջանկություն են թագավորում: Մեծ մամուլը ընդհանրապես, թե մասնակի կերպով համաձայնեց տարածել այս սուտը Ռումինիայի մասին: Պարզ է. իրենց եյությամբ առևտրի և ֆի-

նախնների ձեռքում զենք դարձած մեր մեծ թերթերի խոսքերին առանձնապես նշանակություն տվող ել չկա, այնուամենայնիվ այս դեպքում մի քանի հակառակ նոթեր ել լավեցին: Հենց նույն Գրեսսիսմը, «Times»-ի աշխատակիցը, վորի մասին արդեն խոսել եմ, և վորին չի կարելի կասկածել չար դիտավորությունների մեջ, այցելեց և ուսումնասիրեց Բեսսարաբիան: Նա ուղարկվեց իր թերթի կողմից, վոր փառաբանի պաշտոնական Ռումինիան և նրա գովքի ընդհանուր խմբին մի ձայն ևս ավելացնի: Սակայն նրա խիղճը վրդովվեց: Նա նկարագրեց իր տեսածը. այսինքն «Բոլոր ժողովրդական խավերում ընդհանուր վրդովմունք և հսկայական լարված վիճակ՝ հենց ուումին հասարակության մեջ»:

Տեղն ու տեղը ժողոված փաստերից նա յեզրակացրեց, վոր «յերբ Բեսսարաբիան Ռուսաստանին եր պատկանում, կյանքն ավելի թեթև եր, քան այժմ. վոր Ռումինական կառավարությունն այս շրջանը կառավարելու անընդունակ ե, վոր այդտեղի վարչակազմը կոպիտ և անբարոյական ե, վոր տնտեսական կյանքը բոլորովին կազմալուծված ե, և Ռումինիան ընդունակ չե նույն իսկ պատերազմից ֆնասված կամուրջները նորոգելու»:

ՎՈՐՊԵՍ ԹԵ ԲԱՐԵՆՈՐՈԳՈՒՄՆԵՐ

Հոչակավոր ագրարային բարենորոգումները, վորոնց շուրջն այնքան աղմուկ բարձրացավ, վոչ միայն չոգնեցին բեսսարաբյան գյուղացիության վողբալի դրությանը, այլ ընդհակառակն, ավելի վատթարաց-

րին՝ թույլ տալով կառավարութեանը դեմոկրատական կոմեդիա սարքել: Ագրարային բարենորոգումները անվան տակ խոշոր կալվածատերերին վերադարձրին հեղափոխական շրջանում խլված հողերը, նրանց ֆւասսները, վորոնց չափն այդ կալվածատերերն էին վորոշում, փոխհատուցին գյուղացիների վրա դրած արտակարգ տուրքերով: Խոշոր տնտեսութեանների ավերված շէնքերը վերականգնվեցին պարտադիր աշխատանքով, ուր գյուղացիներին քշողը ժանդարմական մտրակն էր: Ագրարական բարենորոգումներ հայտարարելիս, խոշոր կալվածները յենթակա էին պետական բռնազբաւման՝ հողազուրկ գյուղացիներին բաժանելու համար: Բայց այս բաշխումը կատարելիս՝ ղեկավարվում էին բացառապես քաղաքական նկատառումներով: Հող ստացողների մեծամասնութեանը սպաներ, ժանդարմներ, պահանորդականներ, հարկահաններ էին:

Հրեշալոր սնարդարութեանները կրկին նորոգեցին այն մարդկանց ցավերը, վորոնք ամենից շատ իրավունք ունէին հողի վրա՝ իբրեւ այն մշակող: Բնասարարյան պատգամավոր Յակոբսկուն 1925 թ. մայսի 26-ին պարլամենտում իր արտասանած ճառի մեջ մի քանի դեպքեր ցուցադրեց, թե ինչպէս որինակ—միայն Ալեքեմանի շրջանում 52 ուումին սպաներ հող ստացան: Յուցակ ընկած գյուղացիք հողի համար պիտի վճարէին խաղաղ ժամանակի արժեքից չորս անգամ ավելի: Գյուղացիք յուրաքանչյուր հեկտարի համար կառավարութեանից պահանջում են 2000 լեյ, իսկ նա վճարում ե միայն 150: Քառասուն տարվա պայմանաժամ ունեցող պարտքերը պահանջում էին վճարել մի

քանի ամսում: Կառավարութիւնը բոլոր անտառները բռնապարւից: Փայտ կտրելու թույլտվութիւնը կախված էր վճարի քանակից: Այս կարգադրութիւնը նոր չարիքի ու կաշառքների աղբյուր էր դառնում:

Բեսսարայան գյուղացիների շարքերում մի արտոնված դաս կար, — այդ գերմանական գաղթականներն էին: Ռումինական կառավարութիւնը գններալ Մակենզեի վտահոգությանն արժանանալու համար՝ հողերը գրավելու որոնքը նրանց նկատմամբ չկիրառեց, և նրանք իրենց կալվածների տերը մնացին: Նրանք մնացին վորպես կենտրոնական կառավարութիւնն որինակելի ագենտներ և խստութիւնների ժամանակ միշտ բեսսարաբյան գյուղացիութիւնն դեմ էին գնում: Վերջին հաշիւով Բեսսարաբիայում, ինչպես նաև Տրանսիլվանիայում, խոշոր կալվածատիրութիւնը վերականգնում է: Գյուղացիական կուսակցութիւնն ստիպված էր ագրարային բարենորոգումները նորից մտցնել իր ծրագրի մեջ՝ վորպես դեռ չիրագործված:

* * *

Տարորինակ վոչինչ չկա, վոր իրերի այս դրութիւնը առաջ բերավ ժողովրդական խռովութիւններ ու մասնակի բռնկումներ: «Զարմանալի յե, վոր մեծաքանակ ապստամբութիւններ տեղի չունեցան», — ասում էր ինձ Ստերեն, նկարագրելով այն վայրերի զայրութիւն, վոր ծնունդ էր առնում «միշտ ազատ» գյուղացիական նոտաբլների հոգում, վորոնց ծեծում էին կաշիս վատիններով, վորոնք իրենց շուրջը միայն կախաղան ու խարազան էին տեսնում և վորոնք կատարյալ աղքատ

տուեթյան դուռն եյին հասել: «Յես ավազակախմբի պետ կղառնամ», — ասում եյին գյուղացիք Ստերեյին: 1919 թ. հունվարին, խոտինոյի գրավումից 2 ամիս անց, յերբ այդ տեղերը սարսափելի չքավորության մեջ ընկան, և կենտրոնական կառավարությունը վոչինչ չարավ՝ դրությունը թեթևացնելու, շրջանում ապստամբություն ծագեց: Նա արյունահեղությամբ ճնշվեց:

Նեդորուցա գյուղի 600 տնից հիսունը հազիվ ազատվեց: Ռուշկինում 300 տուն այրվեց, ինչպես նաև Ատակի գյուղի յերեք քառորդը: խոտինոյի պարետը ժողովի հրավիրեց ամբողջ բնակչությունը, բոլոր ներկա յեղող-նիւրին — թվով 500 մարդ — շրջապատեց զինվորներով ու բոլորին գնդացիներով կոտորեց: Շեորլից գյուղում, վոր ընկած եր անտառում, 60 կին և յերեխա եյին թաքնւիլի անտառապահի խրճիթում: Սպաները կանանց բռնաբարելուց հետո, տունն այրեցին: Բոկչինո, Նեդորուցի, Սամզինա, Նոլինիանի, Կապլեկա և ուրիշ գյուղեր ամբողջովին կամ մասնակի կերպով ավերվեցին: խոտինոյի շրջանի դեպքերի մասին յեղած պաշտոնական հաղորդագրությունն ասում է. «Շրջանում ապստամբությունը ճնշվեց. ավերված է 7 գյուղ, 500 սպանված կա»: Նա հետևյալ բառերով եր վերջանում. «մեր զորամասերի վրիժառությունը շարունակվում ե»: խոտինոյի ապստամբության հետ կապ ունեցող սպանված գյուղացիների թիվը 11,000-ից անց է:

Մենք մի փաստաթուղթ ունենք, վոր մամուլը մի քանի անգամ առաջ ե բերել կամ մեջբերումներ ե արել: Այդ փաստաթղթում անհերքելի ճշտությամբ առաջ են

բերված խոտինոյի ապստամբությանը զուգընթաց դեպքերը:

Իս անգլիական զինվորական միսսիայի անդամ ծովային լեյտենանտ Մակ Լարենսի զեկուցումն է: Այդ զեկուցման մեջ խոսվում է միայն մի քանի գյուղի և առաջին հերթին Նեդոբուցի մասին, ուր մոտաք գործեց խոտինոյի ապստամբությամբ հետ մղված ռումինական զորամասը 1919 թ. հունվարի 10-ին:

Ամենից առաջ զինվորները գյուղի զանազան մասերում 8 տուն վառեցին: Գյուղացիներին արգելված էր հրդեհը հանգցնել:

Հետո զինվորներն սկսեցին կողոպտել, խլել՝ փող, հագուստ և ամեն ինչ, վոր կարելի չիր: Տեղն ու տեղը հրացանազարկ արին 53 գյուղացու, վորոնց ցուցակն արձանագրության մեջ կա, այդ թվում 3 կին և 12 տ. մի տղա: Մի քանի գյուղացի և 2 կին վիրավորվեցին: Զինվորները գործադրեցին սառը զենքեր և հրազեններ:

Ստավչանի, Նոլինիանի և Շեորլից գյուղերում անթիվ սպանություններ ու հրդեհներ տեղի ունեցան:

Արձանագրության մեջ նկարագրված են Նեդոբուցայում կատարված վայրագությունների մի քանի առանձնակի դեպքեր: Բատամանյուկի ընտանիքում սպանվեցին՝ մայրը, 20 տարեկան, աղջիկը, 12 տարեկան տղան, վիրավորվեց 15 տարեկան աղջիկը: Այս ընտանիքի Նիկոլայ անունով տղային գլորելով քաշ տվին բալն ու հրացանազարկ արին: Իլիա Բատամանյուկը, վոր 50 ռուբլով ազատվել էր զինվորների ձեռքից, մյուս որը դուրս քաշվեց բալը և այնպես սրախողխող յեղավ, վոր հարկ յեղավ դիակի մասերը ժողովել՝

Թաղելու համար: Տերենտիյ Ստարչուկը, 54 տարեկան, փորից գնդակով վիրավորվեց այն բողային, յերբ դուռը բաց եր անում զինվորների առաջ, վորոնք կրակում եյին նրա խրճիթի վրա: Վասիլիյ Սուլֆրոնյակը, 56 տարեկան, սպանվեց զինվորների ձեռքով, վորոնք նրանից 40 ու եյին վերցրել: Նիկիտա Ջանկովսկուն դուրս քաշեցին փողոց և սվիններով սպանեցին՝ կնոջ ներկայութամբ, չնայելով վերջինիս աղաղակին ու յերեսանների լացին:

Վեննայում ապրող բուսարաբցի ուսանողները Խոտինի շրջանի ապստամբության հետ կապված դեպքերի մասին մի մեմորանդում մշակեցին, վորից առաջ եմ բերում մի քանի հատված:

«1919 թ. հունվարի 21-ին 8-րդ ուումինական հետևակ գնդի 3-րդ շուկառը Բրիչինի փողբրիկ քաղաքում պարեհեկույթ եր սարքել: Քաղաքապահ զորամասի պետ Կոնստանդինսկուն իմանալով, վոր բնակչությունը հրաժարվել ե յերեկույթին մասնակցելուց, հրամայում ե գիշերապահների միջոցով այնտեղ բերել բոլոր կանանց ու աղջիկներին, վորոնց մտրակի ու ատրճանակի սպառնալիքով հրամայում ե պարել զինվորների ու վոստիկանական ագենտների հետ: Աղջիկների ծնողները վազում և արտասվելով աղաչում են՝ իրենց յերեսաններին ազատ թողնել: Բայց աղջիկներին տարել եյին արդեն կապիտան Դիմիտրեսկույի բնակարանը, ուր նրանց բռնաբարում են հարբած յենթասպաները: 14 տարեկան Ռիզենը մյուս որը հիվանդանոցում մեռնում ե ներքին արյունահոսությունից: 18 տարեկան Աննա Կիրիլյուկը մի շաբաթից հետո ինքնասպան յեղավ,

վորովհետև վարակվել եր վեներական ախտով: Բրի-
չանից 3 հոգի, վորպես պատգամավորներ, գնում են
Սոտին՝ բողոքելու ուսմիտական պարետին: Ճանապար-
հին նրանց ձերբակալում և, վորպես պետություն ապա-
հովության թշնամիների, դատի տալով, յերեք և հինգ
տարվա բանտարկության են յենթարկում:

Հունվարի 28-ին Սոտինի բնակիչները թմբկահա-
րություն բողոքվում են հասարակաց այգին, վորտեղ
նրանց առաջ հետևյալ սոսկալի տեսարանն է բացվում.
— Կոշկակար Վասիլիյ Ֆիլկոն կապած եր ծառից, մար-
մինն արյունվա, հագուստը գզգզված, շրջապատված
սպաներով ու գեներալներով, վորոնց մեջ ոկկուպա-
ցիոն զորքի հրամանատար գեներալ Բրոխտիանուն
(նա, վոր պարծեցել եր, թե բեսարաբյան ապստամ-
բության սկզբին հրամայել է 8000 բոլշևիկ խեղդել
Դենպարում) և չորրորդ դիվիզիայի հրամանատար գեներ-
ալ Պոպեսկուն: Վերջինս կատաղաբար հարվածում եր
դժբախտ բանվորին, վոր սրտաճմլիկ կերպով աղաղա-
կում եր: Մյուս սպաներն ոգնում էին Պոպեսկունին:
Այս դաժանությունից վրդովված բնակիչներին բացա-
տրեցին, թե Ֆիլկոն մահվան է դատապարտված բոլշե-
վիկության համար և պիտի գլխատվի իրենց աչքերի
առաջ:

Բայց իրոք Ֆիլկոյի հանցանքը բոլորովին այլ եր:
Դրանից յերկու ժամ առաջ դժբախտը համարձակվել
եր զինվորներին ասելու, թե նրանք իրավունք չունեն
առանց վճարելու իրեր խլել:

Յերբ սպաները նկատեցին, վոր Ֆիլկոն հարվածնե-
րի տակ մեռնում է, կրակ բացին այս կենդանի նշանի

վրա: Յուրաքանչյուր հաջող զարկ սպաների կողմից՝ քրքիջ ու կատակներ եր առաջ բերում: Միայն հինգերորդ գնդակը դիպավ ճակատին ու թշվառին անշնչացրեց: Կի՛նն ու յերեխաները ներկա էյին այս սուկալի մահապատժին: Նրա մարմինը յերեք որ շարունակ ծառին մնաց կապած, վորպեսզի ուրիշներին որի-նակ ծառայի:

ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹՅՈՒՆ ԹԱԹԱՐԲՈՒՆԱՐՈՒՄ

Այնուհետև հաջորդում է Թաթարբունների գործը, վորի դատական նախերգանքն է կատարվում այսօր, այս փայտե բարակում:

1924 թ. սեպտեմբերի 15-ին և 16-ին ապստամբեցին Ակքերմանի և Իզմայիլի շրջանների գյուղացիները: Ապստամբությունը ծավալվեց նաև Թաթարբունարում: Գյուղացիք դուրս յեկան կարմիր դրոշակներով: Ժանդարմների պահակը զինաթափ արվեց և կոտորվեց. սպանեցին նույնպես գյուղական տանուտերին: Թաթարբունարցիք Նխաչինո և Ներուշանի գյուղացիների հետ միասին ձերբակալեցին տեղական գործարանատիրոջ ավտոմիլիլն ու բեռնակիր ավտոմոբիլը: Իշխանությունները պնդում էյին, թե նրանք 2 գնդացի էլ են գրավել: Ապստամբությունը տարածվեց Նիկոլակա, Տրուբակա, Վունկանինո և Շեկֆնի գյուղերում: Նա յերեք որ տեղ և վոչ մի տեղ ուումինական զորքերի գրոհին չդիմացավ: Հատուցումն իսկույն սկսվեց և դաժան յեղավ: Թաթարբունարում այրեցին 69 տուն, յիկեղեցու բակում սպանեցին 89, փողոցներում գնդակահարվեց 200 մարդ: Շրջանում սպանվեց 2000:

բանտարկվեց 1000 գյուղացի, իսպառսրբվեցին տասնյակ գյուղեր: «Lupta» թերթը 1924 թ. հոկտեմբերի 23-ին գրում եր.

«24 ժամում Թաթարբունար գյուղը հիմնահատակ յեղավ: Պետք է որինակ ցույց տալ, — ահա ձեզ»:

Մասսայական մահապատիժների ժամանակ կիրառվող մեթոդները նկարագրված են այն հարցապնդման մեջ, վոր արավ Բեսսարաբիայի գյուղացի պատգամավոր Սոֆոկլը սիգուրանցայի և վոստիկանության Բեսսարաբրիայում գործած վոճիրների մասին: Գյուղացիներին սպանում ու հոշոտում էին խմբերով, ինչպես այդ արավ վրանգելյան լենթասպա Գուցուլյակը՝ Նեշլանչա գյուղում: Անհամար դիակներ ձգվեցին Դնեպրը, դիակները նորից ափ էյին նետվում, ուր նրանք նետում էյին՝ ամենքի աչքի առաջ, «վորպես որինակ»: Բեսարաբիայի պատգամավոր Դումբրավա քահանան 1925 թ. դեկտեմբերին խոսել է ուումինական պալատում այն խստությունների մասին, վորոնք հաջորդեցին Թաթարբունարյան ապստամբությանը: Նրա մերկացումները մաս-մաս տպված են մի քանի լրագրերում — «Aurora»-ում և «Lupta»-ում: Նա պատմում է Ժիսմեա-Րուսսա գյուղի 20 սպանությունների մասին, վորոնք «անձնական նկատառումների» արդյունք էյին, և թվում է տանուտերի, հարկահավաքի ու ժանդարմական պահակի պետի անունները, վորոնք այդ վոճիրը գործել են՝ կարգը վերականգնելուց հետո: Նա թվում է բնակչության վրա դրած ահագին տուգանքները, վոր պիտի վճարեյին 24 ժամում: Թաթարբունարի դատավարության ժամանակ մեղադրվողներից մեկը

պատկանում եր այն 20 հոգուց բաղկացած խմբակին, վոր մահվան եր դատապրտված: Մենք նրան կարողացանք տեսնել դատի որը, վորովհետև նա մահից հրաշքով եր ազատվել, վորովհետև մահապատիժն իրագործող ժանդարմն այդ որը կոտորելուց հոգնել եր: Թաթարբունարի մեղադրվողներից մեկ ուրիշը, Գվոզդևը, պատմում եր, թե հենց վոր ապստամբույթունն սկսվեց, նա և մի քանի գյուղացիներ թռել են սայլն ու գնացել դաշտը: Վալկովում նրանք դիմել են հանդիպող զորամասի պետին, վորը խոստացել և նրանց չդիպչել: Զինվորներն այս անգեներին ուրիշների հետ, թվով 100-ից ավելի, միասին շարք կանգնեցրին ու կրակեցին: Մի քանիսն ընկան ջուրը, շատերին սպանեցին գնդակով ու գլխներին հասցրած հրացանի կոթերի հարվածներով, 49 հոգի ազատվեցին: Այս 49-ից ել հետո բռնեցին ու սպանեցին կրկին 27 հոգու:

Լ Ր Ե Շ Ը

Լեյտենանտ Մորարեսկուի դատը, վոր լսվեց նորերս, շատ լույս սփռեց այդ դաժանությունների վրա, վորոց ասպարեղ հանդիսացավ Բեսսարաբիան՝ մի քանի գյուղացիական ապստամբյություններից հետո: Այս ճիվաղը, վորի մասին արդեն հիշել եմ, մեղադրվում եր 33 հոգի սպանելու մեջ: Բայց այս թիվը դատարկ բան և համեմատած նրա զոհերի ընդհանուր թվի հետ: Իրեն ի պաշտպանություն նա բավականա՝նում եր ասելով. «Վարվել եմ համաձայն հրամանի»: Արդարացավ շնորհավորանքներով:

Այս մի քանի փաստից պարզ է, թե ինչպես ճշնշվեց այս շարժումը, վոր մոտ 60 քառ. կիլոմ. տարածություն եր բռնել և տասնյակ զինվորների կյանք խելի: Այս թիվը ինձ տվել է ինքը գեներալ Բուդեանուն. գեներալը չի՞ չափազանցնում արդյոք. մեղադրականը վոչ մի զինվորի սպանության մասին չի հիշում:

Այդ որից անընդհատ մի դատը հաջորդում է մյուսին: Դիշինեում, ուր պաշարողական դրություն է, որական 3 — 4 զինվորական դատ է տեղի ունենում:

Թե այս դեպքերի շնորհիվ ինչ դրության մեջ ընկավ ամբողջ բնակչությունը, յերևում է Բուխարեստից «Lupta»-ին ուղարկած 1924 թ. դեկտ. 24 թվակիր թղթակցութունից, «Բեսսարաբիայի գյուղացիների բարոյական անկումը, գյուղերի խղճուկ վիճակը, անբարոյականությունն ու հարբեցությունը ծաղկում են» վերտառությամբ: «Գավառից մենք ավելի ու ավելի հուզիչ տեղեկություններ ենք ստանում», — հայտնում է թղթակցին բեսսարաբյան մի ականավոր գործիչ: Մեր գյուղերը չափազանց սանձարձակվել ու բարոյալքման են յենթարկվել. բոլորը խմում են — ծեր ու ջահել, կին ու աղջիկ. մատղաշներն ու յերեխաները նրանց են հետևում: Մի քանի գյուղերում տոն որերին վոչ մի զգաստ մարդ չես գտնի: Գյուղացիք աշխատում ու իրենց ստացվածքը զինետներում են թողնում: Սրա շնորհիվ ստեղծվել է այսպես կոչված գյուղական լյումպենպրոլետարիատ, անհող ու առանց միջոցի: Մի դասակարգ է ստեղծվում, վոր հոգա ու դժվարություն կպատճառի ամեն մի կառավարության: Իբրև յերկրի հասա-

րակական կյանքի համար վտանգավոր տարր, այս դասակարգը միայն ընդհանուր դժգոհութայն ուժեղանալուն և նպաստում, Հողը կամաց կամաց անցնում և վաշխառուներին, վորոնք իրենց հոտառության շնորհիվ դյուղում դրության իսկական տերերն են դառնում: Ստրկության շնորհիվ առաջացած այս անկման հետ լրագիրը նկարագրում և նաև Քիշինևի բանտի սոսկումները:

«Քիշինևի մեր թղթակցի մի քանի որ սրանից առաջ արած մերկացումները, վորոնք վերաբերում են տեղական զինվորական բանտում կատարված ու կատարվող սոսկումներին, յերկյուղ ու խոր զայրույթ են առաջ բերում: Զայրույթ, վորովհետև XX դարի մարդու խիղճը չի կարող նման գազանություններ թույլ տալ. յերկյուղ, վորովհետև բռնությունը բռնություն կծնի. այն թշվառները, վորոնց այսօր այսպես լլկում են, վաղը մահացու թշնամիներ են դառնալու այն հասարակության համար, վորը կարողացել և այդպիսի սարսափներ հանդուրժել:

Յերկու սպաներ տանջանքից խեղազարվեցին: Մի րանտարկյալ, վոր սննդադուլ էր հայտարարել, արյունլվա լինելու չափ ծեծվեց: Մի կին, վորի հետ անհանդուրժելի կերպով վարվեցին, ծնեց անժամանակ»:

Դրա հետ միասին սոսկալի սով սկսվեց: Բեսսարաբբիայի գյուղական տնտեսության դեֆիցիտը 1925 թ. 1 միլիարդ 250 միլիոն լեյից ավելի յեր: Կառավարությունը մոտ 100 միլիոն ոժանդակություն տվավ, սակայն այդ գումարներն ընկան ուղմին պաշտոնյա-

նրի ձեռքը, վորոնք բաշխումը կատարեցին իրենց հայեցողությամբ:*)

Այժմյան սովը միայն յերաշտին չպիտի վերադրել, վորովհետև Սորոկիի, Խոտինի, Արդեյկոյի նման գավառներ են սովի մատնվել, վորտեղ յերաշտ չի յիղել: Պատճառներն ինչ ել լինեն, հետևանքները սոսկալի յեն: Քիշինևի գլխավոր րավվինը դիմեց հրեա բնակչությանը հետևյալ կոչով. «Սարսափելի սովը և նրա անբաժան ուղեկիցը ամայացնում են ամբողջ Բեսսարաբիան... հիշեցիք, վոր կենդանի կմախքների հարյուրավոր կիսամար աչքեր ձեզ են նայում ու ձեր ոգնությանն սպասում»:

«Aurora» լրագիրը դեպի Հարավային Ամերիկա մանկավաճառության վողբեկրական մանրամասներ և տալիս: Կարիքը բազմաթիվ ընտանիքների մղում և դեպի այդ առևտուրը՝ Բեսսարաբիայում, վորտեղից հուսահատության դուռը հասած բնակիչները փախչում են: Կուլիֆսիում մի տղա ու մի աղջիկ վաճառեցին՝ յուրաքանչյուրը 1000 ֆրանկով:

*) 1926 թ. փետրվարին «Adeverul»-ը գրում եր. «Կառավարութունը պահ մի վրդովվեց, բայց և այնպես դրությունը բարելավելու համար դեռ վունչն չի արել... Նա, զբաղված ոպպոզիցիայի դեմ տարվող կռիվով, ժամանակ չունի Բեսսարաբիայի սովով զբաղվելու: Ավելացնենք նաև, վոր նա դեմ չի լինի իր հաջորդին հանձնելու խառնաշփոթ վիճակ... Յեթե հին Թագավորության ուրիշ մասերում այնպիսի թշվառություն տեղի ունենար, վորպիսին Բեսսարաբիայում, համոզված ենք, վոր նա դրա դեմ ամեն միջոցով կայաջարկեր և ամեն տեսակ զոհաբերություն հանձն կառներ»:

ՈՐԵՆՔՆԵՐԸ ԹԱՐՍ ՇԱՍԿԱՑՎԱԾ

Այսպէս քիշինեայն դատաւորութեան նպատակն երլուծարքի յենթարկել մի տարի առաջ տեղի ունեցած ապստամբութիւնը:

Այդ գործը մենք իբրեւ փաստաբաններ չենք ուսումնասիրել, և վորպէս իրավաբաններ ել չենք հայտնվել այստեղ, ուր 5 սպաներ մեկն 283 մարդ են դատում:

Այնուամենայնիւ պիտի նշենք մի քանի մոմենտներ, վորոնք պրոցեսի ընթացքում դրսևորվեցին և վորոնց մասին Կրյուսեանու, Պարաշիվեսկու, Իոնտեսկու և Դիմիտրեսկո փաստաբանները ամենաճշգրիտ փաստերը տվին:

Առաջին հարցը վերաբերում և զինվորական դատաբանի իրավասութեանը:

Յերբ իրավաբան Կոլոզնոմուն իր ճառը վերջացրեց, ընդմիջում հայտարարվեց: Ընդմիջումին զինվորական դատարանի նախագահ գնդապետ Մաքսիմը ներկայացավ ինձ ու խոսք բացեց դատաւորութեան մասին: Դա մի մարդ ե՛ 40 տարեկան, կլոր դեմքով, մանր սև բեխերով, կատարելապէս առողջ ու հանգիստ: Նրա առաջին խոսքը հենց այն եր, թե այս գործն ի՞նչ դատաբանի յե յենթակա: «Ուզում եյին, —ասաց նա, —զինվորական դատարանից առնել այս գործը քննելու իրավունքը, սակայն մենք պնդեցինք ու հայտարարեցինք, վոր դա մեզ և ընդդատյա»: Այդ ըոպեյին նրա այդ հայտարարութիւնը յեա միայն ի տեղեկութիւն տռա, սակայն կասկածից դուրս եր, վոր զինվորական դատաբանն իրեն իրավասու հայտարարելով, անցել և իր

իրավունքների սահմանները և դրանով խախտել վորոշ իրավական սկզբունքներ:

Իրոք, մեղադրվողներից վոմանք (նրանք համարյա բոլորն աշխարհիկ մարդիկ են — մեկ պրոֆեսսոր, մի քանի ուսուցիչ, մնացածները՝ միջին գյուղացիներ. — գյուղի «ծաղիկներ») ապրում եյին այնպիսի տեղ, ուր 1924 թ. սեպտեմբերին, այսինքն ապստամբության մոմենտին պաշարողական դրություն չկար: Հետևաբար այս մեղադրյալները վոչ թե ղինվորական, այլ աշխարհիկ դատարանի եյին ընդդատյա: Ըստ մեղադրական ակտի՝ տվյալ հանցանքում մեղադրվողներին միմյանց միացնող սերտ կապերն ել հարկադրել են միասին դատել նրանց: Ռուսինական իրավունքը, քրեական և հետաքննական որենքը, վորոնք համարյա նման են մերինին, այս առթիվ բավական պարզ ասում են. — յեթե մի քանի մեղադրվող, վորպես միևնույն հանցանքում գործակիցներ են դատվում և յեթե դրանցից մի քանիսն ընդհանուր, իսկ վոմանք բացառիկ դատարանի յեն յենթակա, այդ դեպքում առավելությունը տրվում ե ընդհանուր դատարանին: Իմ հայրենակից Վիլյարը և Տորրեսը այդ առթիվ դիմումն արին Փարիզի ռումինական դեսպանությանը: Ընդգծելով այս իրավախախտումը, շեշտենք. մի այլ իրավաբանական անկանոնություն ևս: Անկարելի յե միասին 283 մարդ դատել, յերբ այդ մեղադրյալները խոսում են տարբեր լեզուներով — ռուսերեն, ռումիներեն, բուլղարերեն, պրաներեն, և յերբ շատերի նկատմամբ թարգմանի պետք ե զգացվում:

Դեպքեր յեղան, յերբ դատախազը շփոթում եր մեղադրվողներին անունները:

Վերջապես մի «զուգահեփում» ևս, վոր դեմ ե առողջ դատողության, յեթե չասենք ավելին. — զինվորական դատարանի նախագահ զնդապետ Մաքսիմը դեկավարել ե զինվորական խստությունները, այսինքն տվյալ դեպքում և՛ կողմ ե, և՛ դատավոր: Նրա այս կրկնակի դերը ընդդիմախոսությունների ժամանակ մի քանի անգամ ընդգծեց փաստաբան Պարաշիվեսկուն, վորը դատավարության ժամանակ կարգաց Մաքսիմի՝ այդ ժամանակ պատժիչ դորախմբի հրամանատարի պաշտոնական հաղորդագրությունը: Այդ հաղորդագրությունը լույս ե տեսել ապստամբությունը ճնշելուց անմիջապես հետո: Այդտեղ ասված ե, թե ապստամբություն կոչվածը լոկ մի չնչին միջադեպ եր:

Սրան ավելացնենք նաև, վոր մեղադրվողներն իրենց պաշտպանության համար վոչ մի նորմալ յերաշխիք չեյին ստացել: Գործի հետ ծանոթանալու համար՝ միայն ծիծաղ հարուցող յերկորյա ժամանակ եր տրված պաշտպաններին: Նման շարունը միթե կարող եր համապատասխանել ռեալ իրականությանը: Պետական մեղադրողներից մեկը հարկադրված յեղավ ընդունել և հայտարարել, թե այդ վսրոշումը հաշվի չեն առնում: Մեղադրյալների պաշտպանները վոչ թե հանցանքը մեղմացնող հանգամանքների վրա յեն ծանրանում, այլ արդարացումն են պահանջում՝ հանցանքի ապացույցներ չլինելու պատճառով:

Պաշտպաններից մեկը, Կոլոզնոմուն, վորի մասին արդեն խոսել եմ, իրեն բավական յերկդիմի յե պահում:

Սրա և իր պաշտպանյալներից մեկի մեջ հենց դատարանում ընդհարում տեղի ունեցավ. վերջինս համբերությունից դուրս գալով՝ Կոլոզնոմոուին հայտնեց, թե ինքը թույլ չի տա նրան՝ պաշտպանելու իրեն: Կասկածից դուրս եր, վոր Կոլոզնոմոուի ճառերում առաջ բերված փաստերն ըստ եյուլթյան համապատասխանում եյին դատախազի փաստերին: Հավատացնում են, թե այս փաստարանը, վորի մասին վատ լուրեր եյին պատում, վոստիկանական շրջաններում հաճախ և լինում:

Հ Ի Մ Ն Ա Կ Ա Ն Խ Ն Դ Ի Ր Ը

Մենք մոտենում ենք դատավորության հիմնական խնդրին — Թաթարբունարի ապստամբության մեջ Խորհրդային Ռուսաստանի ունեցած մասնակցությանը: Դրա մեջ ե դատավարության ամբողջ արմատն ու նշանակությունը: Այդ կետից վոչ միայն մեղադրյալների վիճակն ե կախված, այլ և դրանում բացվում ե քիշինկյան գործի ամբողջ իրավաբանական և սոցիալական աստառը:

Գնդապետ Մաքսիմն ինձ հետ ունեցած զրույցի ժամանակ այսպես մոտեցավ այդ խնդրին.

— Գոյություն ունի յերկու դրություն — այն, վոր ընդգծում եր հենց նոր խոսող փաստաբան (Կոլոզնոմոու), ըստ վորի Թաթարբունարի ապստամբությունը կազմակերպել և Ռուսաստանը. յերկրորդ՝ այն, վոր մենք գործ ունենք գյուլացիների պատահական ապստամբության հետ: Սրա հետ նա ցույց տալով մեր առաջ կիտված ղեկերն, ասաց. «Նայեցեք իրական

ապացույցներին»։ Նա չզլացավ մատնանշել, վոր հին հրացանների ու սրերի կույտի առաջ յերկու գնդացիներ ել կան։

Արդյոք մենք մեր առաջ սովորական ապստամբութիւն, թե՞ պետական դավաճանութիւն ունենք, զինված յելույթ՝ մի ոտար պետութեան հետ համաձայնեցրած։ Պաշտոնական վերսիայով՝ այստեղ ոտար պետութեան հետ ունեցած համաձայնութիւնն ակներեւ ե։ Այդ առթիւ Տատարեսկուն ինձ մի մանրամասն զեկուցում կարդաց, վորը մի քանի անգամ բառացի կերպով կրկնել ե պարլամենտի ամբիոնից։ Նույն վոգով եր խոսում նաև արտաքին գործոց նախարարը։

Մյուս նախարարներն ընդունելով, վոր կարող եյին տեղի ունենալ շատ ցավալի, բայց նման դեպքերում անխուսափելի եքսցեսսներ, աշխատում եյին ընդգծել և անկյունաքար դարձնել բոլշևիկյան վտանգը։ Նրանց ասելով՝ Ռումինիան քաղաքակրթութեան առաջապահն ե ուսական բարբարոսութեան դեմ։ Աշխարհագրական դիրքն ե նախորոշել նրա համար Յեվրոպայի սահմանները պաշտպանելու դերը։ Նա ուզում ե, յեթե պետք լինի, լրիւ կատարել այդ պարտականութիւնը։

Տատարեսկուն սիրալիր կերպով համաձայնեց, վոր կոմունիզմի մասին կարելի յե թերրիապես վիճել, բայց հետո դիպլոմատորեն բնորոշեց՝ բոլշևիզմը վորպես ամբողջովին ձգտումն դեպի տերրոր ու ավազակութիւն, վոր գրգռում ու նյութապես պաշտպանում ե Խորհրդային Իշխանութիւնը։ Նրա ասելով՝ ոռւսահաբեկիչները խմբերով սւ առանձնակի անվերջ անցնում են Դնեստրը, վորպեսզի ժանդարմներին կոտորեն,

ռումբեր նետեն և գյուղացիների մեջ կոմմունիստական ոշախներ ստեղծեն:

...Յես սկսեցի դիտել մեղադրյալների ամբոխը: Նրանց դեմքերը խաղաղ են ու բարեհամբույր, պարզամիտ ու թշվառ: Նրանցից մեկն ակնոցներով է, ըստ յերևույթին ուսուցիչ է: Մյուսները—հարուստ գյուղացիներ են, ըստ յերևույթին վախեցած ու խելքից հանված: Նրանց դեմքերը բնավ դավադիրների դեմքեր չեն*): Յես Տատարեսկուն հարցրի, թե ապացույցներ կան, վոր Խորհրդային Իշխանությունը Բեսսարաբիայում հեղափոխական մարմիններ է կազմակերպել: Նա պատասխանեց, թե ունի անհերքելի փաստաթղթեր, վորոնք միշտ ել կարող են իմ տրամադրության տակ լինել: Յերկրորդ անգամ նրան տեսնելիս՝ յես հիշեցրի այդ փաստաթղթերի մասին. նա կրկին խոստացավ ցույց տալ: Բայց յես նրանից յերբեք և վոչ մի փաստաթուղթ չստացա: Այսպիսով պաշտոնական տեսակետը զուգադիպում է դատախազության տեսակետին: Յեթե Տատարեսկուն այդ հավաստի փաստաթղթերը, վորոնց վրա նա իմ ուշադրությունն էր հրավիրում, ցույց չտվավ, դրա փոխարեն յես այդպիսիք գտա մեղադրականում, վոր ձեռքիս ունեյի և վորոնցից մի քանի տեղեր յերկար ժամանակ Ֆրանսերենի էյի թարգմանում:

*) Բարձր խավերում մեզ խոստացան մեղադրյալներից մի քանիսի հետ զրուցելու հնարավորություն տալ, բայց այս թեորեաիկ խոստումը չկատարվեց, չնայելով վոր մեծ-մեծ խոստումներ էյին արել՝ ոգնելու իմ «քննությանը»:

Զինվորական դատարանին ներկայացած 283 բանտարկյալները մեղադրվում են պետութայն արտաքին ապահովության դեմ դավադրական փորձ անելու մեջ: Մեղադրական ակտը և մեղադրյալների հարց ու փորձը պարզ ասում են. «Սորհրդային իշխանությունը Բեսսարաբիան խզելու նպատակով ահաբեկիչների ապստամբություններ և կազմակերպել, վորպեսզի ապստամբությունների պատրվակով արդարացնի Ռուսաստանի ղինված միջամտությունը: Մեղադրական ակտը, վոր մի մեծ հատոր և, ամենամանրամասն կերպով նկարագրում և այն մեթոդները, վորոնցով տերրորիստական հմիսսարները բեսսարաբյան գյուղերում հեղափոխական բջիջներ են յեղել կազմակերպելիս: Նա մի քանի մարդ և հանդես քաշում, վորոնց մեջ առաջին տեղը բռնում և Անդրեյ Կլուզնիկովը, Նենին կեղծ անունով, Մոսկվայի գլխավոր ագենտը: Նա, — ասում և դատախազությունը, — անթիվ գյուղերում հեղափոխական կոմիտեներ և կազմակերպում. գյուղացիներին հավատացնում և, թե ռուսական զորքը պիտի գրավե Բեսսարաբիան, և թե յերկու բիլշեիկյան անրապալաններ կավետեն կարմիր բանակի գալուստը և հեղափոխության ժամը:

Նա ասում և գյուղացիներին, թե Գերմանիայում, Բուլղարիայում և ուրիշ տեղերում հեղափոխություն և

Ռուսական ագենտները Դնեստրն անցնում և, ինչպես հավատացնում և մեղադրականը, յերկիրը հեղեղում և յին գրքույկներով ու թերթիկներով, վորոնք կարդացվում և յին ժողովներում: Նրանք 5 հոգուց բաղկացած կոմիտեների ղեկավարությամբ ռայոններ ու

յենթառայոններ հյին կազմում: Այդ կոմիտեների ֆունկցիաներն հյին — 1) զինուճ, 2) կապ, 3) լրտեսություն, հետախուզություն և ինֆորմացիա: Կոմիտեաները կենտրոնացված հյին, բայց այդ կենտրոնացումը գաղտնի յեր: 1924 թ. ուս կառավարությունը Բեսարաբիա ուղարկեց իր ազենտ Ոսիպ Պոլեսկովին՝ Պլատով կեղծ անվամբ, վորպես Հարավային Բեսարաբիայի նահանգապետ: Պլատովը ամեն գյուղում հարվածային խմբեր եր կազմակերպում, յուրաքանչյուրը 50 կարմիր զինվորից բաղկացած, վորոնց վերցնում հյին յերիտասարդությունից:

Նա ձեռք զարկեց գյուղացիներին զինելու գործին և մեծ քանակությամբ զենք եր կրում սայլերով ու նավակներով:

Այսպես որինակ միայն 3 յենթաշրջանի համար նա հրամայեց 300 ումբ բերել: Զենքի մի մասը, մինչև հեղափոխության որը, պիտի պահվեր ջրի տակ: 1924թ. մի որվա ընթացքում գյուղացիներին 1000-ից ավելի հրացան բաժանվեց՝ փամփուշտներով: Այդ բանը կատարվեց դաշտում, գյուղի մոտ:

1924 թ. սեպտեմբերի 2-ին զիմակավորված մարդկանց մի բանդա կողոպտեց Նիկոլաևակ գյուղի շուկան, «վորպեսզի դրությունը փորձի և ոգնի ումին դասալիքներին»: Մեղադրականում այդ զիմակավոր բանդիտների մասին ճիշտ ցուցումներ չկան, բայց դրա փոխարեն՝ կազմակերպության և պրոպագանդայի հրակայական ու բարդ սխտեմը մերկացնող բազմաթիվ մանրամասնությունների շարքում պատմվում ե, թե սեպտ. 15-ին թաթարբունարյան ապստամբության

նախորյակին, «նենինի ծրագրով Բեսսարաբիայի բոլոր կետերում միաժամանակ հեղափոխություն պիտի բռնկեր»:

ԶԱՓԱԶԱՆՑ ԼԱՎ ՆՅՈՒԹ ԿԻՆՈՅԻ ՇԱՄԱՐ

Այս բոլոր մերկացումները, վոր այնքան առատորեն ու մանրագնին կերպով մեջ են բերված մեղադրականում, բնավ չեն դիմանում փոքր ի շատե լուրջ քննադատության: Միանգամայն անհավանական է, վոր հեղափոխությանը այդքան ակներև կերպով խորթ գյուղացիության մեջ և այն յերկրում, ուր վիտում են այնքան սպաներ, զինվորներ, վոստիկաններ, ժանդարմներ, լրտեսներ ու կառավարական ագենտներ, կարողանար այդպիսի բարդ կազմակերպություն գոյություն ունենալ, ու այդ բոլոր «խարդավանքները» հրապարակ չգային: Այնինչ՝ բոլորն էլ այնքան անտեղյակ են յեղել հեղափոխական դավադրությանը, վոր դեռ ապստամբության նախորյակին թաթարբունարից դուրս է հանվել այդ տեղը պահպանող զինվորների ջոկատը: Յերկրորդ փաստ, վոր մեկն է կասկած է հարուցանում. — խոսում են ազիտացիոն բնույթ կրող զբոլակների մասին, վորոնք առատությամբ բաժանվել ու ժողովներում կարդացվել են. այն ժողովներում, ուր ներկա չեն յեղել նաև գյուղական նոտաբնները: Այդ փաստաթղթերից վոչ մեկը չերևաց դատավարության ժամանակ. գործերի մեջ վոչ մի որինակ չկա: Հնարավոր բան է: Այն հսկայական դժվարությունները, վոր կապված են մեծ քանակությամբ զենք և պայթուցիկ նյութեր տեղափոխելու հետ, ի չիք են դարձնում հրացաններ,

փամփուշտներ, գնդացիներ և ռումբեր բաժանելու մեկու-
ղբամատիկ նկարագրությունները: Դրա հետ միասին
շատ լավ հայտնի յե, վոր ռուսաց զորքը Բեսարա-
բիայում զենքի պահեստներ եր թողել: Այդ զենքերը
տեղավորված են յեղել դերմանական և ռումինական
ոկկուպացիայից առաջ: Ահա թե վճռոտելից են այն
ժանգոտած ու ըստ մեծի մասին անպետք հրացանները,
վորոնք դատարանի դահլիճն են բերվել՝ սկզբում փոքր,
հետո պատկառելի քանակությամբ:

Անրի Տորրեսը չի տեսել այն գնդացիները, վոր
յես եմ տեսել: Դրանք Քիշինև են հասել իմ հասնելուց
հետո, նրա գալուց առաջ:

Սակայն մեղադրականում նրանց մասին կա հիշա-
տակություն: Այս ել ասենք, վոր գործի մեջ զենքերի
պաշտոնական ցուցակ չկա:

Ով փորձ անի ճիշտ պատկերացնել այս դավադրու-
թյունը, վորի մասին ապագա պատմագիրները ճշգրիտ
տեղեկություններ կարող են գտնել միայն մեղադրա-
կանում, նա առանց դժվարության կհամոզվի, վոր վո-
րոշ տպավորություն ստեղծելու համար՝ «փաստերը»
նսկատակով են ժողովել, և հեղափոխական կազմակեր-
պությունը, գոնե նրա մեծ մասը, լոկ ֆիկցիա յե: Բայց
յեթե նույնիսկ ինչ վոր բաղդախնդիրներ ել կարողա-
ցել են համոզել գյուղացոց, թե ռուսական զորքը պատ-
րաստ ե ոգնության թռչելու, յեթե նրանք՝ գյուղացոց
ահաբեկելով՝ ստիպել են ապստամբել կամ վորոշ հունով
ղեկավարել են այն, այս բոլորը դեռ հիմք չեն տալիս
խոսելու նախորդք մտածված հսկայական ծրագրի մա-
սին: Սա հիմք չի տալիս հաստատելու, թե Խորհրդային

Ռուսաստանը շարժում է կազմակերպել և համախոհ է այն հայտարարությունների հետ, վորոնց հեղինակները անորոշ դեմքի տեր մարդիկ են՝ վիճելի գոյություն մը, վորոնք այնուամենայնիվ անհետ չքացել են։ Այս «եմիսսարները» կամ հասարակ ավազակներ կարող ելին լինել, կամ պրովոկատորներ։ Դժբախտաբար Բալկանյան յերկրների ժամանակակից պատմությունը բազմաթիվ որինակներ ունի, յերբ զանազան դեպքերի սկզբնապատճառը յեղել է ինքը վոստիկանությունը, վորն այդ դեպքերի կարիքն զգացել է՝ իր խստություններն արդարացնելու և պետություն քաղաքականությունը հիմնավորելու նպատակով*)։ Իրոք, սահմանի վրա ուսական զորք կենտրոնացած էր արդյոք, ապստամբությունն ամբողջ Բեսարաբիայում մեկէն պայթեց և լուրջ կերպով եր կազմակերպված։ Վոչ։

Ճիշտ է, Նիկոլաևի և Թաթարբունարի գյուղացիներն իրենցում խորհրդային իշխանություն հայտարարեցին և կարմիր դրոշակ պարզեցին։ Բայց յեթե բեսարաբցիների ապստամբությունն, ինչպես ամեն ինչ մտածել է տալիս, հետևանք եր լքված, ճնշված, քաղցած ու կողոպտված բնակչության հուսահատ վիճակի, այդ դեպքում կարելի յե թույլ տալ մտածելու, վոր

*) Մենք մանրամասն պատմեցինք բանտարկյալ կանների պատմությունը, վորի վրա կախվել եր արդարադատություն ձևը, վորովհետև պրովոկատոր Բուդան ստիպել եր նրան զինապահստ գնալ՝ ումբեր ստանալու։ Այս դժբախտը հետագայում մեղադրվում եր զանազան մահափորձերի համար զենք ու պայթուցիկ նյութեր բաժանելու մեջ։

ասլսամբները ձգտել են մոլորավական խորհրդային հանրապետություն ստեղծել՝ նման Խորհրդային Ռուսաստանին: Բանվորա-գյուղացիական, այսինքն՝ իրենց շահագործողների լծից ազատված աշխատավորների կառավարության հմայքը հարկավ պիտի ազդեր այս դժբախտների հոգեբանության վրա. բայց այդչե, վոր ապացույց ե դառնում՝ հոգուտ հարևան ազատ ժողովրդի մասնակցության: Խնչ հիմք, ինչ փաստաթղթեր ունի դատախազությունը, յերբ խոսում ե Ռուսաստանի կամ նույն իսկ միջազգային կոմմունիստական կոնսակցության և տվյալ ապստամբության միջև յեղած կապի մասին:

Յիս գիտեմ այդ փաստաթղթերը, նրանց մասին ինչ ասել ե Տատարեսկուն: Նրանք հաշված և անալիզի յին յենթարկված մեղադրական ակտի մեջ. նրանք հանդիս յեկան դատարանում:

Այդ փաստաթղթերով կառավարությունն ուզում ե նախ՝ Թաթարբունարի դրամայից միջազգային մի մեծ դատավարություն ստեղծել և սրա ամբողջ պատասխանատվությունը գցել կոմմունիստների վրա. յերկրորդ՝ Բեսսարաբիայի ուումին իշխանությունների վրայից սրբել, վերացնել այն անորինակ ստորությունը, վորն ապացուցված ե մի շարք փաստերով:

ՄԵՐԿԱՑՆՈՂ ՓԱՍՏԱԹՂԹԵՐ

Դա Պլատովի նամակներն են՝ ուղղված նենինին: Այդ նամակներ մատակարարողը վոստիկանությունն ե, վոր իբր թե մի սպանված ապստամբի մոտ ե գտել: Սպանվածի հվ լինելն որինական ձևով պարզված չի. վոչ

մի արձանագրությունն չի կազմվել: Վոստիկանությունը պնդում է, թե դա հուշակավոր նենինն է, վորի ամբողջ կյանքը կատարյալ դադարիքի քողով է պարուրված: Ավելացնենք, վոր նրա մոտ գտել են նաև 20 մեծ նամակներ և Ազախի անունով մի վկայական: Բայց և այնպես դա նենինն է, — պնդում է վոստիկանությունը:

Բոլշևիկյան այս վողջ կինոնկարը, վոր դատախազությունն ստեղծել է գյուղացիական ասպետամբության առաջին հալիզոդներից, ամբողջապես վերցված է սպանվածի գրպաններում գտնված գրադարանից, (բացի նամակներից նրա մոտ գտել են նաև կազմակերպման ու հարձակման պլաններ, հրահանգներ և այլն):

Այս նամակները, վոր Քիշինևի ղինվորական դատարանն ստացել է սիգուրանցայից, պիտի հաստատեն քեսսարաբյան ապստամբների և Մոսկվայի կենտրոնի միջև յեղած կապը: Արժե նրանցից մեկն ամբողջովին թարգմանել.

«Ընկեր նենին.

Մեր պարտքն է՝ գործել, ինչպես ասել է Լենինը: Պիտի հիշենք մեր ուսուցիչ Կարլ Մարքսի խոսքերը — «Բանվորը կորցնել կարող է միայն շղթաները, իսկ շահել ամեն բան»: Կեցցե հեղափոխությունը, կեցցե քաղաքացիական կռիվը, կեցցե կոմունիստական ինտերնացիոնալը, կեցցե Սոցիալիստական Խորհրդային Մոլդավական Հանրապետությունը՝ միացած ՍԽՄ Հանրապետությանը:

Ընկերներ, պատրաստվեցե՛ք ազդանշանի՝ հաղթանակի դաշտ դուրս գալու:

Ստորագրութիւնն. Հարավային Բեսսարաբիայի գին-
վորական կոմիտեանտ Պլատովն:

Հարկ կ'ամ միթե ապացուցելու այս պարզամիտ թղթի
կտորի ամբողջ անհավանականութիւնը, վորի հեղինակն
աշխատել է հյուսել լեւնինի ու հարլ Մարքսի անուն-
ները և իր քաղաքական համախոհին թվել հանրածա-
նոթ կոմիտենիստական լոզունգները: Այս բոլորից վոս-
տիկանական անշնորհք կեղծիքի հոտ է փչում: Ով
ուզում է չափազանց շատ բան ապացուցել, նա վոչինչ
չի ապացուցում: Սրիկաներն այնուամենայնիւ պիտի
վախենան առողջ դատողութիւնից: Մյուս կողմից՝
կարելի՞ յի միթե թույլ տալ, վոր մի այդպիսի զար-
մանալի ապստամբութիւն պատրաստող հասցիատեր
այնքան հիմար լիներ, վոր իր գրպանում ալ վար-
կաբեկող թղթերի հետ միասին այդ փաստաթուղթն ևս
պահեր: Նենինի մահվան հանգամանքներն, ինչպես մե-
ղադրականն է ցուցադրում, թույլ են տալիս մի ավե-
լորդ անգամ ևս նկատելու, վոր Նենինը, վորին ձերբա-
կալելուց առաջ իլ քայլ առ քայլ հետապնդում էին,
բավական ժամանակ ուներ՝ թաքցնելու գրպանի թղթ-
թերը, վորոնք կարող էին նրան մատնել:

Նույն անմիտ ստորութիւնը (յեթե այդ բնորոշումը
չափազանց մեղմ չի այն հանցանքի համար, վոր այն-
քան մահապատիժների ու սպանութիւնների պատճառ
դարձավ) յիշուում է նաև հետևյալ յերկրորդ կեղծիքից:

«Ընկեր Նենին.

Նորից եմ հիշեցնում, վոր դուք ինձ համար այն
տեղերի ցուցակի պատճենը հանեք, ուր հեղափոխական

կազմակերպություններն են գտնվում, վորպեսզի կարողանամ զինվորական գործողությունների ծրագիրը կազմել: Այս հրամանն, ինչպես մեղադրականն է ասում, գրված է սեպտեմբերին, 2—3 որ առաջ այն որից, յերբ պիտի տեղի ունենար ապստամբությունը վողջ Բեսսարաբիայում:

ՍՔԱՆՁԵԼԻ ԿՈԼԼԵԿՏԻԱ

Կարդանք հանցանքը մերկացնող հետագա փաստաթղթերը: Անցնենք այն պարզամիտ առաջարկներին, վոր Պլատովը հարկավոր է համարում անել. Նենինին

«Պետք է, վոր բեսսարայան խորհուրդները հարձակում պատրաստեն իշխանությունների վրա»: Կամ թե՛ «յեկեք ինձ մոտ, և յեթե կարող եք, հետներդ տեղեկություններ բերեք»: Մի այլ նամակում խոսվում է այն դեպքերին վերաբերող տաքտիկայի մասին, վորոնք ապստամբությունից շատ առաջ են տեղի ունեցել: Հարց է ծագում՝ մի՞թե Նենինն իր մոտ մերկացնող փաստաթղթեր պահելու այնպիսի ցավ ուներ, վոր այդ նամակը նա դիտամաբ չեր հանձնել համապատասխան կազմակերպության:

Մի այլ թղթում Պլատովն առաջարկում է գյուղական գլխավորներին՝ հաշվառքի յենթարկել «զինվորական միջերգը՝ հրետանավորների և հեծելազնդի համար»: Խնքնին հասկանալի չե, վոր յեթե այս մարմինները գոյություն ունենային վնչ միայն թղթի վրա ու ինչ վոր մեկի յերևակայության մեջ, նրանք չեյին կարող հրետանավորների կամ հեծյալների պիտույքներ ունենալ: Այստեղ մենք գործ ունենք միայն սովորական

զինվորական զեկուլցի հետ՝ կազմված վորեն զինվորական գրագրի կողմից, վորն ավելի ցանկությունն ունեցել, քան հասկացողությունն: Սա շատ ծիծաղելի յե:

Իսկ ի՞նչ անուն տանք այն փքուն տիտղոսին, վոր Պլատովը դնում է իր ստորագրության կողքին—«Զինվորական կոմենդանտ Հարավային Բեսսարաբիայի»:

Այս տիտղոսը մտնում է ռումինական զինվորական տերմինոլոգիայի մեջ, բայց վոչ յերբեք Խորհրդային Ռուսաստանի: Այսպես կոչված Պլատովի դեմքը նույնքան պարզ չէ, ինչպես և Նինինի անձնավորությունը: Ավելի մեծ հիմք ունենք յենթադրելու, թե մենք գործ ունենք մի հասարակ անպրագետ ձկնորսի հետ, վորին փայլուն դեր և մռայլ ու բարդ պլաններ են վերագրել: Այդ թշվառը, վոր բաղդակից է դարձել շատ հազարների, դատարանում ներկա չեր, վոր այս մեքենայությունները հերքեր:

Ուրիշ նամակներից յերևում է, վոր «գլխավոր հրամանատարն» ինքն է ճահիճների միջով զենք տեղափոխում՝ սայլերին բարցած և նույնիսկ կոնծարանում ել է (նա խոստովանվել է, վոր մի անգամ, խմած ժամանակ, քիչ է մնացել գաղտնիքը բերնից թոցնի): Յեւ Մոսկվայի այս ագենտը, վոր դրամով ոժանդակում է Բեսսարաբիայի ապստամբությանը ու իրր թե մի ամբողջ գավառ յեա խլելու համար՝ կազմակերպությունների ամբողջ ցանց է ստեղծել, հանկարծ այնքան է ընկնում, վոր պուղացիներին առաջարկում է գողությամբ ու գնդակով փող ճարել իր համար:

Ի՞նչ կարելի յի ասել այսպիսի դատաքննության մասին: Ընդունենք, թե Բեսսարաբիայում, ինչպես և ամեն տեղ, հեղափոխական ցնորքներ ու հոսանքներ գոյություն ունեցել են կամ ունեն, և ճնշված ժողովրդի մեջ ազատվելու ձգտում և առաջ յեկել: Ընդունենք, թե բեսսարաբյան գյուղացիների հայացքները դեպի Արևելք են դարձած, վորտեղ դեռ յերեկ կոփվում էր իրենց անտեսական կյանքը, վորի ժողովուրդները փշրեցին իրենց շղթաները:

Բայց Խորհրդային Ռուսաստանն այստեղ մեղք չունի: Յեթե ռուսական սահմանից հարյուր կիլոմետր դենը կային կոոպերատիվ և այլ, նույն իսկ կրոնական ընկերություններ ել, այնտեղ հեղափոխական բջիջներ ու սրանց ճյուղավորություններ չկային, ինչպես ուզում են գոռով հավատացնել մեզ, ապացույց բերելով ըսման-ֆելյետոնից, դիտամա՞ր շփոթելով հեղափոխական կոմունիստներին բանդիտների և մաքսանհնգների հետ, վորոնք անց ու դարձ են անում Դնեստրով: Մեղադրվող գյուղացիք չգիտեն՝ ի՞նչ է կոմունիզմը, ռուսական վարչաձևը, հեղափոխական կազմակերպությունը:

Յեթե առաջնորդներ ել յեղել են, վորոնք կրքերը բորբոքել են և բոլորովին այլ պատճառներից առաջացած շարժումն ոգտադործել, դա ապստամբության հետեանքն է, բայց վճի պատճառը:

ՃԵՄԱՐՏՈՒԹՅԱՆ ԶԱՅՆԵՐԸ

Մեղադրական ակտը, վոր արձագանքն և ուժմինական իշխանությունների, ապստամբության իսկական

պատճառը տքնում ե տեսնել ամենուրեք գոյություն ունեցող ատամներով դանակ բռնած մարդու մեջ, բռնակալ կառավարության տրամադրության տակ զնելով այդ դեմագոգիկ ապացույցները և այդպիսով պատասխանատվությունից խուսափելու հնարավորություն տալով նրան: Իսկական պատճառն արտահայտում են չորս թե հինգ գյուղացիներ, վորոնք համարձակություն ունեցան զինվորական համազգեստ կրող դատավորներին յերեսն ի վեր ասել. «Այլ ևս դիմանալ չկարողացանք ու ապստամբեցինք»: Մնացածը կողոպտիչներն և պրովոկատորներն գործն ե: Այս պատճառն արտահայտեց նաև մի ուրիշ մեղադրվող, վոր սկզբում չեր համարձակվում խոսել, բայց հետո մեկեն դուրս չեկավ համրի վիճակից ու ասաց. «Այս մարդիկ յերբեք չեն արել այն, ինչի մեջ վոր մեղադրում են: Մենք խեղճ գյուղացիներ ենք, մեզ համբերությունից հանեցին»:

Նույնը նման պայմաններում վաղուց ասել ե մի մարդ, վորին բոլոր ուսմիները հարգում եյին: Դա պատգամավոր Ալեքսանդրին եր: Սա մի քանի տարի առաջ խոտինյան զործի առթիվ Քիշինևում մի շանթալից ճառ ասաց, վոր այսպես վերջացրեց.

«Մի վոտքս գերեզման: Լմ՝ յես ինձ վրա յեմ վերցնում: Ձեզ ճշմարտությունն ասելու պատասխանատվությունը: Պիտի հիշենք, թե ինչպես մի ցարական ժանդարմ կարողանում եր ահաբեկված պահել մի ամբողջ գավառակ, վորպեսզի հասկանալի դառնա, թե ինչ են սնում յուրաքանչյուր գյուղում բույն դրած հինգ-վեց ժանդարմներ: Յեթե դրան ավելացնենք և այն, վոր Բես-

սարարիայում առանց որինական պատճառների 50,000 զինվոր և ապրում, վորոնք կողոպտում են ձեռք ընկածն ու ասպատակում խաղաղ բնակչության ցանքերը, այդ դեպքում հասկանալի կլինի մեզնում տարածված առածը, թե «ոռմինը ազգություն չի, այլ զբաղմունք»։ Ռումինական ոկկուպացիայի 18 ամսվա ընթացքում Բեսարաբիան ավելի ոռոսացավ, քան ոռոսական ոկկուպացիայի հարյուր տարվա ընթացքում»։

Նախկին պրեմյեր Վալդա Վոյվոդը պարլամենտում հայտարարեց. «Ցարական մտրակը վատ եր, բայց համեմատած ոռմինականի հետ, վոր ներկայումս ավերածություն և գործում Բեսարաբիայում, խաղալիք եր։ Այժմ ազգային խնդիրը Բեսարաբիայում լուծվում և անմեղներին զնդակահարելով և հրանոթների պայթյունով։ Թեպետ բոլշևիկներին մեզ թշնամի եյինք համարում, բայց նրանց քաղաքականությունը վոչինչ ե՝ համեմատած ոռմինական պետական քաղաքականության հետ՝ Բեսարաբիայում»։

Ծերունի Վասիլիյ Ստրոեսկուն, բեսարաբյան ազգային շարժման առաքյալը, մինչև նրան ձայնից զըրկելը, կարողացավ ոռմինական պատգամավորներին յերեսն ի վեր գոռալ.

«Բեսարաբյան իշխանությունները բնաչկությանը ճնշում են գազանաբար։ Այնտեղ դատը կարճ վրիժառություն և (расправа). հենց իրենք նախարարներն ել անորինությանը նպաստում են։ Քաղաքական ազատությունները բոլորովին զինվորական բեժիմին են փոխարինում։ Ցավելով ես հաստատում, վոր նախկին

ռուսական իշխանության ժամանակ գրությունն ավելի լավ եր»:

Վասիլիյ Ստրոնսկույի յելույթը այնպիսի աղմուկ հանեց, վոր սախաված յեղավ թողնել դահլիճը: Նրա ճառը յերբեք չհայտարարվեց՝ նույնիսկ պաշտոնական հաշվետվության մեջ: Բայց ֆնացին նրա բառերը. «Ահաբեկված ու ճնշված Բեսսարաբիայի վերքերը միշտ թարախակալում են ու միշտ ցավում («Aurora»), Դրության այս բնորոշումը, վոր չի փոխվում, այլ վատանում է, խոստովանում են բոլոր ազնիվ մարդիկ՝ առանց կուսակցության խտրության:

Ի նախատինս մեր սերնդի՝ նման ձայներ քիչ են հնչում, բայց նրանցում արտահայտած մեղադրանքներն այլ ևս չեն հարկադրում մեզ՝ կինո-դավադրությունների մեջ վորոնել հուսահատված պոռագիների արարքների բացատրությունը:

Իսկ նման իրավացի ճառեր, պակաս հանդուգն ու բացահայտ, սակայն վոչպակաս սլարդ, լավել են ուրիշ տեղերում ևս, զգույշ նկատողությունների մեջ, վոր չեյին կարող չանել բոլոր ուղղության լրագրերը: «Adeverul»-ը ընավ չհրաժարվելով իր հակակոմունիստական հայացքներից, ստիպված եր հաստատել բնակչության անբավականությունը, վորի պատճառն իր անելիքների բարձրության վրա չկանդնած կառավարությունն է:

«Ուրիշ բան է պաշտպանել Բեսսարաբիան կոմունիստների հարձակումներից ու խարդախություններից և ուրիշ՝ խաղաղացնել գավառներն ազնիվ վարչությունների ոգնությամբ»,—գրում է «Adeverul»-ը և ավելաց-

նում. «Մայր յերկիրը չկարողացավ արդարության, ազատության և դեմոկրատիայի բեթիմով ձեռք բերել ընակչության համակրանքը»: Կոնստանտին Միլլեն, աչքի ընկնող լրագրող և նախագահ ուսմիական մասուլի ասօցիացիայի, գրում է.

«Զգիտեմ՝ Թաթարբունարի դատավարությունից պ. Բարբյուսսը ինչ տպավորություն կստանա: Կարող եմ միայն հայտնել իմ խորին համոզմունքը, թե ապստամբությունը ճշելիս՝ իշխանությունները մոռացան, վոր քաղաքակիրթ պետությունների մեթոդներ պիտի կիրառեին: Յեթե այս բանը նրանք չմոռանային, Տորբեսի և Բարբյուսսի այցերը չեյին լինի, վորովհետև ադանց կրակի ծուխ չի բարձրանում: Մենք ել պաշտպանվելու կարիք չեյինք զգա՝ մեջ բերիլով, ինչպես այդ կառավարությունն է անում, մեղմացուցիչ հանդամանքներ»:

«Մեզ պիտի զարմացնի, — ասաց ինձ պատգամավոր Ստերեն, ինքը բեսսարաբցի ու վոչ անշատողական և, ինչպես առիթ եմ ունեցել ասելու, Բեսսարաբիայում մեծ ժողովրդականություն վայելող մարդ, — վոր միայն մի քանի գյուղ ապստամբեց»:

Յեվ այսպես՝ Դնում է դեռ ապացուցել ուսական դավերը, իսկ մինչ այդ, ապստամբության իսկական պատճառները կատարելապես ապացուցված են:

Լ Լ Կ Ո Ւ Մ Ն Ե Ր Ո Վ

Դավադրությունն ապացուցելու համար չեք կարելի սահմանափակվել միայն պահնորդականի վերին կամ ստորին ագենտների ցուցմունքներով: Մեղադրվողների

խոստովանություն ու վկաների ցուցմունքներ ևս պետք էյին: Այստեղ մեր հետազոտման մի նոր և վոչ պակաս կարևոր գլուխ ե բացվում: Մենք խղճի կատարյալ հանգստությամբ և սեփական պատասխանատվության պիտակցությամբ կարող էյինք այդ գլուխը վերնագրել՝ «Լիկումներով կորզած խոստովանություններ և ցուցմունքներ»: Բավարար պատասխան ստանալու համար՝ մեղադրյալներին և վկաներին հարցաքննում էյին միջնադարյան մեթոդներով: Դա կատարվում էր յեռահարկ հարցաքննության ժամանակ: Քննում էր նախ ժանդարմը, հետո վոստիկանական կոմիսարը և, վերջապես, դատական քննիչը: Այս յեռաստիճան հարցաքննություններից յուրաքանչյուրի ժամանակ մեղադրականը, այսինքն արտասահմանի հետ դավադրությունը և համաձայնությունը հիմնավորելու համար՝ ամենախայտառակ միջոցներն էյին կիրառվում: Այստեղ խոսքը վոչ թե այս կամ այն մոլեռանդ ագենտի մասնակի փորձերի մասին ե, այլ մի ամբողջ մտածված մեթոդի: Հանգիստ խղճով չեր, վոր իմացանք նախնական քննության ստոր ու ամոթաբեր պատկերը մերկացնող մի քան փաստեր: Բանտում տեղի ունեցող դավադրությունն սկզբում հրապարակական չեր: Վոչ մի կողմնակի մարդ ներկա չեր լինում: Բայց հենց վոր դռները մի փոքր բացվեցին, ճշմարտությունն էլ իսկույն դուրս սողաց: Կոտորածից ճողոպրածներն սկզբում ճիպտի հարվածների տակ սերտած դասն էյին արտասանում: Յերբ մեղադրյալներն ու վկաները սկսում էյին զանգատվել, նախագահը խոսքից զրկում էր նրանց:

— Ինչո՞ւ յես դողում, — դարձավ նախագահն իրեն մոտ բերածներից մեկին:

— Յես չեմ դողում:

— Բայց դու ամբողջ մարմնով դուրում ես:

— Վախենում եմ՝ ինձ ծեծեն:

— Այստեղ չեն ծեծում:

— Կարծեցի՛ այստեղ ել են ծեծում:

Հարկ յեղավ թույլ տալ նրանց, վոր վոչ միայն խոսեն, այլ և ցույց տան սպիները և հարվածների ու վերքերի հետքերը, վորոնցով խեղճերին ստիպել էին ասել, ինչ վոր իրենցից պահանջվում էր:

Յես այդ բոլոր ցուցմունքները կարդացել էմ: Պետք է մի ամբողջ շարք առաջ բերեմ, վորպեսզի հասարակական կարծիքը վերջնականապես գնահատե մեծադորդ Քիշինսկի դատաստանական դրամայի ճշգրիտ ընույթը:

Գյուղական տանուտերը վերադառնալով նախնական քննության ժամանակ տված իր ցուցմունքին, ասում է. «Յես խոստովանեցի, վորովհետև վախեցած էյի. առաջս սպանված մարդ եր ընկած»:

Մեղադրյալ Պավել Կիրիլենկոն պատմում է.

«Փոս փորեցին, ինձ դրին մեջը, մինչև գոտկատեղս թաղեցին, սպառնացին կենդանի թաղել, յեթե ճմարտությունը չասեմ, այսինքն յեթե չխոստովանեմ, թե ղենք եմ կրել և մասնակցել ուսմինական զորքի դեմ կազմված դավադրությանը»:

Այս հայտարարությունը կորզել եր նրանից նախկին ցարական սպա Գուսատենկոն, այժմ պահնորդականի պաշտոնյա:

Միտն կաշինկոյին պահնորդական բաժինը ձերբակալեց, ժանդարմները գաղանաբար ծեծեցին ու նկուղում պահեցին ամբողջ յերկու շաբաթ. յերբեմն այնտեղից դուրս ելին բերում ու կուրծքը մուրճերով ծածում: Հետո ուրիշ պուղ տեղափոխեցին, ուր նորից ծեծեցին՝ մինչև ուշաթափություն: Յերբ դատական քննիչի մոտ բերին, նա չէր ուզում իր նախկին ցուցմունքները հաստատել: Քննիչ Տյուդոր Մարինը թքեց յերևին: Վերջ ի վերջո ծեծված ու սարսափահար մեղադրյալն ստորագրեց, ինչ վոր պահանջում ելին: Մեղադրվող Մատվեյ Տանգեն այնպես ծեծվեց, վոր քթից ու կոկորդից արյուն հոսեց: Նրան հիվանդանոց փոխադրեցին: Այստեղ ել մոտը յերկու սպաներ յեկան. բայց վորովհետև նա խոսել չէր կարողանում, սպաները բավականացան միայն նրա ստորագրությամբ, նրան հարկադրեցին ստորագրել առանց թույլ տալու, վոր թուղթը կարդա:

Վասիլիյ Կարտելիանույին ծեծեցին մինչև ուշաթափություն, վորպիսպի խոստովանե, թի իրենք Դոլիկիլի գյուղում հեղափոխական շարժում են կազմակերպել: Վերջացավ նրանով, վոր սրանք կեղծ ցուցմունք տվին: Քննության ժամանակ Տյուդոր Մարինը խաչելությունը նետեց դեպի Կարտելիանուն, վորը մտածում եր՝ ստորագրեմ արձանագրությունը, թե՞ վոչ: Նրանք բոլորն ել ստորագրեցին՝ առանց ծանոթանալու իրենց ցուցմունքի հետ:

Ալեքսեյ Բագասկին թշնամական հարաբերության մեջ եր իրենց գյուղի տանուտերի հետ և դատվեց նրա հետ միասին: Թաթարբունարի ապստամբությունից

հետո տանուտերը հայտնել եր, թե նա հեղափոխական
է: Տանջանքի ու չարչարանքի սպառնալիքի տակ նա
ստորագրեց, ինչ վոր հրամայեցին՝ հռչակավոր կազմա-
կերպության մասին: Վուլկանեշտցի Ստեփան Բետան
պատմեց այն զգվելի պրովոկացիայի մասին, վորի շնոր-
հիվ իրեն ել եյին խառնել հեղափոխության գործի մեջ:
Նրա ասածները հաստատում են բազմաթիվ վկաները:

Նիկողայ Բլազով քահանայի վկայությունից յերե-
վում է, վոր նրան գնդակահարության դուռն են հաս-
նցրել, վորպեսզի ցույց տա, թե իրենց գյուղում պա-
տերազմ ե տեղի ունեցել և այդպիսով ապստամբու-
թյանը մասնակցելու մեջ մեղադրե իր գյուղի բնակիչ
Սպիրիդոն Իշչենկոյին: Մեղադրյալ Ալեքսեյ Յեֆիմեն-
կոն հայտնեց, թե հետաքննության ժամանակ իրեն
կարդացել են մի արձանագրություն և հրամայել սառ-
րագրել մի թերթիկ, վորի վրա գրամեքենայով տպա-
գրված են յեղել մի քանի հարցեր:

Մի քանի հայտարարություններ գրված են յեղել
գրամեքենայով, հետևաբար պատրաստված՝ նախ քան
մեղադրյալների ստորագրելը: Ռուսիական վոստիկա-
նությունն այս մեթոդը հաճախ եր գործադրում:
Նման դեպքերի մասին ինձ անձամբ պատմել են տա-
ժանակիրների բանտապետի նմանորինակ արարքների
զոհերը: Ուրիշները մերկացնում եյին հռչակավոր
քննիչ Տյուդոր Մարինի գործադրած միջոցները: Նա
սարսափելի սպառնալիքներով եր գործում, որինակ
հաճախ մեղադրյալներին ասում եր.

— Յերզվում եմ խաչով ու ավետարանով, վոր դու
կփտես քանտում:

Այս քննիչը, վոր տարրական դպրոցի չորս դասարանից բացի ուրիշ կրթություն չուներ, մեղադրյալներից և վկաներից պահանջում եր անուններ տալ և ապա հրամայում ձերբակալել այդ բոլորին:

Աֆանասիյ Կուրտեը տեղեկություններ եր տվել իրենց գյուղի գաղտնի հեղափոխական կազմակերպության մասին: Նա հնարել եր այդ, վոր խոստովանվել ե հետագայում. — Ժանդարմներից մեկը նստելով նրա գլխին, մյուսը վոտներին, ծեծել են, կապոտել են թուկերով, ձեռքերը կապել են վոտներին և ուզեցել են նորից ծեծել: Հենց վոր խեղճը խոր ուշագնացությունից ուշքի յե յեկել, ստիպել են մի թուղթ ստորագրել և յետ են ուղարկել մյուս բանտարկյալների հետ, վորոնք սարսափել են, տեսնելով նրա այլանդակված դեմքը ու հարվածներից սևացած մարմինը: Ամեն անգամ հարվածելիս ասում եյին. «Ասա ճշմարտությունը»:

Ժիրբիան գյուղի (ուր տեղի յեն ունեցել այդ դեպքերը) ժանդարմների պետը հետաքննության ժամանակ մահակը ձեռքին՝ ասում եր. «Յեթե ճշմարտությունը ինձ չասես, մահակին կասես»: Ուսուցիչ Ջոն Բիրտը անսը հայտարարեց. «Ինչ վոր ասել եմ, սուտ ե: Հարվածներով ինձ ստիպեցին ասել, թե յես Դնեստրից մարդիկ եյի անց կացնում: Բայց դա անկարելի յե, վորովհետև իմ գյուղը գետից 30 կիլոմետր հեռու յե: Ինձ հետ միասին քննվողներին բոլորին և ծեծել են»:

Նիկոլայ Խիսիբարու. «Յես Ֆոնտենում չեմ յեղել, բայց ստիպել են ասել, վոր յեղել եմ. զինվորական դատից վախեցած՝ ցույց եմ տվել այն ամենը, ինչ վոր այդ մարդիկ ինձնից պահանջել են»:

Ֆիտոլոր Բականովը մեղադրյալների դեմ իր բոլոր ասածը ժխտեց և հայտարարեց, թե հետաքննությունն արձանագրություն խոսքերն իրենը չեն։ «Հեղափոխական կազմակերպությունների մասին ինձ վոչ վոք վոչինչ չի ասել։ Ինձ ծեծել են, յես ել ասել եմ»։

Ստեպան Բայրախտար. «Ինչ վոր հետաքննություն ժամանակ ասել եմ, սուտ ե. ծեծով ու սպառնալիքով են հարկադրել»։

Դատախազը կարդաց նրան իր հետևյալ ցուցմունքը. «1922 թ. Նիկոլայ Մորզանը կանչեց ինձ Ֆոնտենա դյուղը և հանձնարարեց հինգ հոգուց բաղկացած կոմիտետ կազմակերպել՝ ռուսիներին Բեսսարաբիայից դուրս քշելու»։

Վկան պատասխանեց.

«Ասել եմ, վորովհետև պահանջում եյին ինձանից և դաժան կերպով ծեծում։ Բեխերս պոկոտում, աչքերս փայտ եյին կոխում»։

Վերջացնենք զգվելի փաստերի այս նողկալի շարանը։

Մեկն ել բավական ե՝ ցույց տալու համար որենքի բացակայությունը։ Կարելի յեր յերկու կամ տասն անգամ ավելի փաստեր թվել։ Շեշտենք միայն, վոր մարդկանց ստիպել են հաճախ անհեթեթ բաներ ասել։ Մեղադրյալներից խոստովանություն են կորզել, վոր իբր թե հեղափոխական մանիֆեստներ են կարդացել. սակայն այդ մանիֆեստներից վոչ մեկի հետքը չեն դտել. մի բան, վոր անհավանական ե, յեթե այդպիսիք իրականում դոյություն ունենային։ Վոմն Նիկոլայ Գուցունի ստիպել են ասել, թե Ռուսաստանից Իզմայիլ մի շոգենալ ե յեկել՝ լի զենքերով և ռումբերով։ Սա կատարյալ

աբսուրդ է: Դատախազության 145 վկաները հրա-
ժարվեցին իրենց նախնական ցուցմունքներից: Վերջին
հաշվով հակառուսիական դավադրության մասին վոչ
մի վկա դրական վոչինչ չասաց:

Մեղադրանքից ի՞նչ մնաց: Կասկած առաջացնող
փաստերի կույտը փուլ յեկավ, ինչպես թղթե տնակ:
Մնաց միայն մի կեղծավոր սխտեմ, վորի նպատակն
եր զանազան քաղաքական դավադրություններին հայ-
րենասիրական արարքների, «կարգապահության» պաշտ-
պանության և հեղափոխության տեսք տալ, վորպեսզի
հաճոյանան մեծ իմպերիալիստական պետություններին,
վորոնց վասսալն են հանդիսանում: Այս ձևերը վաղուց
են կիրառվում՝ խեղդելու անկախության և ազատու-
թյան վերջին կայծերը: 1914 թ. հունվարին, հիշում եմ,
«Ardeapul» լրագիրը հարձակման հետեյալ նենգ լո-
ղունգը բաց թողեց. «մոլդավացիք բոլշևիկներին հետ
միասին են գործում»:

* * *

Ի՞նչ կարող է մտածել զինվորական դատարանը այս
անսասան փաստերի մասին, վորոնք այս սենսացիոն
դատավարության ընթացքում ավելի ու ավելի պարզ-
վեցին:

Բայց ընդհանրապես մտածելու իրավունք ունի՞ նա...
Գնդապետ Մաքսիմին հենց նոր ասացի.

«Իրավունք չունեմ ձեր պարտքը՝ ձեզ հուշելու. մի-
այն կասեմ, վոր ներկայումս ամբողջ աշխարհի ուշա-
դրությունը ձեզ վրա յե դարձած և ձեր վճռին ե սպա-
սում:

Մ Ե Մ Մ Ա Ր Դ Ը

Հաջորդ օրը իր պաշտպանողական ճառով հանդես
յեկալ Կոստա-Ֆորուլն։ Նա մի քանի տարի առաջ թո-
ղել է փաստաբանական ասպարեզը, բայց այս անգամ
վճռեց մասնակցել այս մեծ պրոցեսին։ Նա խոսում եր
շատ պարզ, առանց շարժումների, առանց միմիկայի.
բայց մի առանձին հափշտակիչ հուզումով։ Նա խոսում
եր լկանքով ձեռք բերած խոստովանությունների ու
ցուցմունքների մասին և թախանձում դատավորներին՝
ժխտել այդ ճանապարհով կառուցած մեղադրանքը։
Զինվորական դատարանի նախագահը նրան ընդհատեց.

—Քաղաքացի Կոստա-Ֆորուլ, այդ խոսքերի պատաս-
խանատվությունը վերցնում եք ձեզ վրա։ Այդ զրպար-
տությունը ձեզ պատասխանատվության կանչելու հիմք
կարող և ծառայել։

Այս խոսքերը Կոստա-Ֆորուլի վրա չազդեցին. նա
միայն ձայնը մի փոքր բարձրացնելով հայտնեց, վոր
իբ խոսքերի ամբողջ պատասխանատվությունը վերց-
նում է իր վրա։ Բոլորն իրենց աչքերը հռեցին այս
ծերունուն, վորի առաքինի վարմունքի մեջ մեծ պար-
զություն ու զսպվածություն կար։ Փաստաբանները,
դատախազներն ու դատավորները նրան եյին նայում
գործերով ծանրաբեռնված սեղանների յետևից։

Այս մարդը, վոր իր յերկրին մեծ ծառայություն-
ներ է մատուցել և մի կողմի հիացմունքին ու հար-
գանքին, մյուսի յեւ ատելությանն արժանացել, փայ-
լուն կերպով մերկացնում է Ռումինիայի վոստիկանա-
կան կամերաներում ու տանջարաններում կատարված

զազանությունները և դատապարտում «հաղթող» անարդարությունը: Միաժամանակ նա, շնորհիվ իր անվեհերության ու անբասիր ազնվության, պատրաստ ճշմարտության համար միայնակ մարտնչելու բոլորի դեմ, հանդիսանում է ժամանակակից մեծ յեվրոպացիներից մեկը: Մոլեռանդ ազգայնամոլները նրան վատ ուռնին են համարում, վորն արատավորում է իր յերկիրը: Պղծուկ ուղեղները, վորոնք բերել են այս մեղադրանքը, պիտի հասկանային, վոր անձնավորությունը չի կարող վարկաբեկել յերկիրը: Կոստա-Պորուչի նման մարդիկ բարձրացնում են իրենց ժամանակաշրջանը, դրանով էլ իրենց յերկիրը: Այդպիսիներին վիրավորողները միայն նոանց հմայքն են հաստատում:

Յերեկ նա մի ստոր սպառնական նամակ ստացավ՝ ինձ հետ մոտ լինելու պատճառով՝ Ռուսիայում յեղածս ժամանակ: Իմ մեկնելուց մի քանի օր հետո Փաշիստները Կլուժի կայարանում հարձակվել են վրան ու գլխին խփել, վորովհետև այդ գլուխը չցանկացավ խոնարհվել ժամանակակից զազիր իրավակարգի առաջ:

* * *

Սրանք են այն տպավորությունները, վոր յես ժողովել եմ՝ Քիշինևի դատավարությունը տեղում ուսումնասիրելիս: Այս գործը սերտ կապված է սպիտակ տերրորի ամբողջ վողբերգական պրոբլեմի հետ: Դրա մեջ նա յերևում է իր ամբողջությամբ՝ նրա տենդիցները, միջոցներն ու զենքերը: Պոսքը ոլիգարխիական կառավարությունների մասին է, վորոնք պահվում են ուժով և հենվում են ամեն բանի ընդունակ վատթարների

զանազան խավերի ու բոյարների, գնեբալնների և բաղ-դախնդիրների շահերի քաղաքականության վրա:

Մենք խոսում ենք ռեակցիայի և իմպերիալիզմի պլանների մասին, ժողովուրդների աղատության դեմ բոլոր միջոցներով ու պատրվակով կազմակերպվող պատերազմի մասին:

Յերբ արևը մայր մտնելու ժամանակ դուրս ենք գալիս խիստ սառնամանիքի մեջ, ղինվորները մեղադրյալներին ժողովում և առաջ են քշում պատի ուղղությամբ, իսկ հետո յեղ դեպի ներքին շենքի բաց ճեղքը: Վանդակի ուղղությամբ խոնաված ամբոխ ե յերևում, բայց մեկ-մեկ, վորովհետև գերեզմանը թողնելուց առաջ՝ դեռ խուզարկում են: Մինչդեռ նրանք անցնում են իրենց ցուրտ խցիրը, մենք անցնում ենք Բեսսարաբիայի մայրաքաղաքի ամրոցի փառահեղ կամարակապ սրահով և պարտավոր ենք անմիջապես տեղ տալ նոր յեկող մարդկանց շարքերին: Թթության մեջ մենք հարցնում ենք նրանց ով լինելը: Նրանցից մեկը, վորին ղինվորը հրում ե, կարողանում ե պատասխանել. «Մենք Գալացից ենք»: Այո, Գալացում հենց նոր են դավադրություն բացել, և նորից մասսայական ձերբակալություններ են կատարվում:

Բայց այս անգամ ձերբակալվածների մեջ հանդիպում են վոչ միայն դաշտերի խեղճ վաստակավորներ, վորոնք հուստհատության հասած՝ պատրաստ են կովի ասպարեզ նետվել, վորովհետև այդ վիճակից անվելի վատթարն ստեղծվել չի կարող: Նրանց մեջ, նոր հասկացողության մարդիկ կան — ինտելիգենտներ, վորոնք յեղբայրացել են ֆիզիքական աշխատանքի ներկայա-

ցուցիչները հետ և նրանց հետ կողք կողքի կռվում են ստրկական իրավակարգի դեմ, ժողովրդին սովորեցնում են, թե ինչպես պիտի իրավունք ձեռք բերել: Բալկաններում նրանց ամեն տեղ վոստիկանությունը հսկում, հետևում և իր թակարդն է գցում: Բանտում նրանց թիֆն այսօր հիսուն է: Նրանց աղաղակը յերբեմն լանտի պատերի միջով մեզ է հասնում: Նրանցից վոչ վոք դեռ իր փաստաբանի հետ չի տեսնվել: Նրանց տառապանքի և նրանց հետ վարվելու մասին յես պատահաբար իմացա: Բայց չեմ կարող այստեղ ասել, թե վերտեղից իմացա և ինչ գիտեմ:

Յեվ այսպես, Թաթարուհարի գործով—հալածանքի և սպանությունների յերկար շրջանի այս աչքի ընկնող մի դրուագով—ամեն ինչ դեռ չի վերջանում: Նոր գործեր են սկսվում և դեռ շատերը կհարուցվեն՝ քանի դեռ Ռումինիայում գոյություն ունեցող իրավակարգի որով կմնա թեկուզ մի սիրտ՝ ընդունակ բաբախելու ազատության և սոցիալական արդարության համար: Յեթե պատահաբար ինձ մեղադրեն, թե յես Ռումինիայում հայտնվել եմ կանխակալ կարծիքով, կպատասխանեմ—յեթե հեղափոխական չլինեյի, այստեղից դուրս գալով՝ հեղափոխական կդառնայի*):

*) Քիշինևի դատավարության արդյունքը. — 283 մեղադրյալները դատապարտված են՝ 85:

Յուստին Տախիշևը դատապարտված է առավելագույն պատժի՝ ցմահ տաժանակիր աշխատանքի, վորովհետև Ռումինայում իրավաբանորեն մահապատիժ գոյություն չունի: Յերեք հոգի՝ 10 տարվա տաժանակիր աշխատանքի, 1-ը՝ 8 տ., 1-ը՝ 6 տ., 10-ը՝ 5 տ., 2-ը՝ 5 տարվա բերդարգելություն, 3-ը՝ 3 տ., 1-ը՝ 4 տ., 4-ը՝ 3 տ., 1-ը՝ 2 տ., 10 ամսվա, 2-ը՝ 2 տ., մնացած 40-ը, վորոնք դատապարտված ելին 1 տ. 2 ամիս բերդարգելության, ներված են: Մեղադրող վկաներից—Թաթարուհարի քաղաքագլուխ Դարանգբան, նրա ոգնական Սերբը, Ամմանյուկի քաղաքագլուխ Շեյխնկոն, քահանա Սանդուլեսկուն, սենատոր Յակով Բելոնսովը զինվորական դատի յես արված՝ վորպես ապստամբության մասնակցողներ:

III

ԲԱԼԿԱՆՅԱՆ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴՆԵՐԻՆ

ԲԱԼԿԱՆՅԱՆ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴՆԵՐԻՆ

Յիս յեղա ձեր շրջանում, սեղմեցի ձեռքը բանվոր-
ների ու գյուղացիների, տղամարդկանց ու կանանց,
ծերերի ու ջահելների, այցելեցի այն տներն ու տե-
ղերը, ուր ձեզ հալածել ու տանջել են: Ձեզ պատա-
հեցի Բուխարեստում, Սոֆիայում, Բելգրադում, Բու-
դապեշտում և Վեննայում, ձեզնից շատերին ել արտա-
սահմանում տեսա, հեռու հայրենիքից, վորից փախել
էյիք, վորպես Ժանտախտից:

Վառ պատկերացնելով ձեր տառապանքը և լսելով
հարկը ձեր սրտերի, կարող եմ միայն մի բան ասել
ձեզ. չնայած անհատ ազնիվ մարդկանց պաշտպանու-
թյան, ձեր հույսը միայն ձեզ վրա դրեք: Վերից վո-
չինչ չպտի սպասել, բացի ստից ու հարվածներից:
Նախկին բոլոր ճակատայիններն ափսոսում են, վոր
լսել են իշխանություններին: Դուք ել մի կողմը նե-
տեցեք մասսաների մեջ դեռ պահվող հարգանքի վեր-
ջին մնացորդը դեպի կառավարություններն ու կառա-
վարողները: Դուք նրանց պետք եք միայն իրենց
հանցավոր մտքերն իրականացնելու համար:

Ձեր կառավարությունները ձեր թշնամիներն են:

Յեվրոպայում հսկա բեմի վրա նախարարական
պճնազարդ դերասանները հանդիսավոր կերպով ճա-
ռում են ժողովուրդների իրավունքի ու խաղաղության
մասին:

Յես՝ Ֆրանսիացիս դիտեմ, թե հետ-պատերազմյան Յեվրոպայում ինչ մուայլ դեր ե կատարում Ֆրանսիական կառավարությունը:

Յես պարծենում եմ, վոր ձայնս մի քանի անգամ եմ ազատ կերպով միացրել այն ոտարյեկրացիների ձայնին, վորոնք անարգանքի եյին դամում Ֆրանսիական կառավարության սխալներն ու մեղքերը:

Մի վայրկյան անգամ չեմ շփոթել Ֆրանսիան այն անձանց հետ, վորոնք նախարարական պալատներում հաջորդում են իրար:

Նրանք ճշշելով առաջին գերմանական հեղափոխությունը և խեղդելով պրոլետարական հեղափոխությունը Վենգրիայում, սանձարձակ զինվորականություն հաստատեցին: Ֆրանսիական կառավարությունն ոգնեց Լեհաստանին, բալտիական պետություններին և Իսպանիային՝ ստրկացնելու իրենց ժողովուրդներին: Նա արավ, ինչ վոր իրենից եր կախված՝ Ռուսաստանում ճորտությունը վերականգնելու համար:

Բրատիանուի, Վոլկովի, Պաշիչի, Պանչալոսի և Խորտիի ամենահուսալի հենարանը «հեղափոխական» Ֆրանսիայի և «ազատ» Անգլիայի ներկայացուցիչների ոգնությունն ե յեղել:

Այս մարդիկ սիրալիր կերպով պաշտպանում են իրար. դրա համար ել նմամ են իրար: Մեկը մյուսի արյունոտ պատճենն ե: Ամենուրեք նրանք նույն սխտեմն են կիրառում—պատերազմը քաղաքների և գյուղերի բնակչության դեմ, ամեն տեղ նրանք նույն բանն են գլուխ բերում—ինչ գնով ուզում ե լինի՝ խանգարել աշխատավորության միացումը, վռնչացնել

նրանց ղեկավարներին, վոչնչացնել ամեն կենդանի բան, հաստատել հնազանդությունը:

Ձեր թշնամին ձեր կառավարողներն են, միջազգային կապիտալիզմի այդ ծառաները: Միջազգային ֆաշիզմը—դա սպիտակ տերրորն է և աշխատավորության շահագործումը: Բայց դուք ուրիշ թշնամիներ ևս ունեք: Դրանք այն մարդիկն են, վորոնք դեմոկրատությամբ են քողարկվում, ինչպես շատերը՝ հայրենասիրությամբ: Նրանք աշխատում են ձեզ դեպի խայտառակ, ստրկական հնազանդությունը տանել:

Ձեր յերկիրն—այդ դուք ինքներդ եք: Ձեք վոր յերկիր ասելով՝ պիտի հասկանալ պրոլետարիատ ու հող:

Ժամանակակից սոցիալական քառսը ձեզ մի բան պիտի սովորեցնի—պրոլետարիատի համերաշխությունը: Պրոլետարիատ են բանվորները, դյուղացիք, շահագործման յենթակա ծառայողներն ու ինտելիգենտները և ուսանող յերիտասարդությունը, վորի մեջ վառ է աշխատավոր ժողովրդի ինքնագիտակցությունը:

Կգա մի ոք, յերբ հետևելով համերաշխության զգացմունքին, դուք ստրկորեն հնազանդվելուց կհրաժարվեք: Փողոցներում ու դաշտերում դյուղացիներին ու բանվորներին մասսայորեն կոտորելու, բանտերն ու գերեզմանատները լցնելու և տներն ավերի վերածելու համար զորաբանակներ են հարկավոր: Զորաբանակներ կազմելու համար ձեր համաձայնությունն է հարկավոր: Դուք տուժում եք բուլղար և ռումին զինվորների արարքներից, ինչպես նաև ֆրանսիական զինվորներից, բայց չեք վոր զինվորները դուք եք:

Կգա մի որ, յերբ դուք, հետևելով համերաշխության զգացումին, խելացի ու բնական հիմունքների վրա նոր իրավակարգ կստեղծեք:

Բուրժուական դեմոկրատիայի գաղափարները, վորոնցով կեղծավորաբար քողարկվում են ձեր կառավարութիւնները, խավար կթվան նոր իրավակարգի համեմատութեամբ: Յեւ դուք, վերջապես, կտնորինեք ձեր բաղդը:

Բայց ներկա մոմենտում, հազիվ սկսված մեծ պայքարում, դուք, ռումիւններ, բուլղարներ, հարավ-սլավոններ, մակեդոնացիներ, հույներ, սարսափելի տանջանքի յեք յենթարկվում: Բայց դեռ միայն առաջապահներն են, վոր սեղմ շարքերով յեկել են մասնակցելու մեծ ազատագրական կռիւն, իսկ բարբարոսութիւնն ու ավազակութիւնը իսպառ վոչնչացնելու համար՝ դեռ ցեղային կռիւների հին դաշտերում դաժան կռիւներ են սպասվում:

Մենք այդ ապադայի դալուատը նախազգում ենք: Առայժմ ձեր արյունն է կոհակներ տալիս. և ցավով լսելով դասակարգերի մեծ պայքարում ձեր նոր զոհերի մասին, մենք միայն զայրույթի ու վշտի ձայն կարող ենք բարձրացնել:

Բայց յեթե դուք դեռ թույլ եք, յեթե անհավասար կռվում ժամանակավորպես հաղթված եք, այնուամենայնիւ այդ ամենը իզուր չի:

Դա գեղեցիկ որինակ է մեզ համար:

Ձեր ունեցած նահատակի անսպառ համառութիւնն ստիպում է մեզ հավատալ հաղթանակին և աշխատել:

Ձեր կռիվը խոսում է ուժեղ կերպով կազմակերպվելու, միության և արիության անհրաժեշտության մասին: Նա սոցիալական հավասարակշռության իրավակարգ և պատրաստում, վորը միաժամանակ նաև արդարության իրավակարգ կլինի: Նա արագացնում է հանգույցի պատմական լուծումը:

Մենք ձեզ մոտ յեկանք՝ դամբարանը դիտելու և ընկածներին հաշվելու. բայց ձեզ հետ շփվելով, մեր պարտքի գիտակցությունը մեջերնիս ավելի զորացավ: Յերբ ձեր մասին պատմում էյի Ֆրանսիայի և կենտրոնական Յեվրոպայի պրոլետարիատին, յերբ ձեր հանձնարարությամբ յես խոսում էյի բարեկամական զգացմունքի ու վստահության մասին, նկարագրում էյի ձեր տառապանքը, զգում էյի, թե ինչպես ժողովուրդը ձեր ծանր փորձի ազդեցության տակ ավելի պարզ պատկերացումն է ձեռք բերում սեփական ույժի, արդարության և մարդանց յեղբայրության մասին, վորոնք միացած են իրենց տառապանքով, գորշ շինելով և թափած արյունով:

THE JOURNAL OF THE
AMERICAN MEDICAL ASSOCIATION
PUBLISHED WEEKLY
CHICAGO, ILL., U.S.A.
1914

THE JOURNAL OF THE
AMERICAN MEDICAL ASSOCIATION
PUBLISHED WEEKLY
CHICAGO, ILL., U.S.A.
1914

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

I. ՅԵՎՐՈՊԱՅԻ ԴԺՈՒՔՈՒՄ

	Եջ
I. Մեր «միասիան»	9
II. Սպանությունների մասին բարձր պիսի աղա- ղակել	23
Բալկանյան ժողովուրդները	24
Պարագիտ կառավարութիւններ	30
Անարդար որենք	40
III. Վոչնչացման կազմակերպություններ	43
Զինվորական միութիւնները և վոստիկա- նութիւնը	44
Մակեդոնական կոմիտեա	45
Ֆաշիստներն ու կոզակները	49
Ժողովուրդը պաշտպանվել չի կարող	54
Ժողովուրդները լուռ են	56
IV. Խաչված ժողովուրդներ	58
Նրանք շատ շատ են	58
Սարսափի յերկերը	62
«Արդարադատութիւն»	69
Մասնայական սպանութիւններ	74
Բանտարկյալների տառապանքը	77
«Փախչել փորձելիս»	85
«Անհետ կորածներ»	87
Հազարների պատանխանատվութիւնը	88

V. Կառավարությունները ժողովուրդների դեմ . . .	89
Կանանց և յերեխաների դեմ	90
Կռիվ յիրիտասարդության հետ	92
Ուսուցիչների և ինտելլիգենցիայի դեմ . . .	94
Մամուլի ազատություն	95
Այս բոլորը կրկնվում է	97
Ո՞ւր մեղադրենք	99
VI. Բոլշևիկյան դեմ պայքարի պատկերավոր . . .	102
VII. Ազգային փոքրամասնությունները Բալկան- ներում	118
Տրանսիլվանիա	124
Բեսարաբիան լծի տակ	126
Մակեդոնական հարց	128
Ամալադաժ Թրակիան	132
Զերնոգորիա	133
Հրեաների հալածանքը	139
VIII. Մեծ պետությունների քաղաքականությունը .	142
Րեակցիայի քաղաքականությունը	146
Ի՞նչ անել	151
Պաշտպանության կոմիտեաները	155
Բալկանյան ֆեդերացիա	157

II. ՄԵԾԱԳՈՒՅՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՊՐՈՑԵՍՈՒՆ

Մեծագույն քաղաքական պրոցեսսը Յեվրո- պայի յեզրին	167
Ինչպե՞ս են բռնադրավում ուրիշի յերկիրը . . .	173
Ի՞նչ են ասում գաղտնի դիվանները	174
Սֆատուկ-Յերին և գեներալները	177

Ռումինները ներխուժումն	181
Զորք և վոստիկանություն	183
Իշխանավորի զվարճությունները	186
Վորպես թե բարենորոգումներ	192
Ապստամբություն թաթարբունարում	199
Հրեշ	201
Որհնքները թարս հասկացված	205
Հիմնական խնդիրը	208
Չափազանց լավ նյութ կինոյի համար	213
Մերկացնող փաստաթղթեր	216
"Քանչևի կոլեկցիա	219
Ճշմարտության ձայները	221
Լկումներով	225
Մեծ մարդը	233

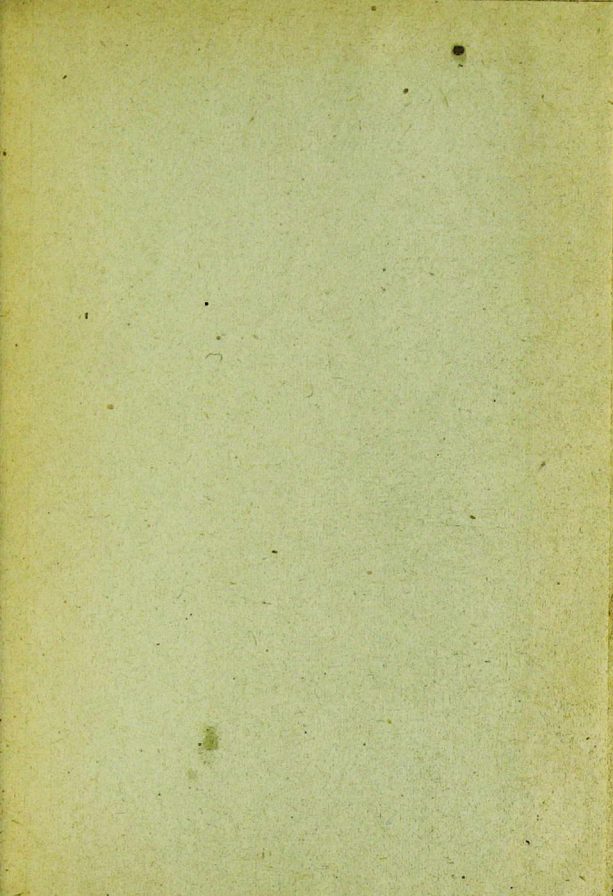
III. ԲԱԼԿԱՆՅԱՆ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴՆԵՐԻՆ

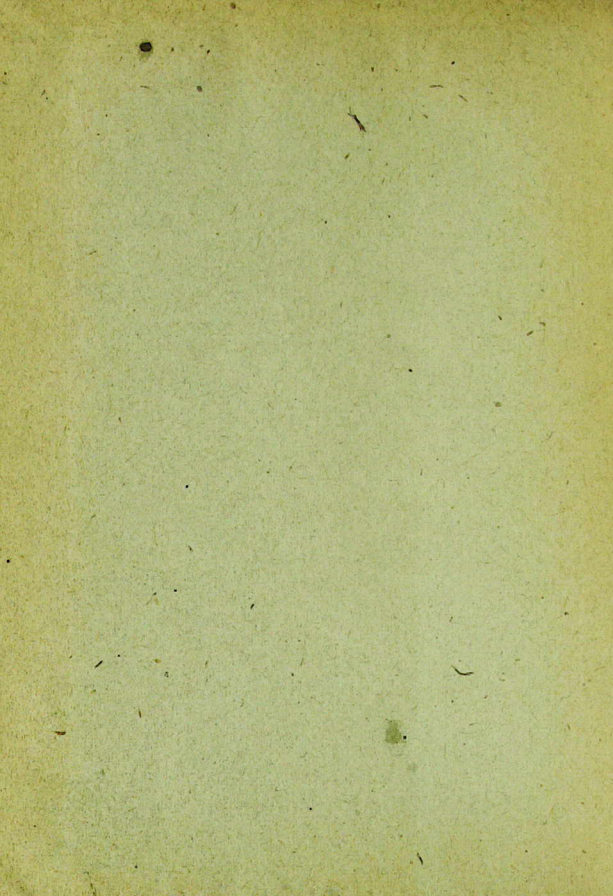
Բալկանյան ժողովուրդներին	239
------------------------------------	-----

Վ Ր Ի Պ Ա Կ Ն Ե Ր

Յեր.	Տ ա զ.	Ց պ լ ա ծ Ե.	Պ ե տ Ե լ ի ն ի.
49	Ծ ա ն. վ եր ե ի ց	3-րդ	ն ս յ ա տ ա կ ն եր ը
84	»	11- »	լ ս ու ռ ա զ ա ն ո վ
117	ն եր ք ե ի ց	3- »	հ ա վ ա ս տ ը
138	»	1-ին	ժ ա մ ա ն ա ա վ ու ը
139	»	2-րդ	յ եր ե խ ա ն եր ի ն
160	վ եր ե ի ց	8- »	հ ա վ ա ս տ ա ռ ա վ ու ը
172	»	13- »	ե ա հ լ ի ճ ու մ
194	»	8- »	վ ս ա տ հ ու թ յ ա ն ն
197	»	1-ին	Թ ա ղ ե լ ու
»	ն եր ք ե ի ց	13-րդ	բ ն ա կ չ ու թ յ ու ն ը
215	»	5- »	հ ա յ տ ա ռ ա ռ ե ց ի ն Ե
»	Ծ ա ն. վ եր ե ի ց	2- »	ձ բ ո ք ը
218	»	14- »	գ ը ա ղ ա մ ն ու մ

ԳԱՆ Հիմնարար Գիտ. Գրադ.

FL0006209

A $\frac{II}{21456}$